

PUJA

PRZESTRZEŃ/URBANISTYKA/ARCHITEKTURA

PUA 1/2024

RADA NAUKOWA

Przewodniczący Kolegium Redakcyjnego Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej

Tomasz Kapecki, Politechnika Krakowska, Polska

Przewodniczący Kolegium Redakcyjnego Wydawnictw Naukowych

Jacek Pietraszek, Politechnika Krakowska, Polska

Członkowie Rady Naukowej PUA

Agata Bonenberg, Politechnika Poznańska, Polska

Júlia Maria Brandão Barbosa Lourenço, Universidade do Minho, Portugalia

Mario Cerasoli, Sapienza Università di Roma, Włochy

David Fox, University of Tennessee, USA

Barbara Gronostajska, Politechnika Wrocławska, Polska

Matevž Juvančič, University of Ljubljana, Słowenia

Thomas Kauertz, HAWK University of Applied Sciences, Niemcy

Justyna Kobylarczyk, Politechnika Krakowska, Polska

Olha Kryvoruchko, Narodowy Uniwersytet Politechniki Lwowska, Ukraina

Zina Macri, Ion Mincu University of Architecture & Urbanism, Rumunia

Justyna Martyniuk-Pęczek, Politechnika Gdańska, Polska

Zbigniew W. Paszkowski, Krakowska Akademia

im. A. Frycza Modrzewskiego, Polska

Katarzyna Pluta, Politechnika Warszawska, Polska

Estanislau Roca, ETSAB, UPC, Barcelona-TECH, Hiszpania

Adolf Sotoca, ETSAB, UPC Barcelona TECH, Hiszpania

Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej
ul. Warszawska 24, 31-105 Kraków

© 2024 Politechnika Krakowska

ISSN 2544-0853
eISSN 2544-6630

Pierwotną wersją każdego zeszytu PUA jest wersja online:
<http://pua.arch.pk.edu.pl>
<https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/35427>

REDAKCJA

Redaktor naczelny

Mateusz Gyurkovich (mgyurkovich@pk.edu.pl)
Politechnika Krakowska

Zastępcy redaktora naczelnego

Carlos Marmolejo-Duarte (carlos.marmolejo@upc.edu)

Universitat Politècnica de Catalunya

Dominika Pazder (dominika.pazder@put.poznan.pl)

Politechnika Poznańska

Redaktorzy tematyczni

Urbanistyka

Agnieszka Matusik (agnieszka.matusik@pk.edu.pl)

Politechnika Krakowska

Agnieszka Włoch-Szymła (wlocha@uek.krakow.pl)

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Architektura krajobrazu

Katarzyna Hodor (katarzyna.hodor@pk.edu.pl)

Politechnika Krakowska

Joanna Dudek-Klimiuk (joanna_dudek_klimiuk@sgge.edu.pl)

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego

Historia architektury i sztuki piękne w architekturze

Beata Makowska (beata.makowska@pk.edu.pl)

Politechnika Krakowska

Beata Komar (beata.komar@polsl.pl)

Politechnika Śląska

Architektura

Ernestyna Szpakowska-Loranc

(ernestyna.szapowska-loranc@pk.edu.pl)

Politechnika Krakowska

Tomasz Grzelakowski (tomasz.grzelakowski@p.lodz.pl)

Politechnika Łódzka

Planowanie przestrzenne i regionalne

Matylda Wdowiarz-Bilska (matylda.wdowiarz-bilska@pk.edu.pl)

Politechnika Krakowska

Tomasz Bradecki (tomasz.bradecki@polsl.pl)

Politechnika Śląska

REDAKCJA WYDAWNICZA

Sekretarz redakcji

Aleksandra Urzędowska (aleksandra.urzedowska@pk.edu.pl)
Politechnika Krakowska

Opracowanie redakcyjne

Małgorzata Mazur (malgorzata.mazur@pk.edu.pl)
Politechnika Krakowska

Korekta

Anna Warzecha (anna.warzech@pk.edu.pl)

Politechnika Krakowska

SPIS TREŚCI

PLANOWANIE PRZESTRZENNE I REGIONALNE

Tomasz Bradecki, Daria Bal, Natalia Dymarska, Marta Sanigórska Gra w osiedle jako nowoczesna metoda tworzenia wariantów studiów chłonności terenu	5
Agnieszka Ciepela Ochrona wartości kulturowych w koncepcji planistycznej. Green Human Space w Pszczeliej Woli	24
Kinga Długoszewska, Katarzyna Podhorodecka Functional and spatial transformation of the city of Geneva at the end of the 20 th and beginning of 21 st century	37
Agata Korzeniowska Wpływ uwarunkowań krajobrazowych na powstanie i rozwój wsi na przykładzie Czarnej Góry w gminie Bukowina Tatrzańska.....	66

URBANISTYKA

Miklós Dormán New opportunities for community spaces on the edge of agglomeration. Analysis of rural public spaces and public space situations around Budapest	81
Aleksandra Puczeko Urzeczywistnianie idei <i>smart city</i> w legislacji samorządowej.....	93

HISTORIA ARCHITEKTURY I SZTUKI PIĘKNE W ARCHITEKTURZE

Katarzyna Kołodziejczyk, Dominik Przygodzki Wybrane zabytkowe obiekty w Szklarskiej Porębie – stratygrafia historyczna i problemy konserwatorskie	107
Małgorzata Petelenz, Adam Wicha Sztuka inspirowana, sztuka inspirująca	122
Piotr Pikulski Szwedzkie zniszczenia w Rzeczypospolitej (1655–1660): Cyfrowa rekonstrukcja stopnia dewastacji pałacu w podkrakowskim Łobzowie	143

SYLWETKI

Ewa Węclawowicz-Gyurkovich Pamięć – defragmentacja przeszłości. Wspomnienie prof. Elżbiety Węclawowicz-Bilskiej	154
---	-----

PUA

PLANOWANIE
PRZESTRZENNE
I REGIONALNE

Tomasz Bradecki (tomasz.bradecki@polsl.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-9459-4545>

Daria Bal (daribal277@student.polsl.pl)

 <https://orcid.org/0009-0005-4524-6906>

Natalia Dymarska (natadym472@student.polsl.pl)

 <https://orcid.org/0009-0003-5322-2272>

Marta Sanigórska (martsan654@student.polsl.pl)

 <https://orcid.org/0009-0001-3064-3934>

Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Architektury,
Politechnika Śląska

Gra w osiedle jako nowoczesna metoda tworzenia wariantów studiów chłonności terenu

The housing estate game as a modern method of creating variants of land absorption studies

Streszczenie

Problematyka intensyfikowania zabudowy mieszkaniowej jest współcześnie wyzwaniem, które można wirtualizować w formie gier. Grę w osiedle – autorską grę karcianą – wykorzystano jako narzędzie do tworzenia wielowariantowych studiów chłonności terenu. W tekście przedstawiono eksperyment, w którym opisano dwa projekty urbanistyczne osiedli, których pierwowzorem były koncepcje karciane. Celem artykułu jest przedstawienie, w jaki sposób wirtualne koncepcje bazujące na elementach gier mogą być przydatne w tworzeniu skończonych profesjonalnych opracowań studialnych.

Słowa kluczowe: gry w projektowaniu urbanistycznym, studium chłonności terenu, edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju

Abstract

The issue of housing densification is a contemporary challenge that can be virtualised in the form of games. The author's *Housing Estate Game*, a card game, was used as a tool for creating multi-variant land use studies. The text presents an experiment in which two urban settlement designs are described, with card concepts as their prototype. The aim of this paper is to show how virtual concepts based on game elements can be useful in the creation of finite professional studies.

Keywords: games in urban design, studies of land absorption, education for sustainable development

1. WSTĘP. STAN BADAŃ

Proces projektowania urbanistycznego przed podjęciem właściwych decyzji projektowych wymaga szczegółowych studiów na temat danego obszaru opracowania, dotyczących m.in. istniejącego stanu terenu w zakresie rozkładu funkcji, intensywności zabudowy, chłonności terenu oraz innych wskaźników urbanistycznych. W ramach procesów analitycznych opracowano wiele metod badawczych, wśród których znajdują się również szeroko rozumiane gry, będące współczesnym sposobem na rozwiązanie problemów projektowych, przeprowadzenie wspomnianych studiów oraz procesu edukacji (Bielecki, 1996; Knecht i Koenig, 2011; Kosiński, 2015).

Z gier przydatnych do projektowania korzystała np. grupa studentów z HafenCity University Hamburg, która użyła w celach badawczych zaprojektowanej przez siebie gry pt. *B3 Game* (Poplin, 2011). Powodem powstania gry była chęć wprowadzenia zmian w przestrzeni rynku w Billstedt – jednej z dzielnic Hamburga. Gra została udostępniona mieszkańcom, którzy mieli zaprojektować atrakcyjne rozwiązania urbanistyczne, które następnie miały zostać skonsultowane z projektantami i władzami miasta, czego efektem były realne działania w terenie.

Z kolei na University of Queensland wykorzystano grę *SimCity4* (Minnery i Searle, 2014) do wykonania projektów semestralnych przez dwie grupy studentów, których celem było zaprojektowanie miast o zróżnicowanych strategiach rozwoju ukierunkowanych na miasto kompaktowe oraz miasto o małej gęstości zaludnienia. Analizowano kwestie ujęte w istniejących strategiach rozwoju danego obszaru, wpływające na przyjęte założenia oraz badano przekształcenia w projekcie miasta, jakie mogłyby nastąpić w przypadku zmiany państwa.

Prototypem do *Gry w osiedle* (Bradecki i in., 2023) była gra stworzona przez Tomasza Bradeckiego (2019). Polegała na budowaniu fizycznych makiet osiedli za pomocą pudełek po zapałkach (przedstawiających modelowe mieszkanie) oraz przyborów plastycznych. Kierowana była głównie do dzieci w wieku wczesnoszkolnym oraz ich opiekunów. Gra miała wykorzystać element zabawy w celu przekazania w przystępny sposób zagadnień związanych z urbanistyką oraz wyjaśnienia znaczenia wskaźników urbanistycznych, które po zakończeniu wykonywania makiety były podliczane, co pozwalało na pokazanie różnic pomiędzy poszczególnymi modelami. Prototyp gry został przedstawiony podczas Nocy Naukowców na Politechnice Śląskiej dnia 8.10.2022 i został urozmaicony prototypem kart *Gry w osiedle*. Gra składa się z talii kart 2D oraz talii 3D, które miały służyć przedstawieniu sposobu kształtowania modelowych osiedli oraz być podsumowaniem wyników wskaźników urbanistycznych. Podsumowanie wskaźników na każdej karcie ułatwiało ich zestawienie dla każdej wykonanej makiety.

O grach w urbanistyce wspominają Aura Istrate i Perrine Hamel (2023), które opracowały bazę pomocnych gier, łączących pojęcia z zakresu urbanistyki i ochrony środowiska. Porównano je pod względem ich skali przestrzennej, wartości przyrodniczych, które propagują, a także celów: edukacyjnego, interwencyjnego i badawczego. Wybrano gry mające potencjał

w promowaniu planowania miejskiego z rozwiązaniami proekologicznymi poprzez zaktywizowanie osób zainteresowanych, studentów czy obywateli. Celem było przedstawienie osobom niezwiązanym z urbanistyką ogromnej roli przyrody w miastach (edukacyjny), rozwój i testowanie scenariuszy (interwencyjny) i zbieranie nowych danych (badawczy).

Zbliżone do gier i obiecujące wydają się próby wariantowania zagospodarowania terenu z wykorzystaniem oprogramowania parametrycznego. Pomimo że zastosowania należy uznać za zbliżone do profesjonalnych, to jednak wciąż próby te pozostają traktowane jako eksperymenty. Bradecki i Dawid Kątny (2020) podjęli próbę opracowania skryptu generującego wielowariantowe modele zabudowy jednorodzinnej w celu sprawdzenia chłonności terenu zbliżonego powierzchnią do obszaru jednostki sąsiedzkiej. W tym celu wykorzystano parametryczny program Grasshopper, który pozwolił na wygenerowanie różnych wariantów modeli mieszkań według parametrów zdefiniowanych przez projektanta. Narzędzie pozwala na eksperymenty z dużą liczbą modeli na dowolnej powierzchni, umożliwiając porównanie wielu wariantów. Zdecydowano się na koncentryczny układ urbanistyczny o nieregularnym kształcie i kolejno opracowano całość kształtu, podział kwartałów zabudowy, zróżnicowano funkcję i rodzaj zabudowy w różnych kwartałach oraz wygenerowano drzewa. Po zakończeniu opracowania możliwa była kalkulacja oraz zestawienie wskaźników urbanistycznych. Na potrzeby studium stworzono i zestawiono kilkanaście wariantów udziałów zabudowy, w których wykorzystano różne jej typy, np. zabudowę jednorodzinną oraz usługi. Takie zestawienie pozwoliło na pokazanie estetyki i możliwości każdego ze stworzonych kompleksów. Dla każdego z wariantów przyjęto zestaw stałych parametrów wyjściowych, w tym: otwarte tereny zielone, rodzaj zabudowy oraz przypisane do niej powierzchnie działek. Część z przebadanych wariantów pozwoliła na uzyskanie stosunkowo dużej wartości wskaźnika intensywności zabudowy. Samo badanie pozwala na wizualizację i określenie wskaźników urbanistycznych, a w szerszym kontekście pokazuje możliwości projektowania parametrycznego i jego wykorzystania we współczesnym planowaniu przestrzennym.

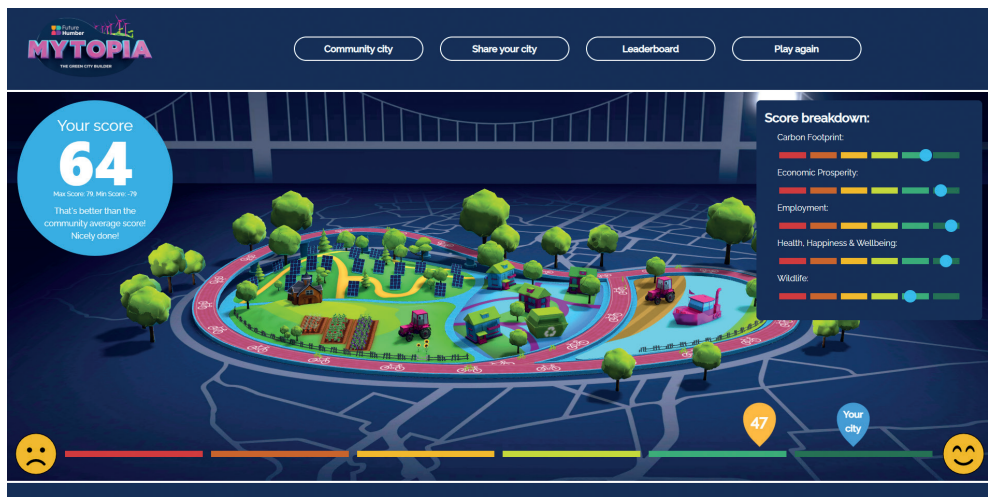
Jinmo Rhee i Pedro Veloso (2021) opisują *Urban Structure Synthesizer* (USS), czyli prototyp narzędzia służącego do projektowania generatywnego struktur urbanistycznych za pomocą uczenia maszynowego. Jest to program, który dzięki dostępnym danym uczy się układów i schematów miast, a następnie wykorzystuje te informacje do generowania obrazów informacji miejskiej. Program przeprowadza dwa działania: analizę oraz generowanie. Początkowo przetwarza dane GIS na poglądowe obrazy DID (*diagrammatic image dataset*), a następnie tworzy dwa modele o uporządkowanym i syntetycznym zbiorze przekonwertowanych informacji. Po tych procesach użytkownik programu dostaje płaski obraz miasta ze zmiennymi, dzięki którym w czasie rzeczywistym może konfigurować otrzymaną formę zabudowy. Następnie USS przesyła wyniki pracy do programu 3D jak *Rhinoceros* z wtyczką *Grasshopper* w celu otrzymania przestrzennej formy. Autorzy opisują przykład badania w Pittsburghu, gdzie po nałożeniu siatki na mapę miasta usunięto z niej kilka fragmentów w celu uzyskania nowej tkanki miejskiej za pomocą USS. Dzięki zmiennym, takim jak

ortogonalny układ czy łączenie budynków, badacze stworzyli kilka przykładów nowego zagospodarowania terenu śródmieścia. Metoda polegająca na maszynowym uczeniu się programu sprawia, że jest on w stanie zajmować się bardziej złożonymi strukturami niż w przypadku sposobu projektowania bazującego na ludzkiej wiedzy. Posiada on jednak minus, jakim jest brak kontroli nad otrzymanymi wynikami, ponieważ zmienne są często losowe. Jednak badacze podkreślają potencjał programu w nowym podejściu do projektowania urbanistycznego, które zachowuje charakter i morfologię badanej lokalizacji, a także możliwość wprowadzania zmian na bieżąco.

Generowanie struktury urbanistycznej może się odbywać również za pomocą generatorów udostępnionych w sieci, jak np. *Townscaper* (Stålberg, 2021). Jest to gra polegająca na kreowaniu przez użytkownika zabudowy nadmorskiego miasta opartej na nieregularnej, organicznej siatce. Może on wykonać tylko dwie czynności: budować lub cofać wykonaną czynność. Gracz ma do wyboru różne kolory zabudowy, która może narastać wertykalnie, zawsze o tę samą wysokość, oraz horyzontalnie, tworząc mosty, kanały i przejścia. Efekt, jaki uzyska gracz, zależy tylko od jego wyobraźni. *Townscaper* umożliwia tworzenie zarówno małych wiosek, jak i struktur podobnych do Manhattanu. Każda decyzja gracza wpływa na kolejną, np. domykając kwartał zabudowy, system automatycznie tworzy teren zieleni pośrodku wraz z odpowiadającymi ścieżkami, a dobudowując budynek pośrodku, gra dostosowuje ogrodzenie oraz ścieżki do nowo powstałej zabudowy. Jest to narzędzie służące głównie zabawie, jednak można podejmować w nim próby odtworzenia prawdziwych struktur miejskich.

Inna gra, *MyTopia – Green City Builder*, powstała w ramach szczytu The Waterline Summit w 2020 roku. Jej celem jest zwrócenie uwagi na negatywny wpływ emisji dwutlenku węgla i na to, jak za pomocą codziennych ludzkich decyzji można walczyć ze zmianami klimatycznymi. Gracz tworzy swoje miasto, odpowiadając na sześć pytań wielokrotnego wyboru. Do dyspozycji ma teren o określonej powierzchni, kształcie i podziale, na którym pojawiają się nowe elementy wraz z odpowiedziami na pytania. W przypadku gdy gracz zaczyna podejmować szereg złych decyzji, które wpływają na całkowity obraz miasta, gra konstruuje komunikat z ostrzeżeniem wyjaśniającym konsekwencje wybieranych odpowiedzi. Tak samo dzieje się wówczas, gdy gracz podejmuje właściwe decyzje – wtedy wyświetla się pozytywny komunikat. Pokazuje to jak wiele decyzji w sprawie budowania zrównoważonego i ekologicznego miasta jest zależnych od siebie. Decyzje, które musi podjąć twórca miasta, to kwestie: zasilania miasta, transportu, żywności, dodatkowego wyposażenia zabudowy, jak np. zielone dachy, miejsca parkingowe czy panele fotowoltaiczne. Gracz musi także określić główną zasadę obowiązującą w mieście, np. posiadanie jednego samochodu na domostwo czy obowiązek recyklingu, a także wybrać sposób, w jaki miasto będzie na siebie zarabiało. Po zakończeniu tworzenia miasta, które zajmuje maksymalnie minutę, gracz otrzymuje wynik punktowy w zakresie od -79 do 79 punktów. Może także zobaczyć wykresy dotyczące śladu węglowego, gospodarki, zatrudnienia oraz jakości życia mieszkańców i natury w odniesieniu

do każdej podjętej decyzji. Przykładowa rozgrywka (il. 1), podczas której otrzymano 64 punkty, obejmuje: energię słoneczną do zasilania miasta, komunikację rowerową (w tym elektryczną), lokalne uprawy żywności, zielone dachy oraz ogródki przy domach mieszkalnych, obowiązek recyklingu, a także zarobek dzięki rybołówstwu i rolnictwu.

Il. 1. Przykładowa rozgrywka gry *MyTopia – Green City Builder*
Aut. M. Sanigórska

Tygron Serious Gaming (Zhou i in., 2013) to interaktywna platforma będąca oprogramowaniem do planowania przestrzennego w płaszczyźnie trójwymiarowej. Umożliwia ona przede wszystkim prowadzenie negocjacji w procesie planowania i naukę jednoczesnego obniżania kosztów projektów miejskich, tak aby były one wykonalne. Gra umożliwia tym samym eksperymentowanie z różnymi możliwościami projektowymi, aby jak najlepiej pogodzić i uwzględnić potrzeby wszystkich interesariuszy. Struktura gry pozwala graczom na poprawę umiejętności planowania przestrzennego poprzez uproszczenie procesu projektowego, szybkość podejmowania decyzji oraz zmniejszanie ryzyka. Gracz zyskuje tym samym większą kontrolę nad strategią założenia i zyskuje pewność odnośnie do zgodności interesariuszy i czasu realizacji. Każde działanie w grze pozwala odczuć konsekwencje podejmowanych decyzji. Gra symuluje określone skutki wynikające z dobrych oraz złych decyzji tak, aby jak najlepiej przygotować gracza na zagrożenia wynikające ze złego planowania przestrzennego.

Gry komputerowe w trakcie tworzenia wirtualnego miasta przez gracza potrafią także uświadamiać, co nie działa w procesie planowania przestrzennego w rzeczywistym świecie. *Cities Skylines* (Brasuell, 2020) to gra o budowaniu miast stworzona przez studio Colossal

Order. Wielu urbanistów na całym świecie korzysta z gry, aby przetestować lub zaprezentować swoje wizje i pomysły planistyczne. Pomimo iż w grze znajdują się stworzone przez społeczność modyfikacje, które pozwalają na projektowanie miast z uwzględnieniem w pewnym stopniu priorytetyzacji ścieżek pieszych lub rowerowych, prywatne samochody są podstawą każdego miasta i całej gry. Drogi zaczynają stawać się najważniejszym elementem porządkującym przestrzeń, podczas gdy przestrzenie publiczne, przestrzeń dla pieszych i inne elementy nowoczesnych, przyjaznych do życia miast są łatwo zaniedbywane. Pomimo próby skupienia się na korzystaniu z transportu publicznego, gra utrudnia eksperymentowanie z bardziej przyjaznymi dla ludzi przestrzeniami. W *Cities: Skylines* samochody masowo pojawiają się bez wiedzy i konkretnych działań gracza, co niesie ze sobą określone, źle wpływające na przestrzeń skutki. Dzięki wnioskom z analiz wysnutych na podstawie projektowania i planowania urbanistycznego w *Cities: Skylines* w 2016 roku eksperci z Paradox zostali zaproszeni do zasymulowania gry w celu utworzenia nowej dzielnicy w Sztokholmie (zob. Smart Cities Dive, b.r.). Miała ona składać się z 12 000 domów i 35 000 miejsc pracy. Na warsztaty zostali także zaproszeni profesjonalni urbaniści oraz obywatele miasta w celu partycypowania w wydarzeniu. Dzięki dialogowi i symulacji dzielnicy w grze udało się wypracować najkorzystniejsze rozwiązania, uwzględniające potrzeby wszystkich interesariuszy.

2. MATERIAŁY, METODY, PRZEDMIOT I CEL BADAŃ

Przedmiotem badań są metody tworzenia koncepcji zespołów mieszkaniowych za pomocą oprogramowania i gier. Wykorzystanie wspomnianych narzędzi miało pomóc w zaprojektowaniu, przetestowaniu i zestawieniu wielu modelowych wariantów, różniących się wzajemnymi proporcjami wskaźników urbanistycznych takich jak: intensywność zabudowy, średnia liczba kondygnacji, udział powierzchni zabudowy, liczba mieszkań na hektar, udział powierzchni biologicznie czynnych (studium chłonności terenu) oraz liczba drzew.

Metodami wykorzystanymi w procesie projektowania było studium dostępnej literatury oraz eksperyment w postaci realizacji dwóch projektów inżynierskich, w których do analizy możliwych wariantów zagospodarowania terenu wykorzystano autorską *Grę w osiedle*, oraz doświadczenia, w których wykorzystano inne narzędzia: grę *50 Urban Blocks*, *Simcity* oraz oprogramowanie *Sketchup* wraz z pluginem *Modelur*, które omówiono w kolejnych rozdziałach, a następnie porównano wyniki prób generowania podobnych opracowań.

Celem badań jest przedstawienie, w jaki sposób gry lub oprogramowanie zbliżone do gier mogą być wykorzystywane w wielowariantowym testowaniu chłonności terenu i tworzenia projektów zagospodarowania terenu.

3. GRA W OSIEDLE

Gra w osiedle (zob. więcej: Bradecki i in., 2023) to wielowątkowy projekt obejmujący komplet dwóch talii kart do gry w wersji 2D oraz 3D, przedstawiających różne warianty zabudowy mieszkaniowej. Każda karta posiada odpowiadający jej model 3D w rzeczywistości rozszerzonej i wirtualnej, będący przeniesieniem projektu do świata cyfrowego. Głównym celem gry jest zwrócenie uwagi na problematykę intensyfikowania zabudowy mieszkaniowej oraz kształtowania przestrzeni osiedli. Gra pokazuje także, jaki wpływ na projektowanie mają wartości wybranych wskaźników urbanistycznych.

3.1. ELEMENTY I ZAWARTOŚĆ KART, SPECYFIKA GRY

Każda karta odpowiada modelowej działce. Została podzielona na dwie części. Kwadrat górny jest przeznaczony pod zabudowę mieszkaniową. Pozostała część to teren do zagospodarowania w zależności od tzw. roli, czyli koloru karty. W kartach wyznaczono następujące role:

- Mieszkaniec (kier) skupia się na utrzymaniu równowagi między terenami zieleni, rekreacji i usług, jednocześnie dbając o swoje potrzeby w najbliższym otoczeniu,
- Deweloper (karo) przedstawia podejście mające na celu uzyskanie jak największej liczby mieszkań,
- Ekolog (pik) dąży do osiągnięcia jak największej ilości terenów biologicznie czynnych oraz stawia na komunikację publiczną i rowerową,
- Planista/urbanista (trefl) stara się zrównoważyć zapotrzebowania i oczekiwania pozostałych ról.

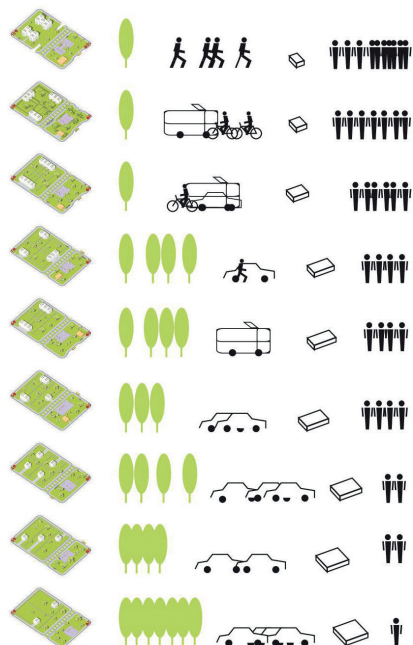
W talii znajdują się także karty jokerów, uzupełniające karty podstawowe o takie elementy jak: zbiorniki retencyjne, przystanki autobusowe, place zabaw i tereny zieleni.

Karty zostały zaprojektowane w taki sposób, by można było je swobodnie łączyć. Obwód kart stanowią ulice z chodnikami, dzięki czemu można z nich tworzyć prostokreślną tkankę osiedla. Pozwala to na tworzenie wielowariantowych studiów, w tym studiów chłonności dla wybranego terenu.

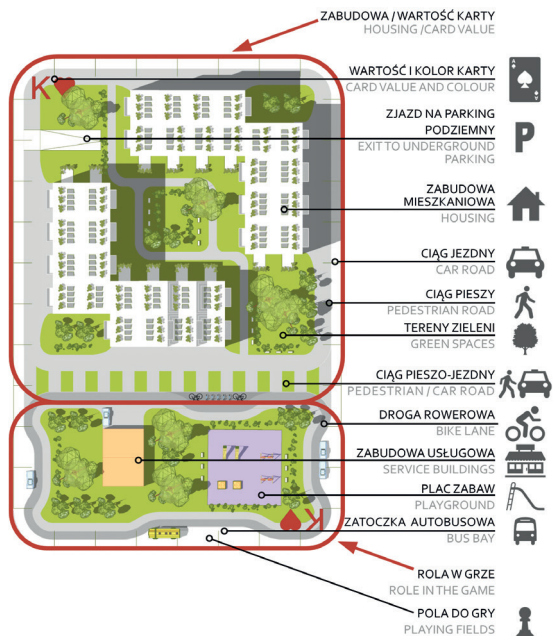
3.2. WSKAŹNIKI URBANISTYCZNE

Przykładowa ikonografia (il. 2) pokazuje, że wzrostowi intensywności zabudowy towarzyszy wzrost kondygnacji oraz wskaźnik powierzchni zabudowy. Jednocześnie maleje udział powierzchni biologicznie czynnej oraz liczba drzew. Do opracowania projektów inżynierskich wybrano następujące wskaźniki: intensywność zabudowy, średnia liczba kondygnacji, udział powierzchni zabudowy, liczba mieszkań na hektar, udział powierzchni biologicznie czynnych oraz liczba drzew. Na drugim schemacie (il. 3) pokazano przykładową kartę do *Gry w osiedle*, króla kier w roli mieszkańca wraz z opisem poszczególnych elementów występujących na każdej z kart.

Obrzeże karty stanowi ciąg jezdny wraz z elementami infrastruktury komunikacji publicznej. Karta, czyli działka o umownej powierzchni 1 hektara została podzielona na część przeznaczoną pod zabudowę mieszkaniową oraz część o charakterze przypisanej roli danej karty. Przykładowo, dla karty mieszkańca w tym miejscu zaprojektowano budynek usługowy, plac zabaw, zatoczkę autobusową oraz fragment terenu biologicznie czynnego (il. 3).

Il. 2. Schemat pokazujący zmiany we wskaźnikach urbanistycznych wraz ze wzrostem intensywności zabudowy.
Aut. N. Dymarska

Il. 3. Schemat pokazujący elementy zawartości kart do *Gry w osiedle*. Aut. M. Sanigórska

3.3. GRA W OSIEDLE JAKO POMOC MERYTORYCZNA

Metoda tworzenia studiów chłonności została wykorzystana do opracowania dwóch tematów prac dyplomowych inżynierskich na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej. Dyplomantki wybrały działki znajdujące się na terenie miasta Gliwice, a następnie za pomocą kart do *Gry w osiedle* stworzyły dla wybranych lokalizacji kilka różnorodnych koncepcji.

Karty dały możliwość przetestowania wielu wariantów zagospodarowania terenu oraz były środkiem do przeprowadzenia przybliżonych studiów wskaźników urbanistycznych do

projektowanego terenu. Ze względu na proekologiczne założenia projektowe było to szczególnie pomocne, ponieważ umożliwiała oszacowanie powierzchni biologicznie czynnej. W ramach porównania i zestawienia wytycznych projektowych z założeniami realnymi ułożono osiedla przedstawiające każdą z ról, tak aby powstały różne koncepcje urbanistyczne: dewelopera, ekologa oraz urbanisty.

Wyliczenie i przypisanie każdej z kart wskaźników urbanistycznych pozwoliło na ich zestawienie na terenie opracowania w odniesieniu do obowiązującego na terenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, które przedstawiono w tabelach (tab. 1, 2). Zestawienie wskaźników pozwoliło wskazać optymalne warianty dla wybranych lokalizacji projektów inżynierskich, które zostały następnie przekształcone w autorskie koncepcje projektowe. Poza wartościami urbanistycznymi karty były pomocne również w kreowaniu przestrzeni terenów opracowania pod względem układu ulic oraz formy zabudowy kwartałów.

Tabela 1. Wartości wskaźników urbanistycznych dla projektu inżynierskiego 1. Oprac. N. Dymarska

	Intensywność zabudowy	Średnia liczba kondygnacji	Udział powierzchni zabudowy	Liczba mieszkań na hektar	Udział powierzchni biologicznie czynnych	Liczba drzew
mPZP	MAX. 2,5	MAX. 5	MAX. 60%	–	MIN. 30%	–
KONCEPCJA 1	0,81	5	19,32%	1028	41,45%	103
KONCEPCJA 2	0,37	4	11,28%	552	50,95%	367
KONCEPCJA 3	0,42	5	9,64%	552	40,54%	320
PROJEKT	0,52	3	13%	459	46%	201

Tabela 2. Wartości wskaźników urbanistycznych dla projektu inżynierskiego 2. Oprac. M. Sanigórska

	Intensywność zabudowy	Średnia liczba kondygnacji	Udział powierzchni zabudowy	Liczba mieszkań na hektar	Udział powierzchni biologicznie czynnych	Liczba drzew
MPZP	MAX. 2,4	MAX. 5	MAX. 60%	–	MIN. 30%	–
KONCEPCJA 1	0,30	5	10,25%	358	64%	351
KONCEPCJA 2	0,55	4	15,50%	485	61%	201
KONCEPCJA 3	0,89	5	28,50%	565	52%	58
KONCEPCJA 4	1,43	6,5	36,50%	1120	44,30%	30
PROJEKT	0,64	4	17%	302	44%	176

3.4. PROJEKT INŻYNIERSKI 1 – KONCEPCJA URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNA ZESPOŁU ZABUDOWY MIESZKANIOWO-USŁUGOWEJ PRZY UL. GEN. WŁADYSŁAWA ANDERSA W GLIWICACH. KONCEPCJA PROJEKTOWA WYKORZYSTUJĄCA ROZWIĄZANIA PROEKOLOGICZNE NA PODSTAWIE MODELI Z *GRY W OSIEDLE*

Projekt został zlokalizowany przy ul. gen. Władysława Andersa w Gliwicach. Sama lokalizacja pod względem rozkładu funkcji czy komunikacji spełnia wszystkie podstawowe potrzeby potencjalnych mieszkańców osiedla. Główną ideą projektu była jak największa ilość terenów biologicznie czynnych, elementy błękitno-zielonej infrastruktury oraz rozwiązania społeczno-ekologiczne, jak np. *urban farming*. W projekcie zamieszczono również nowoczesne rozwiązania jak zielony beton, *car sharing* oraz podziemne parkingi automatyczne. Proekologiczne elementy zostały zawarte również w budynkach w postaci zielonych dachów z urban farmingiem, paneli fotowoltaicznych, materiałów konstrukcyjnych oraz instalacji wody szarej.

Il. 4. Koncepcja projektowa na bazie kart do *Gry w osiedle* – a) rzut aksonometryczny, b) widok.
Aut. N. Dymarska

3.5. PROJEKT INŻYNIERSKI 2 – KONCEPCJA URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNA ZESPOŁU ZABUDOWY MIESZKANIOWO-USŁUGOWEJ PRZY OS. SIKORNIK W GLIWICACH. KONCEPCJA MODELOWA WYKORZYSTUJĄCA ROZWIĄZANIA PROEKOLOGICZNE NA PODSTAWIE MODELI Z *GRY W OSIEDLE*

W przypadku drugiego projektu inżynierskiego, na bazie modeli kart do *Gry w osiedle* stworzono cztery koncepcje urbanistyczne dla wybranego terenu opracowania – koncepcję ekologiczną, mieszkańca-urbanisty, deweloperską oraz wersję ekstremalną deweloperską.

Celem badawczym było porównanie wskaźników urbanistycznych wyliczonych dla kart z tymi określonymi w MPZP. Na podstawie wyciągniętych wniosków wybrano koncepcję urbanisty i mieszkańca jako wytyczną do projektu inżynierskiego. Cechuje się ona próbą zachowania równowagi między zabudową oraz zielenią.

(a)

(b)

Il. 5. Koncepcja projektowa na bazie kart do *Gry w osiedle* – a) rzut aksonometryczny, b) widok.

Aut. M. Sanigórska

Projekt inżynierski został zlokalizowany w Gliwicach przy os. Sikornik. Jego głównym celem było ekologiczne podejście projektowe. Zastosowano liczne rozwiązania proekologiczne. Skupiono się na różnych sposobach retencji wód opadowych, m.in. zastosowano nawierzchnie przepuszczalne, zaprojektowano zbiorniki retencyjne oraz liczne tereny biologicznie czynne. Budynki powstały w drewnianej konstrukcji szkieletowej z zielonymi dachami o funkcji użytkowej.

4. PRÓBY WYKORZYSTANIA INNYCH GIER

Próby przeprowadzone z *Grą w osiedle* zostały także wykonane z pomocą gier *50 Urban Blocks*, *SimCty Built It* oraz *Sketchup Modelur*.

4.1. 50 URBAN BLOCKS

50 Urban Blocks (zob. więcej: *50 Urban Blocks*, b.r.) to gra karciana zawierająca widoki 2D oraz 3D różnorodnych rodzajów zabudowy ulokowanych w kwartałach o wymiarach 100 x 100 m, dla których wyliczono podstawowy wskaźnik urbanistyczny, jakim jest intensywność zabudowy. Wykorzystanie przedmiotowej gry jako narzędzia w ramach badań wykazało, że uzyskanie efektu przedstawionego w pracach inżynierskich jest niemożliwe. Wynika to ze znacznego zróżnicowania każdego z kwartałów, które poprzez swoją formę w większości są przedstawione jako przypadki nierealizowane w rzeczywistości.

Gra edukuje w zakresie pojęcia intensywności zabudowy, której wskaźnik jest wyliczony i przypisany do każdej z kart, jednak żaden z innych wskaźników urbanistycznych nie jest w nich brany pod uwagę. Ze względu na ograniczoną liczbę kart i ich zróżnicowanie (każda z kart jest inna) gracz nie ma dowolności kreowania kształtu i intensywności danych kwartałów – może korzystać jedynie z narzuconej z góry puli możliwości. Zakres i zróżnicowanie rozgrywki są obszerne ze względu na liczbę możliwych kombinacji.

W grze nie ma pojęć z zakresu zrównoważonego rozwoju czy błękitno-zielonej infrastruktury. Rozgrywka nie zapewnia również zróżnicowania zabudowy pod względem jej funkcji, jednak zaletą rozgrywki jest możliwość szybkiej zmiany wariantów bez narzuconego z góry scenariusza.

Biorąc pod uwagę wszystkie cechy gry i próby jej wykorzystania w badaniach przedprojektowych do przedstawionych wyżej projektów inżynierskich, *50 Urban Blocks* należy do jednego z bardziej okrojonych narzędzi, które wykorzystano. Gra pozwala na stworzenie miasta, które ze względu na powtarzalny rozmiar karcianych kwartałów i ich formę zabudowy jest jednolite i nierealistyczne. Stwarza możliwość edukowania się na temat pojęcia intensywności zabudowy, jednak nie pozwala ona na rozpatrywanie miasta pod względem całości

jego struktury, co sprawia, że zarówno rozgrywka, edukacja, jak i badania są przedstawione w okrojonym zakresie.

Podsumowując, *50 Urban Blocks* jest dobrym narzędziem do edukacji poprzez zabawę z zakresu przedstawienia podstawowego wskaźnika, jakim jest intensywność zabudowy, jednak w przypadku bardziej złożonych badań, w których brany pod uwagę jest szerszy zakres wskaźników, lepiej sprawdzają się inne narzędzia.

4.2. SIMCITY BUILT IT

Badanie przeprowadzone za pomocą gry *SimCity Built It*¹ pokazało, że stworzenie konkretnej koncepcji lub próba uzyskania zbliżonych kwartałów zabudowy, do tych przedstawionych w pracach inżynierskich jest trudne do osiągnięcia. Wymaga to znacznej ilości poświęconego czasu, ponieważ gracz nie ma dowolności w wyborze m.in. intensywności tworzonego kwartału mieszkaniowego. Proces budowy rozpoczyna się od stworzenia domu jednorodzinnego, a wraz z rozwojem miasta gracz jest w stanie aktualizować kwartał mieszkaniowy do coraz wyższych intensywności zabudowy.

Stworzenie dużej ilości przestrzeni z zielenią uporządkowaną, porównywalnych powierzchniowo do tych z przedstawionych wcześniej prac inżynierskich, w grze *SimCity* jest możliwe dopiero po dłuższym czasie rozgrywki. Skutkuje to szybko objawiającym się niezadowolaniem mieszkańców. Gra zatem kierkuje gracza na wybór i inwestycje w tereny zieleni, jednocześnie nie pozwalając tworzyć ich w wybranym przez gracza momencie, a dopiero po uzyskaniu odpowiedniego poziomu. Nie jest możliwe, aby od początku na równi rozwijać i uwzględnić zabudowę mieszkaniową koegzystującą z błękitno-zieloną infrastrukturą.

Gra edukuje w zakresie zrównoważonego rozwoju i budowy miasta. Podczas decyzji o dostarczeniu prądu następuje przekazanie graczowi komunikatu ze wskazówką dotyczącą budowy elektrowni wiatrowych, zamiast elektrociepłowni węglowej. Uzasadnieniem takiego wyboru jest informacja, że po pewnym czasie nastrój i samopoczucie Simów żyjących w sąsiedztwie nieodnawialnego źródła energii znacząco spada poprzez negatywny wpływ na komfort ich życia.

Ważnym elementem gry z punktu widzenia nauki o dobrym planowaniu przestrzennym jest fakt, iż podczas wyboru lokalizacji fabryk gracz otrzymuje informację o ich uciążliwości. Jeśli zdecyduje się na usytuowanie fabryki w bliskim sąsiedztwie terenów mieszkaniowych, zyskuje ujemne punkty w pasku monitorującym nastrój mieszkańców. Gra pozwala w ten sposób wyjaśniać osobom spoza branży architektonicznej, na czym polega podział terenu, na przykład w dokumencie MPZP. Decyzje gracza regulują sposób wykorzystania terenów znajdujących się w granicach miasta, tak aby ich sąsiedztwo było jak najbardziej kompatybilne.

¹ <https://www.ea.com/pl-pl/games/simcity/simcity-builtit/> (dostęp: 10.03.2024).

Rozgrywka w *SimCity* rozpoczyna się komunikatem, który informuje, że planowane przez gracza osiedle mieszkaniowe musi mieć dobre połączenie komunikacyjne z istniejącym już centrum miasta. Pozwala to na edukację gracza w zakresie lepszego planowania przestrzennego.

Skala gry jest dostosowana do nauki o rozwoju miasta w znacznie większym stopniu niż kwartały prezentowane w pracach inżynierskich. Gracz nie skupia się na rozwiązywaniu i planowaniu kilku kwartałów zabudowy. Celem gry jest stworzenie jak najbardziej stabilnego i odpornego na klęski żywiołowe miasta (il. 5). Porównując grę *SimCity* do modeli z *Gry w osiedle*, przy próbie zbudowania miasta podobnego do tego utworzonego ze wspomnianych wcześniej modeli, można wysnuć wniosek, że zaawansowana struktura miejska zbudowana w *SimCity* jest osiągalna w przypadku użycia kilkudziesięciu kart.

(a)

(b)

Il. 6a–b. Próby testowania gry *SimCity*. Aut. D. Bal

4.3. SKETCHUP MODELUR

Przeprowadzono badanie z wykorzystaniem dodatkowego narzędzia *Modelur* (zob. więcej: *Modelur*, b.r.), służącego do parametrycznego projektowania urbanistycznego, używanego razem z oprogramowaniem do modelowania 3D *Sketchup*. Dodatek umożliwia także przechowywanie i aktualizację danych w osobnych plikach na bieżąco.

Na początku wybrano lokalizację, a następnie utworzono kilka kwartałów zabudowy (tzw. *City Block*) o powierzchni zbliżonej do kwartałów projektowanych w przedstawianych pracach dyplomowych. Za pomocą narzędzia *Massing generator* wygenerowano różne przykłady zagospodarowania terenów stworzonych kwartałów.

Wtyczka *Modelur* umożliwia kontrolowanie maksymalnych wartości parametrów urbanistycznych dotyczących wybranego kwartału, jak np. FAR (*floor area ratio*), powierzchni zabudowy, wysokości budynków czy odsunięcia od krawędzi terenu. Oprócz wyboru typów zabudowy dla danego kwartału (mieszkalny, usługowy, parking, przemysłowy lub inny) można zmieniać parametry przypisane poszczególnym budynkom, jak: wysokość budynku, liczba kondygnacji, obszar zabudowy, powierzchnia brutto, wysokość pierwszej kondygnacji oraz wysokość pozostałych kondygnacji.

W generatorze użytkownik określa następujące wartości: odsunięcie od krawędzi terenu, dystans między budynkami, minimalną oraz maksymalną szerokość budynku, maksymalną długość budynku. Następnie należy wybrać strategię, np. minimalną wysokość oraz maksymalne wypełnienie terenu. Do wyboru pozostają także trzy typy zabudowy mogące znaleźć się na działce oraz przybliżony współczynnik powyższych typów zabudowy.

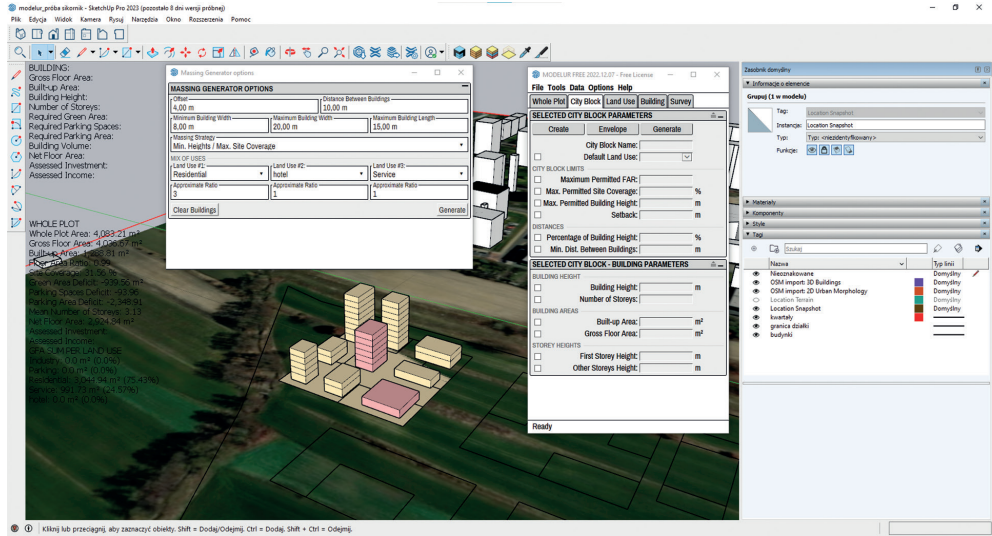
Po testach na pojedynczym kwartale oraz na terenie zbliżonym do przedstawionych projektów okazało się, że narzędzie jest precyzyjne, ale wymaga dokładnego przemyślenia i wyboru odpowiednich parametrów urbanistycznych w celu uzyskania zamierzonego efektu.

Zaletą wykorzystania tego oprogramowania jest zarówno liczba otrzymanych informacji o tworzonej zabudowie, aktualizowana na bieżąco na ekranie używanego nośnika, jak również możliwość zapisania danych w osobnym pliku Excel. Kolejnym plusem jest możliwość generowania niezliczonych przykładów zagospodarowania wybranego terenu według wybranych kryteriów. Wyświetlanie danych o zabudowie oraz aktualizowany na bieżąco model 3D pozwalają na wprowadzanie zmian we wskaźnikach w łatwy i szybki sposób według potrzeb użytkownika.

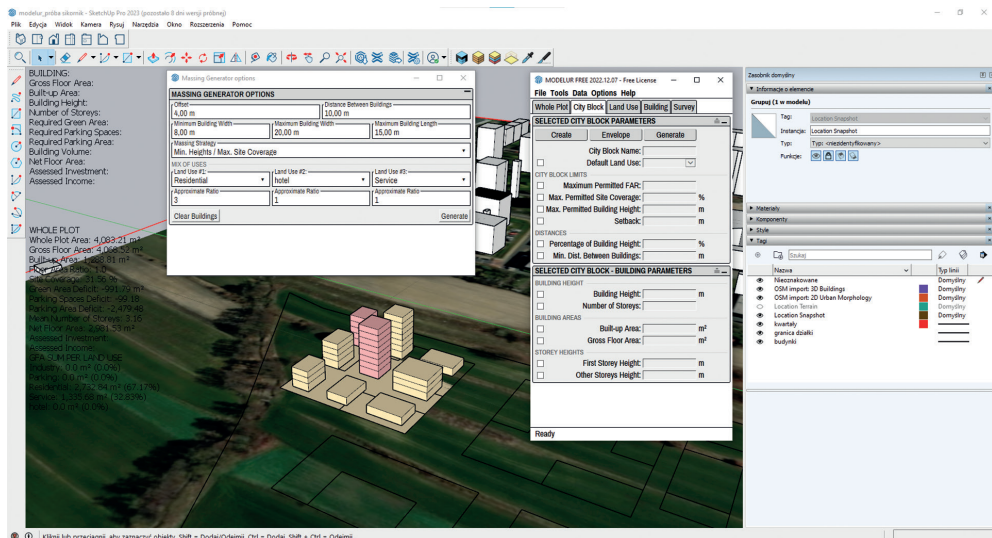
Wadą oprogramowania, jaką odkryto podczas testowania, jest możliwość tworzenia tylko jednego kwartału zabudowy ze względu na wykorzystanie wersji testowej programu.

Tworzenie szybkich koncepcji zagospodarowania okazało się proste, nawet dla nie-wprawionego użytkownika, jednak trzeba zaznaczyć, że wymaga ono znajomości programu *Sketchup* oraz wcześniejszej nauki podstawowych funkcji wtyczki *Modelur* (il. 7).

(a)

(b)

II. 7a–b. Próby testowania z wykorzystaniem oprogramowania Sketchup z wtyczką Modelur.
Aut. M. Sanigórska

5. DYSKUSJA

Gra w osiedle stawia przed jej użytkownikiem wyzwanie, przed którym stoją obecnie wszyscy architekci i urbaniści, tj. w jaki sposób stworzyć zabudowę o wysokiej intensywności, przy jednoczesnym zachowaniu wysokiego współczynnika powierzchni biologicznie czynnej. Taki wynik jest niezwykle trudny do osiągnięcia i wymaga pewnych ustępstw.

Gra pokazuje także, że rozplanowanie osiedla składającego się wyłącznie z kart o niskich wartościach jest bardzo skomplikowane i może prowadzić do odzwierciedlenia procesu sub-urbanizacji.

Ryzykiem jest także fakt, że sposób użytkowania kart może nie być zrozumiały dla wszystkich. Należy pamiętać, że całkowite przeniesienie stworzonego z kart modelu do świata rzeczywistego nie jest możliwe. Należy tak jak w przedstawionych wcześniej projektach inżynierskich potraktować stworzony model jedynie jako wytyczną projektową i uwzględnić dodatkowo czynniki i warunki zewnętrzne.

Porównano koncepcyjny proces projektowy, wykorzystując różne narzędzia. W tym celu przeprowadzono eksperyment, w którym przetestowano inne gry, takie jak: *50 Urban Blocks*, *SimCity Built it* oraz *Sketchup Modelur*, którego wyniki opisano we wcześniejszym rozdziale.

Tabela 3. Porównanie efektów oraz procesu zastosowania różnych gier wykorzystanych do tworzenia szybkich prototypowych koncepcji studium chłonności terenu; [min] – czas liczony w minutach, ocena jakościowa: + występuje w stopniu zadowalającym, +/- możliwe do spełnienia w stopniu minimalnym, – niemożliwe do zastosowania. Oprac. D. Bał, N. Dymarska, M. Sanigórska

	Typowe podejście projektowe	<i>Gra w osiedle</i>	<i>50 Urban Blocks</i>	<i>SimCity Built it</i>	<i>Sketchup Modelur</i>
Przygotowanie do pracy/ zrozumienie zasad gry [min]	30	60	30	30	60
Realizacja koncepcji 1 [min]	240	20	60	60	15
Realizacja koncepcji 2 [min]	240	10	60	120	15
Wprowadzanie zmian	+/-	+	+/-	+	+
Możliwość odczytania wartości wskaźników urbanistycznych	-	+	+	-	+
Szybkość tworzenia koncepcji alternatywnych	+/-	+	+	+/-	+
Model 3D	-	+/-	-	+	+

6. PODSUMOWANIE

Gry lub oprogramowanie zbliżone do gier mogą być wykorzystywane w wielowariantowym testowaniu chłonności terenu i do tworzenia projektów zagospodarowania terenu ze względu na ich formę, dzięki której istnieje możliwość łączenia rozrywki oraz ich zastosowania w edukacji, w tym także w zakresie troski o zrównoważony rozwój.

Struktura przeanalizowanych gier pozwala na stworzenie wielu wariantów zagospodarowania terenu, umożliwiając analizę i badania w zakresie wskaźników urbanistycznych, dzięki czemu ułatwione są późniejsze decyzje projektowe.

Na uwagę szczególnie zasługują gry, które wskazują graczom rozwiązania proekologiczne jako najkorzystniejsze i naturalne, co prowadzi do powstania bardziej świadomego społeczeństwa, gotowego i odpowiednio reagującego na zmiany klimatyczne.

BIBLIOGRAFIA

- 50 Urban Blocks (b.r.). Pobrane z: <https://aplust.net/tienda/otros/Serie%20Densidad/50-Housing-Floor-Plans-Cartas/> (dostęp: 10.03.2024).
- Bielecki, C. (1996). *Gra w miasto*. Warszawa: Fundacja Dom Dostępny.
- Bradecki, T. (2019). *Housing Estate Game V.2.0 – Ideas for Design of Housing Estates’ Density Models – The Case Study of Urbanism Workshops Game Created for Science Promotion*. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/335891310_Housing_Estate_Game_V20_-_Ideas_for_Design_of_Housing_Estates'_Density_Models_-_The_Case_Study_of_Urbanism_Workshops_Game_Created_for_Science_Promotion (dostęp: 15.03.2024).
- Bradecki, T., Dymarska, N., Sanigórska, M. (red.) (2023). *Gra w osiedle, gra urbanistyczna, gra w karty. Housing estate game, urban card game*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Bradecki, T., Kątny, D. (2020). *Compact Single-Family Housing Generated by Parametric Design – Search for Optimal, Sustainable or Smart Densities*. Pobrane z: <https://sciendo.com/pl/article/10.21307/acee-2020-002> (dostęp: 15.03.2024).
- Brasuell, J. (2020). *Cities: Skylines as an Urban Planning Tool*. Pobrane z: <https://www.planetizen.com/news/2020/08/110146-cities-skylines-urban-planning-tool> (dostęp: 15.03.2024).
- Future Humber MYTOPIA. The Green City Builder (b.r.). Pobrane z: <https://mytopiagame.web.app/> (dostęp: 17.03.2024).
- Istrate, A., Hamel, P. (2023). *Urban Nature Games for integrating nature-based solutions in urban planning: A review*. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/373071635_

- Urban_Nature_Games_for_integrating_nature-based_solutions_in_urban_planning_A_review (dostęp: 15.03.2024).
- Knecht, K., Koenig, R. (2011). Augmented Urban Model: Bridging the Gap between Virtual and Physical Models to Support Urban Design. *Proceedings of the 11th International Conference on Construction Applications of Virtual Reality*, 142–152.
- Kosiński, W. (2015). Creating architecture – a game first and foremost. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 14(8–A), 89–96.
- Minnery, J., Searle, G. (2014). Toying with the City? Using the Computer Game SimCity™4 in Planning Education. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/263263969_Toying_with_the_City_Using_the_Computer_Game_SimCity4_in_Planning_Education (dostęp: 15.03.2024).
- Modelur (b.r.). Pobrane z: <https://modelur.com/> (dostęp: 10.03.2024).
- Poplin, A. (2011). Games and Serious Games in Urban Planning: Study Cases. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/221433226_Games_and_Serious_Games_in_Urban_Planning_Study_Cases (dostęp: 15.03.2024).
- Rhee, J., Veloso, P. (2021). *Generative design of urban fabrics using deep learning*. Pobrane z: https://papers.cumincad.org/data/works/att/caadria2021_053.pdf (dostęp: 15.03.2024).
- Smart Cities Dive (b.r.). *Beyond Sim City: How Video Games Are Affecting City Planning*. Pobrane z: <https://www.smartcitiesdive.com/ex/sustainablecitiescollective/friday-fun-city-planning-virtual-world-gaming/1089144/> (dostęp: 15.03.2024).
- Ståhlberg, O. (2021). *Townscaper*. Pobrane z: <https://oskarstalberg.com/Townscaper/#GSB0RARueC6Snc9E0IO5B> (dostęp: 15.03.2024).
- Zhou, Q., Bekebrede, G., Mayer, I., Warmerdam, J., Kneplé, M. (2013). *The Climate Game: Connecting Water Management and Spatial Planning through Simulation Gaming?* Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/260224927_The_Climate_Game_Connecting_Water_Management_and_Spatial_Planning_through_Simulation_Gaming (dostęp: 17.03.2024).

Agnieszka Ciepiela (agnieszka.ciepiela@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-3280-4674>

Katedra Planowania Przestrzennego, Projektowania Urbanistycznego i Ruralistycznego
Wydziału Architektury, Politechnika Krakowska

Ochrona wartości kulturowych w koncepcji planistycznej. Green Human Space w Pszczelej Woli

Protection of cultural values in the planning concept of Green Human Space in Pszczela Wola

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie roli i znaczenia uwarunkowań kulturowych, nieobjętych prawnymi formami ochrony, w procesie projektowym. Zagadnienie zostało omówione na przykładzie opracowania koncepcyjnego dla założenia Green Human Space w Pszczelej Woli. Przeprowadzono badania terenowe obszaru objętego opracowaniem oraz kwerendę archiwalną literatury i dokumentów planistycznych. Stwierdzono występowanie szeregu obiektów o wysokim potencjale dla rozwoju turystyki w regionie, nieobjętych prawnymi formami ochrony.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, koncepcja planistyczna, Green Human Space, Pszczela Wola

Abstract

The aim of the article is to present the role and importance of cultural conditions not covered by legal forms of protection in the design process. The issue was discussed on the example of a conceptual study for the establishment of Green Human Space in Pszczela Wola. Research and analyses were carried out for the area covered by the study, including an archival query and field research. The existence of a number of facilities with high potential for the development of tourism in the region, not covered by legal forms of protection, was found.

Keywords: cultural heritage, planning concept, Green Human Space, Pszczela Wola

1. WSTĘP

Problematyka rozwoju obszarów podmiejskich jest złożona, począwszy od zróżnicowanych definicji i sposobów delimitacji (Bański, 2012), poprzez zagadnienia łączące się z ekspansją dużych ośrodków miejskich na tereny o charakterze rolniczym (Kuzara, Szmytkie, 2022; Szymańska, Biegańska, 2011; Węclawowicz-Bilska, Gołęb-Korzeniowska, Wójtowicz-Wróbel, 2019) i liczne problemy z tym związane (Ruczkowski, 2022), aż po obecne uwarunkowania formalno-prawne (Zybała, 2019), rzadko ułatwiające realizację wysokiej klasy założeń przestrzennych. Chaos przestrzenny wynikający z bezplanowego zagospodarowania terenów generuje koszty, które skłaniają do poszukiwania narzędzi ograniczających to zjawisko (Śleszyński, 2018). Związana z tym jest również konieczność zabezpieczenia możliwości realizacji przedsięwzięć o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym (Kot, Kraska, 2017).

Zarząd Powiatu Lubelskiego, poszukując optymalnych rozwiązań projektowych do realizacji założenia Green Human Space w Pszczelej Woli (GHS), w duchu zrównoważonego rozwoju, zaprosił do współpracy m.in. Katedrę Planowania Przestrzennego, Projektowania Urbanistycznego i Ruralistycznego WA PK. Wynikiem podjętej współpracy była analiza możliwości zagospodarowania terenu w Pszczelej Woli. Idea utworzenia GHS – jako Międzynarodowego Centrum Transferu Zielonych Technologii – była punktem wyjścia prowadzonych przez naukowców¹ badań. Szeroko zakrojone analizy, obejmujące zarówno skalę regionu, jak i lokalną, umożliwiły szczegółowe rozpoznanie istniejących uwarunkowań przyrodniczych, planistycznych, transportowych oraz kulturowych, co pozwoliło opracować propozycje projektowe zagospodarowania obszaru GHS. W niniejszym artykule przedstawiono rolę dziedzictwa kulturowego i historycznego w opracowaniu koncepcji planistycznej, na przykładzie rozwiązania zaproponowanego dla GHS.

2. UWARUNKOWANIA KULTUROWE W PROCESIE PROJEKTOWYM

Znaczenie obiektów objętych różnymi formami ochrony, zarówno przyrodniczej, jak i konserwatorskiej, jest ogromne i bezsprzeczne. Zagwarantowana prawnie konieczność uwzględniania wytycznych konserwatorskich czy też wskazań dyrekcji ochrony środowiska wynikających z ustaw (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568; Dz. U. 2004 nr 92 poz. 880) przy opracowywaniu projektów architektonicznych, urbanistycznych czy planistycznych nie gwarantuje rzetelnej diagnozy, szczególnie w odniesieniu do obiektów nieobjętych tymi formami ochrony. Znaczenie ma także obecnie funkcjonujący system ochrony zabytków, który

¹ Zespół autorski rozwiązań projektowych GHS w składzie: dr hab. inż. arch. Matylda Wdowiarz-Bilska, prof. PK – kierownik zespołu, prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Węclawowicz-Bilska, dr hab. inż. arch. Rafał Blazy, prof. PK, dr inż. arch. Jakub Błachut, dr inż. arch. Rita Łabuz, dr inż. arch. Agnieszka Ciepela i inż. arch. Stanisław Borys.

jest ściśle związany z wieloma czynnikami niezależnymi od specjalistów – konserwatorów (Molski, 2019). Utrzymanie zabytku, jego restauracja i użytkowanie często wymagają wysokich nakładów finansowych. Coraz częściej proponowane rozwiązania projektowe łączą ochronę wartości historycznych, kulturowych i społecznych z możliwościami gospodarczymi (Ashworth, 2015). Odpowiednie wykorzystanie obiektów dziedzictwa kulturowego w różnego rodzaju projektach w sposób realny wpływa pozytywnie na rozwój gospodarczy jego otoczenia (Obłąkowska-Kubiak, 2018), jest także istotne w odniesieniu do regionów i przestrzegania tych, niejednokrotnie znaczących, struktur przestrzennych jako całości (Oliviera, Ashworth, 2017).

Mając na uwadze powyższe, zespół projektowy przygotował opracowanie analityczno-koncepcyjne, odnosząc się zarówno do skali regionalnej, jak i lokalnej.

3. MIEJSCE, FORMA I SKALA BADAŃ

Pszczela Wola jest miejscowością położoną w gminie Strzyżewice, w południowej części Lubelskiego Obszaru Funkcjonalnego (dalej: LOF). Bliska relacja przestrzenna z Lublinem oraz położenie w obszarze o znaczeniu ponadregionalnym wskazuje na wysoki potencjał rozwojowy gminy. Plan badań związanych ze zleconym przez władze powiatu lubelskiego opracowaniem (Wdowiarz-Bilska i in., 2022) obejmował studia literatury, w tym dokumentów dotyczących historii regionu (Bankiewicz, Domosławski, 1936; Gałęcka, 2015; Korzeniowski, 2017; Kozłowski, 1999). Wnikliwej analizie poddano obowiązujące i archiwalne dokumenty planistyczne opracowane zarówno dla Gminy Strzyżewice, jak i dla gmin sąsiednich. Badanie to miało na celu rozpoznanie zmian i przekształceń zachodzących w strukturze zabudowy, a także swojego rodzaju diagnozę związaną z presją inwestycyjną w tym obszarze. Przeanalizowane zostały materiały konserwatorskie, obejmujące mapy, wykazy oraz dostępne karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa. Studia literatury oraz dokumentów formalno-prawnych, w tym strategii rozwoju gminy, Lubelskiego Obszaru Metropolitalnego oraz województwa uzupełniały badania terenowe, w trakcie których, podczas wizji lokalnej, zebrano bogaty materiał fotograficzny. Przeprowadzono także szereg wywiadów z osobami bezpośrednio związanymi z badanym obszarem.

3.1. UWARUNKOWANIA KULTUROWE

W Pszczeliej Woli i okolicach znajdują się liczne zabytki objęte różnymi formami ochrony oraz stanowiska archeologiczne² (tab. 1), cmentarze z okresu I wojny światowej, a także obiekty rezydencjonalne i sakralne. Odnaleźć tu można również szereg wartościowych

² Ich występowanie może być związane z badaniami prowadzonymi w Polsce od końca lat 70. (zob. więcej: proj. Archeologiczne Zdjęcie Polski (b.r.). Pobrane z: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> (dostęp: 05.03.2021).

i interesujących obiektów nieobjętych prawnymi formami ochrony. Najstarsze ślady osadnictwa na omawianym terenie sięgają neolitu.

W efekcie prowadzonych prac potwierdzono ślady osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w omawianym regionie, przede wszystkim wzdłuż dolin rzecznych: Bystrzycy z dopływem Kosarzewki, Czerniejówki i Skrzyniczanki oraz Krężniczanki i Nędznicy nawet w odległości ok. 250 m po obu stronach cieków, głównie na ich krawędziach i stokach dolin. Stanowiska archeologiczne często są zgrupowane w kompleksach obejmujących czasem znaczne obszary od 0,5 ha nawet do około 5 ha, jak średniowieczne pole kurhanowe w Krężnicy Jarej. Pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego, wyróżniające się w krajobrazie poszczególnych miejscowości jako grodziska i kurhany, są doskonale znane mieszkańcom, którzy z tymi miejscami wiążą zjawiska legendarno-historyczne i przekazują je dla wzmocnienia atrakcyjności miejsca³ (Wdowiarz-Bilska i in., 2022).

Tabela 1. Zestawienie liczbowe zabytkowych obiektów nieruchomości w poszczególnych gminach.

Oprac. E. Węcfawowicz-Bilska na podst. SUIKZP analizowanych gmin oraz wykazów obiektów wpisanych do Rejestru Zabytków (RZ), Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (WEZ) i Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ) za: Wdowiarz-Bilska i in. (2022)

Nazwa gminy	Liczba obiektów wpisanych do rejestru zabytków	Liczba obiektów w ewidencji: WEZ i GEZ	Liczba stanowisk archeologicznych	Obiekty historyczne poza RZ, WEZ, GEZ oraz zabudowa tradycyjna
Strzyżewice	12	22	125	43
Bychawa – wieś	4	25	15	brak danych
Jabłonna	5	9	46	w 9 wsiach gminy
Niedzwica Duża	3	27	198	96

W krajobrazie gminy Strzyżewice wyróżniają się założenia dworsko- i pałacowo-parkowe. Obiekty rezydencjonalne w większości są zachowane i użytkowane – jak pałac w Pszczelej Woli (il. 1) czy Strzyżewicach. Na szczególną uwagę w tym kontekście zasługują pałac i park w Osmolicach (il. 2–4), ujęte w Lubelskim Wojewódzkim Rejestrze Zabytków, które będąc własnością prywatną, stopniowo podlegają rujnacji.

³ Warto także przytoczyć ciąg dalszy podanego fragmentu: „Właściciel «Agroturystyki na Grodzisku» w Osmolicach Pierwszych odwołuje się do lokalnej nazwy wzgórza i do dawnego obronnego kasztelu, który podobno się tu mieścił, za: <https://e-turysta.pl/agroturystyka-na-grodzisku-osmolice-pierwsze-157097.html?kl=1>. Niemniej badania archeologiczne nie potwierdzają istnienia tu wczesnośredniowiecznego grodu, za: karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego PL.1.9.ZIPOZ. NID_A_06_EA.484091 dostępna na portalu zabytek.pl” (Wdowiarz-Bilska i in., 2022).

Il. 1. Pałac w Pszczelej Woli, widok od strony południowej, 2022. Fot. aut.

Il. 2. Pałac w Osmolicach Pierwszych, widok od strony południowej, 2022. Fot. R. Łabuz

Il. 3. Pałac w Osmolicach Pierwszych, widok od strony północnej, 1988. Fot. B. Skibińska-Sądecka

Il. 4. Pałac w Osmolicach Pierwszych, widok od strony północnej, 2022. Fot. R. Łabuz

Pałac ten, jako obiekt o wysokich walorach historycznych i kulturowych, położony w bliskim sąsiedztwie obszaru objętego projektem Green Human Space, posiada wysoki potencjał rozwojowy dla lokalizacji funkcji współgrających z głównymi założeniami GHS. Tego typu rozwiązania, wymagające wysokich nakładów finansowych, mają szansę na realizację m.in. dzięki partnerstwu publiczno-prywatnemu.

Oprócz zabytkowych założeń dworsko- i pałacowo-parkowych na omawianym terenie znajdują się również obiekty związane z dziedzictwem agrarnym, jak zabytkowe stajnie (il. 5) czy pozostałości infrastruktury młyńskiej (il. 6), charakterystycznej dla strzyżewickiego odcinka Bystrzycy. Znaczna liczba tych obiektów jest objęta ochroną konserwatorską, jednak pomimo tego część z nich, zwłaszcza pozostałości dawnych młynów na Bystrzycy, niszczeje, nie będąc użytkowana.

Il. 5. Zabytkowe stajnie w Pszczeliej Woli, 2022.
Fot. aut.

Il. 6. Młyn w Osmolicach Pierwszych,
widok od strony południowej, 2022. Fot. aut.

Odrębną i szczególną grupę stanowią obiekty nieobjęte żadną formą ochrony, a również stanowiące część dziedzictwa materialnego silnie związanego z tożsamością regionu. Przykładem może być stodoła w Strzyżewicach (il. 7) czy stacja paliw z lat 70. (il. 8). W świetle planowanego przedsięwzięcia GHS obiekty te przedstawiają walory i potencjał możliwy do wykorzystania jako uzupełnienie głównych założeń koncepcji.

Il. 7. Stodoła w Strzyżewicach, 2022.
Fot. aut.

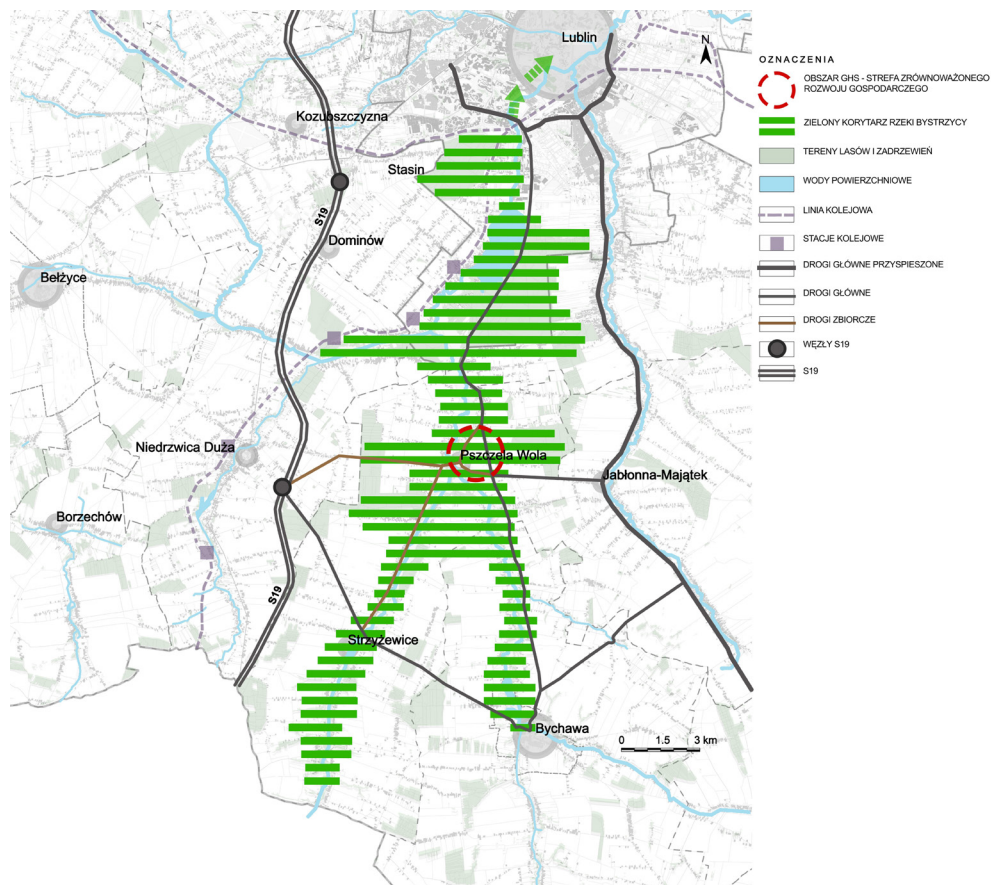

Il. 8. Stacja paliw z zachowanymi dystrybutorami
MERA-ZAP z lat 70. w Pszczeliej Woli, 2022.
Fot. M. Wdowiarz-Bilska

4. PROPOZYCJE PROJEKTOWE

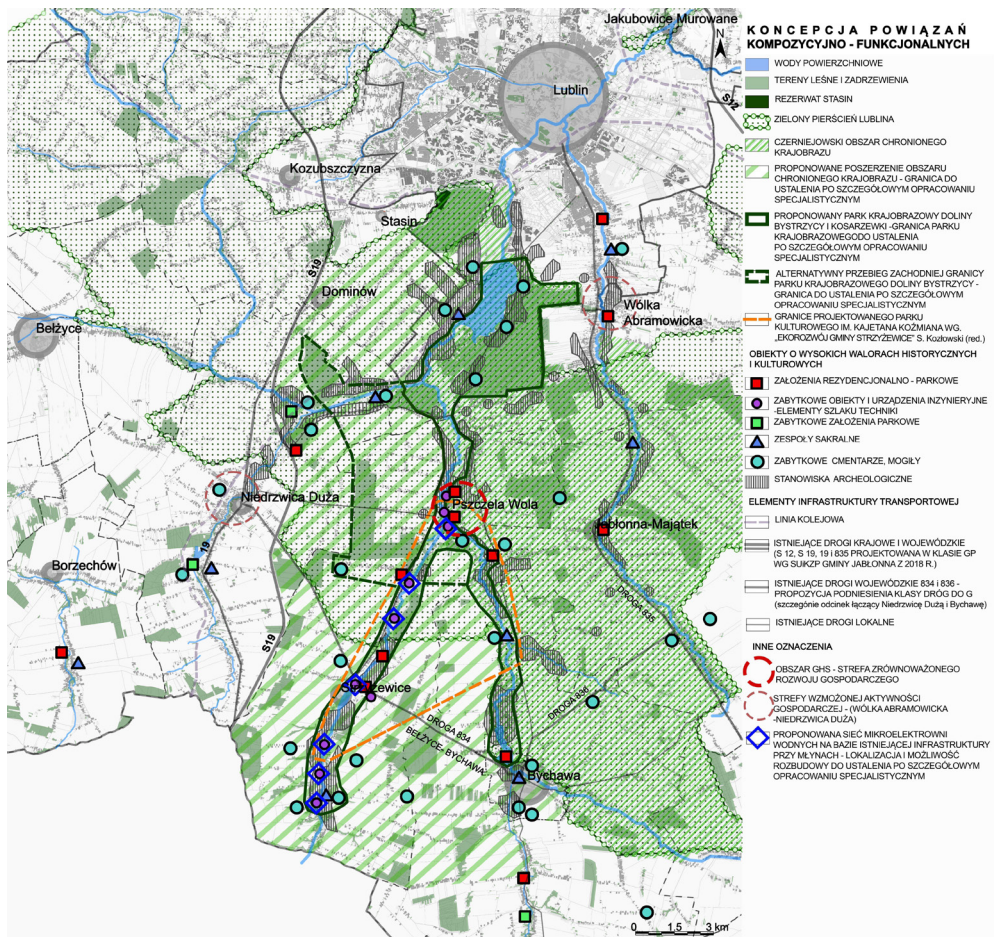
Koncepcja przedstawiona w ramach opracowania pn. *Analiza możliwości zagospodarowania terenu planowanego przedsięwzięcia Green Human Space w Pszczeliej Woli* w głównych założeniach wskazywała konieczność takiego użytkowania terenu i obiektów, aby przy wprowadzeniu nowych funkcji – GHS – wykorzystać, zabezpieczyć i zachować istniejące

zasoby przyrodnicze i historyczno-kulturowe. Wpisując się w założenia zrównoważonego rozwoju, zaproponowano jako główną oś założenia w skali regionalnej doliny rzecznej: Bystrzycy i Koszarzewki (il. 9). Tereny objęte opracowaniem, o wysokich walorach przyrodniczych, położone są w zielonym pierścieniu Lublina, na zachodniej granicy Czarniejowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, a w północnej części sąsiadują z rezerwatem Stasin. Bogata historia regionu oraz walory przyrodnicze były przyczynkiem do zaproponowania w tym terenie Parku Kulturowego im. Kajetana Koźmiana⁴.

Il. 9. Idea powiązań Green Human Space z aglomeracją lubelską (Wdowiarz-Bilska i in., 2022)

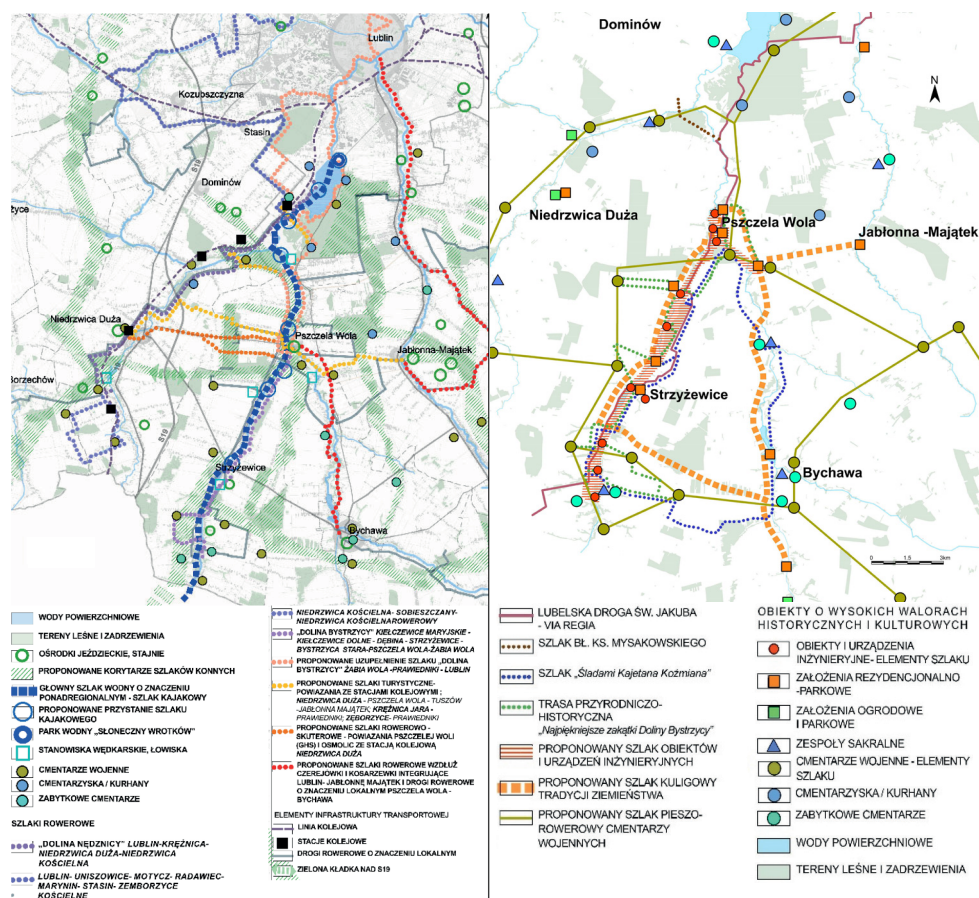
⁴ Propozycja utworzenia parku kulturowego została przedstawiona w opracowaniu *Ekorozwój Gminy Strzyżewice* w 1999 r. przez prof. Stefana Kozłowskiego (red.). Park nie został utworzony, wytyczono szlak turystyczny śladami Kajetana Koźmiana (Wdowiarz-Bilska i in., 2022).

Il. 10. Kompozycja powiązań kompozycyjno-funkcjonalnych (Wdowiarz-Bilska i in., 2022)

W omawianym opracowaniu (Wdowiarz-Bilska i in., 2022) w części projektowej, mając na uwadze zapisy Planu zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego, dążono do poszerzenia obszarów o rygorze ochronnym. Uwzględniono zarówno istniejące formy ochrony, jak i projektowany park kulturowy. Zaproponowano utworzenie Parku Krajobrazowego Doliny Bystrzycy i Kosarzewki w dwóch wariantach – podstawowym i poszerzonym. Ponadto charakterystyczne dla doliny Bystrzycy młyny i pozostałości infrastruktury młyńskiej wykorzystano w koncepcji jako pretekst do utworzenia sieci mikroelektrowni, odnosząc się tym samym do idei zrównoważonego rozwoju, wykorzystania odnawialnych źródeł energii. Pozostałości infrastruktury młyńskiej zostały równocześnie uwzględnione jako przystanie dla szlaku kajakowego doliny Bystrzycy. Liczne ślady związane z tradycją

ziemiaństwa połączono szlakiem kuligowym. Uwydatnione zostały także cmentarze pochodzące z okresu I wojny światowej, które po uporządkowaniu i wyeksponowaniu w krajobrazie, oprócz stanowienia miejsc pamięci, świadczących o historii regionu, mogłyby stać się pretekstem do realizacji wydarzeń związanych z bitwami, jakie miały miejsce w opisywanych okolicach (np. przy pomocy grup rekonstrukcyjnych), co niewątpliwie zwiększyłoby również atrakcyjność regionu.

Zaproponowano wytyczenie tras szlaków konnych, łączących stadniny, stajnie i ośrodki jeździeckie rozmieszczone w tym regionie, w taki sposób, aby równocześnie wyeksponować cmentarze wojenne.

Większość elementów uwzględnionych w koncepcji projektowej była objęta prawnymi formami ochrony. Uwaga zespołu projektowego skierowana została również w znacznym stopniu na elementy ciekawe, a niechronione prawnie. W związku z powyższym zaproponowano utworzenie szlaku techniki, który pozwoliłoby na ich wykorzystanie, wyeksponowanie oraz – przede wszystkim – zachowanie. Jednym z obiektów była m.in. stacja paliw z zachowanymi dystrybutorami MERA-ZAP z lat 70. w Pszczelej Woli (il. 8).

5. PODSUMOWANIE

Dyskusje związane z formami ochrony wartościowych obiektów dziedzictwa kulturowego czy też z możliwościami ich użytkowania są stale obecne w środowisku projektantów (Kimic, 2017; Krempa i in., 2017). Trudności związane z adaptacją takich obiektów do wymogów technicznych, prawnych czy związanych choćby z ich dostępnością generują wysokie koszty renowacji, przebudowy czy też modernizacji (Pitry, 2020; Rymsza, Kaperczak, Kilian-Walerzak, 2020; Szmytke, Kraus-Namroży, 2019). Różne formy własności również nie dają gwarancji ochrony (Pawlus, 2019), a przepisy prawne mające tę ochronę zapewniać nie są stosownie implementowane. W świetle wyników kontroli systemu ochrony zabytków w Polsce⁵ uwzględnianie w koncepcjach regionalnych, planistycznych czy urbanistycznych wykorzystania obiektów przedstawiających wartości kulturowe i historyczne wydaje się być szczególnie ważne.

Podsumowując, należy stwierdzić, że samo ujęcie obiektu w rejestrze zabytków oraz opracowanie warunków koniecznych do spełnienia w trakcie prac budowlanych nie gwarantują utrzymania zabytku w dobrym stanie. Jest to związane z formą własności i wysokością nakładów finansowych, jakie zmuszony jest ponieść potencjalny inwestor. Współdziałanie w finansowaniu ewentualnych inwestycji – w postaci partnerstwa publiczno-prywatnego – wydaje się korzystną formą działań związanych z użytkowaniem oraz ochroną zabytku, równocześnie dając jednostkom publicznym większą możliwość kontroli aktualnego statusu obiektu. Umożliwia ponadto w większym stopniu sterowanie rodzajem funkcji lokalizowanych w poszczególnych miejscach.

Odrębną grupę problemową stanowią elementy dziedzictwa kulturowego i historycznego, z różnych względów nieobjęte prawnymi formami ochrony. Jednak niezależnie od objęcia bądź nie prawnymi formami ochrony, stanowiąc istotny element w koncepcji zagospodarowania, elementy te mają realną szansę na renowację, rekonstrukcję czy restytucję ukierunkowaną na szeroko rozumianą rewitalizację. Szczególnie w przypadku lokalizowania w nich nowych, prestiżowych funkcji. Ochrona wartości kulturowych i historycznych jest jednym

⁵ „W latach 2018–2021 system ochrony zabytków w Polsce nie funkcjonował prawidłowo i skutecznie. Minister oraz Generalny Konserwator Zabytków, a także wojewódzcy konserwatorzy zabytków niewłaściwie realizowali większość zadań określonych w ustawie o zabytkach oraz przepisach wykonawczych” (NIK, 2021).

z podstawowych elementów zrównoważonego rozwoju poprzez realizację postulatu zachowania istniejących zasobów środowiska dla przyszłych pokoleń. Obiekty i tereny wartościowe, nawet te nieobjęte prawnymi formami ochrony, a świadczące np. o historii i tradycji miejsca, często mogą dać pretekst czy też podstawę do przyjęcia szczególnych rozwiązań projektowych. Odnosząc się do omawianej powyżej koncepcji, jako przykłady można wymienić: szlak obiektów techniki lub sieć mikroelektrowni wodnych na bazie istniejącej infrastruktury (il. 11, 12).

Wieloaspektowe studia i analizy prowadzone w różnych skalach – lokalnej i regionalnej, skupiające się na weryfikacji możliwości realizacji planowanego przedsięwzięcia, dają szansę rewizji regulacji zawartych w dokumentach planistycznych. W polskim systemie planistycznym nie ma prawnego umocowania konieczności realizacji opracowań studialnych obejmujących zróżnicowany stopień szczegółowości wraz ze wskazaniem koncepcyjnymi, podczas gdy, np. w Czechach, takie studia opracowywane są dla kluczowych rejonów⁶, co wydaje się przynosić pozytywne rezultaty przestrzenne.

W świetle zmian nowelizacji Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (2023) dziedzictwo kulturowe jest elementem uwzględnianym w strategii rozwoju gminy czy też strategii rozwoju ponadlokalnego⁷, a co za tym idzie, również w planach ogólnych i miejscowych (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717). Likwidacja dokumentu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz zastąpienie go po części strategią rozwoju, a po części planem ogólnym, który jest aktem prawa, wydaje się rozwiązaniem korzystnym.

Dziedzictwo kulturowe, także współczesne, wraz z bardzo bogatą warstwą uwarunkowań przyrodniczych jest podstawą koncepcji planistycznej organizowanego przedsięwzięcia GHS⁸. Proponowane w koncepcji GHS rozwiązania dają możliwość przywrócenia świetności oraz zachowania zabytkowych obiektów i założeń przestrzennych. Przy poszanowaniu zasobów środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego realizują one tym samym idee zrównoważonego rozwoju, co dowodzi znaczenia roli i formy przedstawianego projektu.

⁶ Studia planistyczne obejmują sugestie, badania i rozważania dotyczące możliwych rozwiązań wybranych problemów lub dla wybranych części obszaru. Są one zamawiane w miarę potrzeb, dla wybranych części terenu. Nie są wiążące, jednak stanowią podstawę do podjęcia przez lokalne samorządy istotnych decyzji przestrzennych.

⁷ Obejmującej np. kilka gmin sąsiadujących.

⁸ Zgodnie z zapisami nowelizacji Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym zakres strategii rozwoju gminy jest znacznie rozbudowany, a jego zawartość uregulowana w stosunku do strategii rozwoju gminy w rozumieniu przepisów obowiązujących przed wejściem w życie nowelizacji wspomnianej ustawy. Ponadto z uwagi na to, że dokument ten ma być uwzględniany przy opracowaniu planów ogólnych oraz miejscowych, zyskuje na znaczeniu i daje realną szansę – w przypadku strategii ponadlokalnej – na koordynację działań w obszarze wykraczającym poza granice administracyjne gminy.

BIBLIOGRAFIA

- Archeologiczne Zdjęcie Polski (b.r.). Pobrane z: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> (dostęp: 05.03.2021).
- Ashworth, G. (2015). *Planowanie dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Bankiewicz, J., Domosławski, B. (1936). Zniszczenia i szkody wojenne. W: *Polska w czasie wielkiej wojny (1914–1918)*. *Historia Ekonomiczna*, III, 1–2, 1–52.
- Bański, J. (2012). Definitions and spatial range of rural areas and suburban zones. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum*, 11(3), 5–15.
- Gałęcka, M. (2015). Zniszczenia historycznych miast i losy zabytków. *Ochrona Zabytków*, 1, 23–42.
- Kimic, K. (2017). Innowacyjne nawierzchnie wodoprzepuszczalne – możliwości zastosowania w historycznych ogrodach i parkach publicznych. *Przestrzeń. Urbanistyka. Architektura*, 1. <https://doi.org/10.4467/00000000pua.17.017.7135>
- Korzeniowski, M. (2017). Wojna na Lubelszczyźnie w latach 1914–1915 w świetle wspomnień. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, VIII(2), 11–21.
- Kot, J., Kraska, E. (2017). Współpraca przedsiębiorstw zlokalizowanych w klastrach z otoczeniem naukowym w procesach rozwoju regionalnego (na przykładzie województwa świętokrzyskiego). *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica*, 4(324), 21–32. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.324.02>
- Kozłowski, S. (red.). (1999). *Ekorozwój Gminy Strzyżewice*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Krempa, A., Wolnik, M., Zawilińska, M., Waszczyszyn, E. (2017). Ochrona historycznej architektury obronnej w stanie ruiny. *Przestrzeń. Urbanistyka. Architektura*, 1. <https://doi.org/10.4467/00000000pua.17.018.7136>
- Kuzara, K., Szmytkie, R. (2022). Estimating the actual population in suburban areas. The case of Czernica municipality (Wrocław suburban zone). *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 15(61), 71–94. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2022.61.07>
- Molski, P. (2019). Zarządzanie pomnikami historii. *Protection of Cultural Heritage*, 7(7), 123–133. <https://doi.org/10.35784/odk.32>
- (NIK) Najwyższa Izba Kontroli. (2021). *Informacja o wynikach kontroli. System ochrony zabytków w Polsce*. Pobrane z: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,25591,vp,28358.pdf> (dostęp: 12.03.2023).
- Obłąkowska-Kubiak, K. (2018). Pozytywne efekty zewnętrzne działalności muzeów zamkowych i pałacowych w Polsce dla prywatnej działalności gospodarczej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego We Wrocławiu*, 527, 190–201. <https://doi.org/10.15611/pn.2018.527.17>
- Oliviera, E., Ashworth, G.J. (2017). A strategic spatial planning approach to regional branding: challenges and opportunities. W: A. Campelo (red.), *Handbook on Place Branding and Marketing* (s. 22–40). Elgaronline. <https://doi.org/https://doi.org/10.4337/9781784718602.00011>

- Pawlus, F. (2019). Ochrona zabytków nieruchomości i ich nazw. *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, 2, 51–60. <https://doi.org/10.4467/00000000pua.19.021.11441>
- Pitry, R. (2020). Uwarunkowania prawne projektowania i realizacji wewnętrznych instalacji HVAC w budynkach wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości. Propozycje zmian rozwiązań. *Ciepłownictwo, Ogrzewnictwo, Wentylacja*, 1(6), 26–33. <https://doi.org/10.15199/9.2020.6.4>
- Ruczkowski, P. (2022). Suburbanizacja oraz kontrurbanizacja jako wyzwania dla gmin. *Studia Prawnoustrojowe*, 57, 443–461.
- Rymsza, B., Kaperczak, K., Kilian-Walerzak, J. (2020). O konieczności i możliwościach zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do zabytkowych obiektów użyteczności publicznej. *Protection of Cultural Heritage*, 9, 117–127. <https://doi.org/10.35784/odk.1864>
- Śleszyński, P. (2018). Społeczno-ekonomiczne skutki chaosu przestrzennego dla osadnictwa i struktury funkcjonalnej terenów. *Studia KPZK*, 182(2), 29–80.
- Szmytke, E., Kraus-Namroży, N. (2019). Ochrona przeciwpożarowa obiektów zabytkowych. Zalecenia eksploatacyjne i dotyczące projektowania sygnalizacji pożarowej oraz stałych urządzeń gaśniczych. *Rynek Instalacyjny*, 6, 27–32.
- Szymańska, D., Biegańska, J. (2011). Obszary podmiejskie dużych miast w Polsce w świetle migracji stałych. W: M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej* (s. 83–98). Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. 2004 nr 92 poz. 880).
- Wdowiarz-Bilska, M., Węclawowicz-Bilska, E., Blazy, R., Ciepiela, A., Łabuz, R., Błachut, J., Borys, S. (2022). *Analiza możliwości zagospodarowania terenu planowanego przedsięwzięcia Green Human Space w Pszczelej Woli ze szczególnym uwzględnieniem powiązań funkcjonalnych i kompozycyjnych z miastem Lublin, wykorzystania walorów położenia i dostępności komunikacyjnej* (projekt). Kraków: WA PK.
- Węclawowicz-Bilska, E., Gołąb-Korzeniowska, M., Wójtowicz-Wróbel, A. (2019). *Małe miasta w obszarach oddziaływania metropolii. Przykład Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo PK.
- Zybała, A. (2019). Polityka przestrzenna i jej rezultaty w warunkach rosnącej złożoności jej problemów. *Studia z Polityki Publicznej*, 2(22), 103–122. <https://doi.org/10.33119/kszp/2019.2.5>

Kinga Długoszewska (ki.dlugoszewsk@student.uw.edu.pl)

Katarzyna Podhorodecka (kpodhorodecka@uw.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0003-3075-7453>

Faculty of Geography and Regional Studies, Department of Regional and Political Geography,
University of Warsaw

Functional and spatial transformation of the city of Geneva at the end of the 20th and beginning of 21st century

Przekształcenia funkcjonalne i przestrzenne miasta Genewy na przełomie XX i XXI wieku

Abstract

The article describes the functional and spatial transformation of the city of Geneva at the end of the 20th and beginning of 21st century. In the article was described the social and economic characteristics including labor market in the city of Geneva. The aim of the article was to answer the question: what was the most dynamic period of Geneva's development in terms of the number of people inhabiting this city in this period of time? What functional and spatial transformations in the city of Geneva have taken place over the last few decades and what is the dominant function of revitalized buildings in Geneva (cultural, financial or transport)?

Keywords: functional and spatial transformations, the city of Geneva, architecture of Geneva

Streszczenie

W artykule opisano przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta Genewa na przełomie XX i XXI wieku. Scharakteryzowano specyfikę społeczno-gospodarczą uwzględniającą rynek pracy w mieście Genewa. Celem artykułu było uzyskanie odpowiedzi na pytania: jaki był najbardziej dynamiczny okres rozwoju Genewy pod względem liczby ludności zamieszkującej miasto w tym okresie. Jakie przemiany funkcjonalno-przestrzenne w Genewie zaszły na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat i jaka jest dominująca funkcja rewitalizowanych budynków w Genewie (kulturowa, finansowa czy transportowa)?

Słowa kluczowe: przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne, Genewa, architektura Genewy

1. INTRODUCTION

International organizations need buildings for their offices and conference space. The facilities built to host these organizations since the 1920s have profoundly transformed their spaces and the urban landscape of Geneva, which is consistently supported and facilitated by local and national authorities. The city strives to maintain a balance between farm and business facilities and single and multi-family residential buildings. Switzerland faces a number of policy challenges with regard to the hosting of international organizations. Most of these organizations now occupy buildings from the 1960s and 1970s. These older building stocks have deteriorated significantly due to heavy use of workplaces and conference rooms, coupled with a lack of regular renovation. In addition, competition between countries has increased significantly in recent years, increasing the risk that international organizations decide to relocate from Geneva. In response to these challenges, the Federal Council, the Canton and the City of Geneva adopted in 2013 a Joint Strategy for the International Future of Geneva, which focuses on meeting the real estate needs of international organizations. Maintaining the existing infrastructure in good condition is essential to maintaining Geneva's role as a center of global governance and multilateral diplomacy. The architecture and economy of this city are inspiring. Geneva boasts a beautiful location on the shores of Lake Geneva, with narrow streets around the old Bourg de Four square. Tourists in Geneva can admire historic buildings and interesting museums, including the well-known Museum of Modern Art, many beautiful parks and classical buildings.

The aim of the analysis taken in the article was to indicate the most dynamic period of Geneva's development and to answer to a question: what functional and spatial transformations in the city of Geneva have taken place over the last few decades, how do changes in the economy affect functional and spatial changes and what is the dominant function of revitalized buildings?

2. THE AIMS OF THE ARTICLE

The aim of the article is to present the changes in architecture and changes of the use of the buildings that took place in Geneva in the last four decades, i.e. in the years 1980–2020. In addition, the aim of the article is to answer the question: what was the most dynamic period of Geneva's development in terms of the number of people inhabiting this city, and to obtain an answer to the question: what types of buildings have taken transformations in the city of over the last few decades and what is the dominant function of analyzed building in Geneva (cultural, recreational, financial or educational)? The article uses the literature on the subject (analysis of scientific articles and book publications), analysis of statistical data and graphs containing data. The work also uses cartographic data and own observations from 2021 (field research).

3. LITERATURE DISCUSSION

Between 1995 and 2005 Geneva experienced strong annual demographic growth (from 1.3% to 1.4%). According to the analysis of M. Thebault, G. Desthieux, R. Castello and L. Berrah (2022) the Greater Geneva Agglomeration (GGA), which is a cross-border French–Swiss territory consists of almost 270 thousands buildings. The share of cross-border proportion in Geneva is about 34% (Sohn, Reitel, Walther, 2009). The metropolitan functional area in Geneva consisting of 741 thousands of inhabitants. According to P. Piguet, P. Blunier, M.L. Lepage, M.A. Mayer and O. Ouzilou (2011). Geneva nowadays has a small housing capacity for its population with the rental vacancy ratio is 0.17%.

There is recorded a high number of foreigners and binationals living in Geneva (27% binationals, 37% foreign inhabitants) (Gamba, Cattacin, 2021). This highly heterogeneous population is the result of the territory's history – “Cité de refuge” (Camisa, 1991). In Geneva it is recorded a high number of inhabitants working in international organizations and multinational companies Geneva is a state with a high population density, which doubles its population on working days (except pandemic times) (Mongin et al., 2022).

The State of Geneva is going to reduce its CO₂ emissions in its building sector by 45% in 2030 comparing to 2012 (*République et Canton de Genève*, 2018). Geneva is going to reduce its greenhouse gas emissions by 60% (Pratiwi, Trutneyte, 2021). The city has good geothermal conditions. Analysing by the method of thermal modelling (Chelle-Michou et al., 2017) and using geochemical data (Guglielmetti, Eichinger, Moscariello, 2020) it can be stated that there are area with from 25°C per km to 30°C per km, this predicts up to 150°C at the top of the basement in the southern part of the Geneva (Perozzi, Guglielmetti, Moscariello, 2021).

However it is important to consider the image of the city of Geneva as a financial and international centre. For K. Lynch (1990) the important question was what does the city's form actually mean to the people who live in the city? And how planner can make a city more memorable for the visitors? (Lynch, 1990). W. Ostrowski (1975) describes three patterns of functional and spatial structures: concentric-radial, band, checkerboard (network) (Ostrowski, 1975).

Analyzing the perception of space, K. Wejchert (1984) pointed out that city residents perceive objects as more expressive, “with a satisfactory form”, those that are regular and compact. Cohesive systems are more deeply embedded in the observer's memory (Tota, 2015; Wejchert, 1984). Many researchers have already dealt with the transformation of the functional and spatial structure (Warczewska, 2016). However the spatial structure of the city consists of overlapping layers: morphological, functional, spatial and social (Słodczyk, 2004). According to J. Runge (2018), the functional structure influences the dominant economic activities. The spatial structure reflects the diversity of morphogenesis and morphology of forms of use in the area. The demographic and social structure shows

population diversity. The authors have also repeatedly dealt with the phenomenon of revitalization and the management of the revitalization process. Revitalization is understood as a purposeful process of change that is aimed at social and economic purposes (Wańkiewicz, 2010). There are three meanings in foreign literature for the process, which are distinguished revitalization, regeneration and renewal (Kołsut, 2017: 29–46). However the idea of revitalization is showing the project of the Institute of City Development (2008). Revitalization is a coordinated process held by local government and community with other participants counteracting the degradation of urban space and crisis event improving the living conditions and protecting the national heritage with taking into account the sustainable development rule (Strzelecka, 2011: 661–668). Important issues is also that urban form is a key element in adapting existing cities towards “smart city” (Gorgol, 2018).

4. THE DEVELOPMENT OF GENEVA AT THE TURN OF THE 20TH AND 21ST CENTURIES

In this part of article the development of the city of Geneva at the turn of the 20th and 21st centuries was presented (more precisely in the years 1980–2022). The first industrialization followed by an explosion of inventiveness during the second industrialization (20th century). Switzerland is open to external technological models assisted by multicultural Switzerland and national issues that combine different aspects. The city of Geneva is establishing its planning tools with a set of planning documents and monitoring. The city administration creates new flats, public utility buildings and green areas. It also develops roads, public transport stops, pedestrian paths and a well-connected transport infrastructure. These projects require many exchanges with interested partners in order to achieve economically viable projects that satisfy the public interest. They are held in close cooperation with the cantonal authorities and are discussed by the City Council. The main political priorities of the city of Geneva are: a sustainable city that promotes the diversity of work and housing; builds housing and struggles with enormous demand and tries to create low-rent housing in order to adapt also to the lowest income among residents; maintains the diversity of populations, services, enterprises, activities and facilities; responsibility, which is revealed, mobility adapted to its location as a city center to its unique density and to the context of the agglomeration; a sustainable city, respecting its social, environmental and economic obligations. The city authorities emphasize their strengths as an international central city.

5. SOCIAL CHARACTERISTICS OF THE CITY OF GENEVA

The population of Geneva was changing greatly. In the 1960s, it amounted to 180 thousands inhabitants. The 1980s is a reduction of this number to the level of 155 thousand residents. Then a stable increase was recorded to the level of almost 200 thousands in 2020. Figure 1 shows the changes in the population number between 1950–2020.

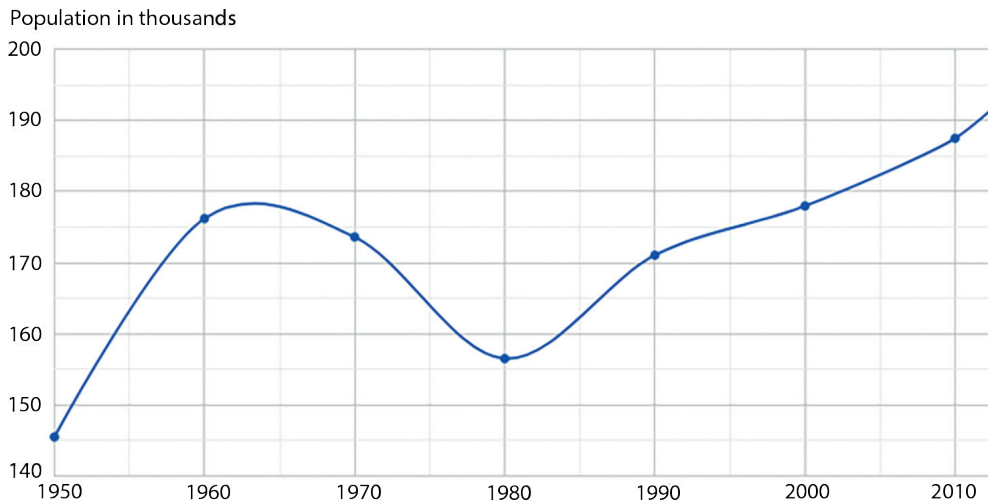

Fig. 1. Population in Geneva in 1950–2020 (in thousands). Source: www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/regional-statistics/regional-portraits-key-figures/cantons/geneva.html (date of access: 2022/06)

From April to June 2022, the population of the entire Canton of Geneva increased by 644 (an increase of 0.1%). The growth is therefore much weaker than in the two previous quarters. Within one year, the increase was 0.8% (+3.9 thousands people). At the end of June 2022, the population of the canton was 514 thousands people. However in the core-city of Geneva in 2021 there was 203 856 permanent population (*City Statistics portraits 2022: core cities*, 2023). The most dynamic growth of the population of the city Geneva was in the last two decades of the XXI century (especially the last decade 2010–2020).

On average, in the years 2016–2020 and 2011–2015 the number of people with a migrant origin increases by 25.6 thousands people, while the non-migrant population remains stable. The number of naturalized people increased the most (+14.8 thousand people), in particular due to the period of strong naturalization that the canton experienced in 2015–2017, following the announcement of the amendment to the Act on Citizenship. Figure 2 shows the migrations of the population in Geneva in the years 1989–2021. The migrations of the Swiss (as can be seen a significant minority) and of foreigners (the majority) are listed.

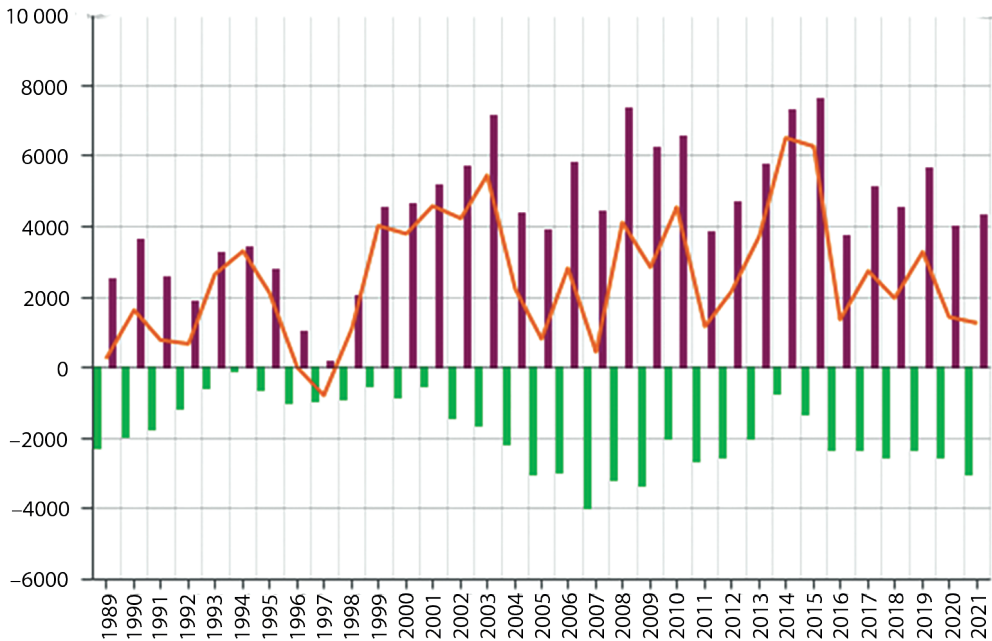

Fig. 2. Migrations in Geneva in 1989–2021. Green – emigration of Swiss people in the city of Geneva, red – immigration of foreigners in the city of Geneva, wrinkled – the sum of Swiss and foreigners in the city of Geneva. Source: www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/regional-statistics/regional-portraits-key-figures/cantons/geneva.html (date of access: 2022/06)

According to the three scenarios under consideration, in the years 2021–2050 the population of the canton may increase from 72 thousands up to 151 thousands people. At the end of 2050, the canton would have, therefore, from 580 thousands up to 660 thousand inhabitants, compared with 508 thousands at the end of 2020. Regardless of the envisaged scenario, by 2030 the number of people aged 65 and over will exceed 100 thousands. Single-person households are the most numerous in the canton. In 2020, they account for 37% of all households, but account for only 16% of 464 thousand people living in the household. Couples with children account for 29% of households. In this type of household where the most people live: almost one in two live in it. One-parent families account for 11% of the population. In 2016–2020 91% of people aged 15–24 declared French as their main language, this percentage is lower and amounts to around 75% for working people aged 25–44 and 45–64. Foreign languages such as Portuguese, Spanish and Italian have higher percentages in these age groups, in particular due to migrants who have come to work.

6. ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE CITY OF GENEVA

In the first quarter of 2022, employment in the Canton of Geneva increased: +1.1% compared to the previous quarter (excluding primary sector, international public sector and domestic services¹). Employment has increased for four quarters of 2022. Previously, it showed a downward trend following measures taken during the COVID-19 pandemic.

The annual non-residential vacancy survey covers 190.725 square meters of office space and 22.1 thousand square meters of vacant shops or shopping arcades (for sale or for rent) as of June 1, 2021. Most of the vacant office space is concentrated in the city of Geneva (35% of the total), Meyrin (25%) and Plan-les-Ouates (12%), while shops are mainly located in Geneva (48% of the total). In 2020, the Swiss National Bank had 244 banking offices in Switzerland, a decrease of 3 units compared to 2019. The city of Geneva is associated with economic prosperity, a large number of commercial, industrial and financial activities. It is associated with economic success. Capital and commercial financial institutions drive the city's economy. So that is why the changes in the economy affect functional and spatial changes in the city of Geneva, which provides development of financial and commercial buildings.

7. THE LABOR MARKET IN GENEVA

The employed workers far exceed the number of jobs in the territories, mainly by residents of the French border of the Canton of Geneva. This residential character was strengthened by 10 years under the influence of the development of cross-border work or the lack of balance in the market. Work is especially important for certain professions. The relative balance for other translators' employment professions is in 52 foreign hands in the canton of Geneva (51 offices in 2019). Only the Canton of Zurich has more (80 seats) and these are assets from adjacent French areas. Due to this labor market situation, management is more concentrated near the border. Over the past few decades, jobs have tended to be concentrated in larger agglomerations, while the suburbs have seen most of the population growth. Increasingly, these territories become interdependent for employment or manpower. This phenomenon is reflected locally in the imbalance between the current employment and the number of employees. The relationship between the two values is high in centers of economic activity and, conversely, low in areas with more residential functions. This is the case in the French outskirts of the Canton of Geneva. This tendency is strongly emphasized for two reasons. The former holds up to the status and dynamics of Geneva as an important economic center, the latter relates to the specific geographic location of the Geneva agglomeration, which makes it more and more expanding into neighboring France.

¹ Data adjusted for seasonal effects.

8. BUILDINGS OF FUNCTIONAL AND ARCHITECTURAL SIGNIFICANCE FOR THE CITY OF GENEVA

The urban planning of the city of Geneva and its inhabitants are, contrary to appearances, very diverse. People from all over Europe and from all over the world live and work here. It certainly influenced the current look and the functional and spatial level of the city. The geographical location, on the communication routes between the north and south, and the east in Western Europe makes Switzerland open to the world. The most important districts and buildings that are of greatest importance for the development and functioning of Geneva are presented in the article. For the analysis were taken the most important revitalization of the buildings, which are the icons of the Geneva city or are important to the city architecture.

Certain buildings were preserved, but most of all, the very character of the old districts, for example by using pastiche. On the other hand, another district of this type, Rues-Bass, significantly increased the value of the land after the creation of a modern center in this part of the agglomeration. In the second half of the 19th century, the characteristic, classicist parts of the city were pierced by the newly created streets: Commerce, Céard, de la Tour-Maîtresse and du Prince. In the 20th century, renovations and demolitions were finally completed. The changes to the buildings were motivated by the pursuit of modernity, as well as for economic reasons. The last major undertaking was an operation carried out by the Confederation Center (René Favre and Antoine Guth, 1976–1985), leading to the destruction of many buildings, including some from the 20th century. Overall, Geneva has played a number of roles in its history (table 1).

Table 1. Number of roles in Geneva history. Own study

1	It is a port city – transportation function	Thanks to its location on the Rhone River
2	Cultural and educational center	with several Universities of world renown: University of Geneva, Business University, College of Social Sciences
3	The largest financial center with localized capital from domestic banks	Examples: Union Bank of Switzerland (UBS), Swiss Credit Group (CSG) and Raiffeisen Bank
4	Geneva – financial currency capital	Switzerland as the owner of the most stable currency in the world – Swiss Franc
5	Commercial role	Locating a specialist trade (watchmaking), Patek Philippe, luxury boutiques (Cartier, Baucheron)

Geneva as a city is a synonym of wealth and seems to be versatile and self-sufficient. However, due to its reputation as a neutral and safe place, real estate prices here grow to horrendous sizes. The average price of land for single-family housing (or often

from Rue de la Rôtisserie to the entire northern part of Vieille-Ville. An important role was also played by the desire to emphasize the existing buildings and beautify it, created in the 1930s. An ideal project of shaping the urban fabric, like an acropolis dominating any city. The materials and the method of construction were of less importance than the aesthetic values (*Genève, ville internationale*, 1990; *L'art de vivre*, 1992).

8.2. UNI DUFOUR – UNIVERSITY

The building is ideally designed in terms of the facade, entered in the register of public buildings of the canton of Geneva, integrates with the urban fabric. The 1965 competition winning design. Uni II (Uni Dufour since 1988), was built due to the previous fire-damaged election building. In addition to its universal purpose, the building retains a public function with two auditoriums for 300 and 800 seats. The complexity of the program is solved by the superposition of three different statistical systems. The use of the prestressed concrete technique, borrowed directly from the land technique, allows to meet the requirement of large spans of rooms for the auditorium and the ground floor or a large hall with stairs. The university is situated between Planpalais and Parc des Bastions.

8.3. MUR DES RÉFORMATEURS

Created to commemorate John Calvin's 400th birthday in 1909, the Reformation Wall in Geneva owes much to Charles Borgeaud, a historian and professor at the Academy that designed the iconographic program. For him, the presentation of historical figures and scenes should primarily refer to Calvin's works on the spread of Reform ideas. At the end of the international competition (1908), the winning architects implement a design of raw simplicity on a wall from the 16th century. The monument consists of a stone embankment carved and decorated with bas-reliefs, in front of which there are statues of statesmen, pioneers and protectors of the Reformation. The whole, protected by a piece of water resembling the ditch of the old fortifications, extends over a hundred meters. Sculptors Henri Bouchard and Paul Landowski working for a group of Guillaume Farel, Jean Calvin, Théodore de Bèze and John Knox.

8.4. RUE DE LA CORRATERIE

This is a street with luxury shops in the center of Geneva. After the enactment of the Monument Protection Act in 1920, the plans and regulations for the old town followed one another, leading to integral conservation. This led to the classification of buildings of true architectural and historical significance and consisted in the preservation of the so-called character of the Old Town. In his report from 1948–1950, the Society for Public Art and

Antoine de Saussure, responsible for the work on Rue de la Corraterie 18. On this side there is a neoclassical facade, it is also distinguished by green marble columns that mark the aisles on two levels.

8.5. SOTHEBY'S SA AUCTION HOUSE

This building in the banking district displays elegant stucco combining Art Nouveau and Art Deco elements. The facades are interrupted by bays of adjoining windows from pilasters to decorative capitals, elements that give them a vertical effect. The arched windows extend from the floor and rest on the balustrades. The carved stone facades are slightly convex, creating the illusion of balconies. The glazed entrance door located at the corner of two streets is decorated with decorative motifs, similar to the windows on the ground floor.

8.6. BNP PARIBAS BANK

The BNP Paribas bank building itself is an autonomous block of six floors from the ground floor upwards and three basement storeys. In order to improve this impressive building located in the business district, the architect skilfully designed the glazing mesh and the arrangement of the mezzanine ground floor offset from the façade to create a portico that unfolds around two levels. At the same time, the structure includes solid, forged steel pillars specially designed to support the entire facility.

8.7. LA FONTAINE DE BEL-AIR

The corner of the street is a strategic place – it marks the beginning of the road from Rue de la Cité to Rue de la Confédération. As a junction of the Vieille-Ville district and the city and its business, it was under the watchful eye of heritage protection circles. The architects chose a covering inspired by patterned Germanic facades here. This beautiful fountain was a meeting point for all locals and a popular tourist attraction in the city. The magnificent architecture of the fountain depicts a dragon faucet pouring water into the pond.

8.8. NOUVELLE FAÇADE CLAUSTRA

Composed into a medieval tenement house, this building has, however, been restored in a completely different style than the rest of the previous years. Its surface is covered with small square granite protrusions, and only a part of the object is glazed outside. The transformation project results from the architects' dual approach to the materials used, mainly concrete and granite. It was finally renovated in 1950. Its definitely contemporary

design, with a layout of asymmetrical floors perpendicular to the facade, offers the use of wood, stone and glass as basic building elements. This solution ensures the dynamics of the facade, catching the light in different ways, depending on the seasons and the amount of sunshine. The bright and warm color of travertine refers to shades of brown on the facade inspired by the land of the place. Travertine is used as a facade material for all buildings in this style. It gives material and color consistency to the whole, while at the same time offering a very diverse implementation and perception of the building.

8.9. MALBUISSON/PAX

This building was designed in collaboration with William Dunkel and a professor at the Federal Polytechnic University of Zurich. He provided the overall design and facades, and Pierre Braillard took care of the structural and technical parts. Its implementation fits in the context of great revitalization activities, which in the 1950s and 1960s renewed the economic fabric, and thus the image of the city. Then they mark the arrival of Geneva focused on international service activities. Malbuisson Passage – Maurice Braillard 1933 has large windows overlooking the Mövenpick. The facades are read as the alternation of reinforced concrete columns and welded matt aluminum profiles.

8.10. QUADRLATERAL ROTISSERIE AND DU TERRAILLET PASSAGE

These two massive structures on the real estate market were built after the previous ones were dismantled. As for the building, it was built next to the widened street Rue Frank-Martin, built in 1919. It has stone facades with various components and templates. From them, the alleys are connected in the inner courtyard by a passage topped with a glass roof, on the Rue Frank-Martin side, where the middle building has only three levels. At Place des Troix-Perdrix, the ceremonial facade comprises eight levels above the ground floor and a mezzanine, with three balustrade balconies resting on strong supports. On three floors there are pilasters with Ionic capitals extended over a strong cornice. The top floor is slightly set back. The building is topped with a front inspired by mansions from the 18th century.

8.11. ALHAMBRA CINEMATOGRAPHIC THEATER

This multi-purpose hall (theater, cinema, music hall) with 1,400 seats, then the largest in Switzerland, was built after adding the extensive perimeter of the Old Town. The inscription on the front of the reception peristyle reminds that before its inauguration, the Allhambra was called Omnia, receiving the concessionaire in 1919 in Pathé, Geneva. The room was transformed into a design from 1928 – the first sound films in Switzerland, then colorful

ones from 1951. A concrete building covered with plaster, contains a combination of classic, baroque and Art Deco elements, it occupies a large hall topped with a bar, a performance hall with balconies and an orchestra and a stage tower housing a dressing room for artists. The lights in the curvature of the coffered ceiling give this room a special atmosphere. Saved from demolition, Allhambra was listed as a historical monument in 1996.

8.12. MONUMENT TO THE PROPHET JEREMIAH

Bronze statue of the Prophet Jeremy, which is on the Cour Saint-Pierre in Geneva, was made by the artist Auguste de Niederhäusern (known as Rodo), born in Vevey in 1863 and died in 1913 in Munich. The greatest sculpture by a Swiss artist at the exhibition in Paris, “a masterpiece” and “a perfect example for all of us”. Nevertheless, from 1918 it was stored in the Museum of Art and History before being installed in its current location in 1939. Due to the staging, Maurice Braillard did not place the statue in the central position, but laterally, in a slightly dark corner of the street. Remembering the creator of the rhythmic spaces of the Geneva renovation and the theatrical interior, Adolphe Appia, the architect skilfully combines all architectural elements and facades with the cubature of an existing building.

8.13. COMMERCIAL AND ADMINISTRATIVE BUILDINGS ON THE MAIN STREET OF VIEILLE-VILLE

Distinguished itself with its research technically and constructively, in its latest projects The invention agency moved towards issues of typology and architectural plasticity. This early 1970s building has a triple metal facade, three axes separated by main and intermediate pillars, the concrete of which is enriched with white marble inserts. Character is created by the commercial part and its relation to the public space: a concrete structure with a glass awning. This architectural aspect gives the stores spatial autonomy, as well as mezzanines and signboards separate their space.

8.14. SAINT JOSEPH

Bordering the church with Vieille-Ville and Eaux-Vives, as the number of Catholics increased, the parish decided to enlarge it in 1897. Side aisles and many stained glass windows were added. In 1937, the Catholic parish of Eaux organized the reconstruction of his church. In the years 1937–1938, a new expansion was undertaken, consisting in the reconstruction of the aisles and the apse, which were raised so that they were one with the building. In addition, the chapel of St. Victor. A new renovation was carried out in 2000. It refers to the neo-Gothic style of the previous church, but gives an interpretation oscillating between Expressionism and Art Deco. Engineer Robert Maillart managed to overcome the challenge of

maintaining the upper part of the building – the belfry and the vault of the upper nave – while completely rebuilding the lower part. Wide arcades on the nave and a choir create a space of great horizontality. The skillfully decorated building is the main achievement of Geneva artists working for the revival of sacred art in French-speaking Switzerland under the name Groupe de Saint-Luc. Alexander Cingria is joined by Alexandre Blanchet, who is responsible for the mosaic of stained glass in the Chapel of St. Victor.

8.15. EAUX-VIVES CENTRUM

From La Terrassière to La Grabelle via Eaux-Vives, Beginning in the old suburbs of La Terrassière and Eaux-Vives, this section continues towards Annemasse, a nearby city in France bordering Geneva. The district of La Grabelle is also nearby. Administrative unit created under French occupation in 1798, approved in 1816 as the commune of Eaux-Vives. It is adjacent to the districts of Grange-Canal and Malagnou, connected to the city of Geneva in 1930, at the same time as the other suburban municipalities of Petit-Saconnex and Planpalais on the other side of the city. In the first half of the twentieth century, the compact buildings of these districts, as well as the Paquis represented by architects and city planners, set an example of what should be avoided. The port, most of the residential and commercial estates were considered anarchic, lacking craftsmanship and aesthetics. It functioned until 1849, that is until the planned revitalization. The Eaux-Vives transition was largely driven by Maurice Braillard and Louis Vial starting in 1927.

The first example of modern planning in the city of Geneva was the Square des Deux and Montchois Park. It is also worth paying attention to the park in Mont-Blanc, built in 1851, with a rounded structure, which guarantees free air flow to the central part. The general plan, consisting of four squares, was then realized by the Honegger brothers and completed in the late 1950s. In 1948, the Geneva Development Commission established an overall plan that included the complete redevelopment of Eaux-Vives in six phases, from 1950 to 2050. Although this project – which took into account the district's central lakeside location. The plan included saving space in public space, which meant that, among others, Montchois Square was to be replaced by a more innovative venture due to the amount of free, unused space. Shortly thereafter, in 1952, the Town Planning Department, led by André Marais, agreed on a partial plan.

8.16. IMMEUBLE CLARTÉ “GLASS HOUSE”

The double Clarté building, glass house is inspired by the 1923–1924 Corseaux house, the only avant-garde building in Switzerland by the great architect La Corbusier and his third cousin Pierre Jeanneret. The site was set up by John Torcapela, assisted by Francis Quétant and Boris Nazarieff, three members of the Groupe d'Architecture Nouvelle à Genève,

a group dealing with modern architecture in Geneva. Robert Maillart's engineer to solve the problem of foundations and slabs when building on a slope. The building was erected on the initiative of Edmond Wanner, a businessman and locksmith from Geneva, on a plot of land belonging to him at that time. It was the first building in Geneva to be entirely constructed of glass, including floors and ceilings.

8.17. DIANE RIVE I RIVE TERRASSIÈRE

Built with a 20-year difference by the same architectural firm with qualified staff, these two buildings demonstrate great attention to detail and adaptation to current architectural changes. Located on Rue Adrien-Lachenal (1933), it is built in the Art Deco style, while the corner building (1955) has a classic style.

8.18. SCALA CINEMA

Object it includes three cinemas on two levels after the dismantling of a small hall in the years 1992–1993 and the entrance hall with a foyer overlooking the Eaux-Vives street. This foyer, a relic of modernism still steeped in the spirit of the years in the 1930s, is one of the last remnants of its kind in Geneva. It has been restored taking into account its elements: a bar and a mezzanine decorated with beautiful oak wood furniture, mirrors and display cases, and five wall paintings from the period 1949 and signed by the Geneva artist Benjamin Vautier, designer of many decorations for public places, where he represents various activities of everyday life. Thanks to an extensive program, Micheline and Roland Perrière – managers independent filmmakers since 1974 – have created an important place for Scala in the cultural life of Geneva.

8.19. TWO DISTINCTIVE APARTMENT BUILDINGS AND ROYAL HOUSE

These two buildings, designed by the same architect twenty years apart, are present at a time when modern architecture was just beginning in Geneva. The one with the number 26 has some of the most innovative features: spacious interiors, glazed windows and a flat roof. Built in the early 1950s, the corner building adjoining number 24 has a symmetrical façade that is often framed by protruding balconies. Built of stone, cornices and facade slats, it will give a strongly neoclassical character and a view of the lake. Royal House is luxurious apartment building, originally with two apartments upstairs, similar to the former Hôtel Bellevue on the other bank. It is worth paying attention to its rich and carved appearance, numerous domes, a terrace on a pedestal in front of the main facade, unique in this area. Its size (22.5 instead of the standard 21 m) also caused a lot of

discussion. Stone, white facades are interrupted in a Baroque setting by small towers and monumental columns, accompanied by simple and rounded balconies with cornices. The entrance door, an elegant work of locksmith (like a staircase and an elevator), gives access to the vestibule decorated with polychrome marble and a beautiful fresco on the ceiling. The eagle that once crowned one of the two towers of the house was made in Carouge by the Torrigiotti locksmith's workshop. It was removed in 1942. The roof and domes have been completely restored. Triangular and curved pediments and spiers appeared, decorating the shape of the roof terrace. The building was entered on the list of historical monuments.

9. FUNCTIONAL CHANGES IN GENEVA

The main districts, in my opinion, the most interesting are Vieille-Ville (Old Town) with the center located at Rue du Rhône, Eaux-Vives being the most prestigious area of the city, Champel with research and medical centers. Next, the Planpalais district intended for events and meetings for residents, as well as the main University located here. The L'Arve a Rhône flowing into the lake are the main rivers in Geneva, they flow through the entire city, and the La Jonction Viaduct is the dividing point. There are many interesting buildings in Geneva that have appeared in recent years. Their main features are functionalism and the use of natural materials and new technologies. Over the years, the city has also changed the infrastructure for the needs of many international organizations into their offices and conference rooms. The facilities built to host these organizations since the 1920s have profoundly transformed the urban landscape of Geneva, which has been consistently supported and facilitated by local and national authorities. Geneva is not particularly famous for its modern architecture. Most of the newcomers to the city want to see the attractions of Geneva, head to the old town on the hill and its medieval and Renaissance buildings. But there are some modern facilities that are among the best buildings in Geneva are included in the work. Mainly located in Eaux-Vives or other central parts of the city. Among others, Immeuble Clarté by Le Corbusier and Nouvelle Façade Clastra. The figure 3 shows the map of the buildings and areas described in article. All the list of analyzed buildings with description is attached in table 2.

Table 2. Building of Geneva city under revitalization in the analyzed article. Own study on basis (*Genève, ville internationale, 1990; L'art de vivre, 1992*)

No.	Name	Address	Architects	Owners of the building	Year of construction/ intervention	Main function
1	Vieille-Ville	e.g. La Rue du Marché	various	n/a	n/a	various
2	Uni Dufour – University	Rue du Général-Dufour 24	Werner-Charles Francesco, Gilbert Paux, Jacques Vicari, Engineers: Houchmand Naïmi, Jean Wäitchli	n/a	n/a	educational
3	Mur des Réformateurs	Address Parc de Bastions	Alphonse Laverrière, Jean Taillens, Eugène Monod, Charles Dubois. Performers: Alphonse Laverrière, Jean Taillens, Artists: Paul Landowski, Henri Bouchard, sculptors	Association du monument de la Réformation	1911–1917	recreational
4	Rue de la Corraterie	n/a	n/a	n/a	n/a	commercial – (street with luxury shops)
5	Sotheby's SA Auction house	Rue François-Diday 2	Marc and Jean Camoletti	Banque Populaire Genevoise	1919–1920	financial
6	BNP Paribas Bank	Address: Place de Hollande 2, Rue du Stand 57, Place de la Poste 1–3	Pierre Brailard	Banque BNP Paribas	1982	financial
7	La fontaine de Bel-Air	Rue de la Cité 1/ Rue de la Confédération 4	Architects: Jean-Maurice Bommer, Jean-Jacques Megevand	SI Cité Fontaine, Year built: 1951–1952	n/a	recreational

8	Nouvelle Façade Claustra	Rue de la Cité 3	Aurelio Gaffetti, Athanase Spitsas, Thierry Estoppey; Father Nicole, Engineer; M. Giannakopoulos	Banque Leu, Zurich	1993–1994	various
9	Malbuisson/pax	Rue du Rhone 40/ Malbuisson Passage	Pierre Braillard, William Dunkel (Pax building), Maurice Braillard (Malbuisson crossing), Interior designer: Otto Zollinger (former Mövenpick restaurant). Engineers Pierre Froidevaux, W. Weber, E. Aberson	client of Pax Assurances & Cie, Basel	1955–1959 (Pax), 1931–1933 (Malbuisson passage). Intervention: comprehensive renovation of the facade and equipment	commercial
10	Quadrilateral Rotisserie and du Terraillet Passage	Address: Rue de la Rôtisserie 2–8 / Place de Trois-Perdrix/ Rue Frank-Martin 1–5/ Rue de la Pélisserie / Passage du Terraillet	Frédéric de Morsier, Charles Weibel	SI La Citadine, SI Le Pignon	Construction 1915–1919 (Passage du Terraillet), 1923–1925 (Rotisserie). Intervention: renovation of the Passage du Terraillet in 1967 by René and Luca Hermès	various
11	Alhambra cinematographic theater	Rue de la Rôtisserie 10, Rue de la Pélisserie 1	Paul (Henri Jules) Perrin	Lucien Lévy, dit Lansac, director of Société Omnia, for the Dom real estate company	1918–1920	cultural
12	Monument to the Prophet Jeremiah	Saint Pierre Quarter, Rue du Soleil-Levant	Architect: Maurice Braillard, Sculptor: Auguste de Niederhäusern	Geneva City	Structure: Sculpted in 1913, installed in 1939	cultural
13	Commercial and administrative buildings on the main street of Vieille-Ville	Rue du Rhône 62	Marc Joseph Saughey	SI Rue du Rhône 62–66 SI Extends	1970. If in the 1950s Marc J. Saughey's agency	commercial

14	Saint Joseph	Place des Eaux Vives 4, Rue Petit-Senn, Architect: Jules Zumthor	Engineer: Robert Maillart, Artists: Marcel Fauillat (bronze and goldsmiths), Alexandre Blanchet and Alice Basset (mosaic, stained glass), François Baud, Charles Collet and Jean-Joachim Cornaglia (sculptures), Eugène Dunand	Roman Catholic Parish Eaux-Vives	1937–1938. Intervention: renovation 2002–2003 by the architectural studio Dominique Grenier and colleagues	religious
15	Eaux-Vives Centrum	Avenue de Frontenex 6–8	Raoul Engeli, René Pahud	SI La Fraidieu, SI Eaux-Vives	1959	various
16	Immeuble Clarté “Glass House”	Rue Saint-Laurent 2–4	Architects and designers: Le Corbusier and Pierre Jeanneret, John Torcapel, Francis Qutant, Boris Nazarieff, Engineer: Robert Maillart	Edmond Wanner, administrator SI Clarté	1931–1932. Intervention: external renovation 2009–2010 Jacques-Loius de Chambrier	recreational
17	Diane Rive I Rive Terrassière	Address: Rue Adrien- Lachenal 1/2, Rive 2 intersection, Rue de la Terrassière, SI Rive Terrassière	Edmond Barassi (Rue Adrien-Lachenal 1) and John Balland (Rive 2 intersection)	SI Rive Terrassière, SI Diane Rive	1933 (Rue Adrien-Lachenal 1), 1955 (Rive intersection 2)	various
18	Scala Cinema	Rue des Eaux-Vives 23, Architect: Alfred Eyper, Artist: Benjamin Vautier (cinema foyer decorated with several murals)	The Scala Cinema and an apartment building with integrated premises were built from 1949 by Alfred Eyper in the vicinity of buildings from the 1930s	Owner: Walter Schaub	Built in: 1949. Intervention: The original cinema was built in 1992–1993	recreational

19	Two distinctive apartment buildings	24 and 26, Quai Gustave Ador, Architect: Jean Camoletti	n/a	Owner: SI Le Trident, SI quai des Eaux-Vives 26	1929 (No. 26), 1953–1954 (No. 24)	residential
20	Royal House	Address: Quai Gustave-Ador 46	Henri Garcin, Charles Bizot, Engineer: Maison Gauthier, Geneva Owner: SA Maison Royale Quai des Eaux-Vives	n/a	1908–1909: Renovation of the roof and removal of decorative elements on the facades 1960–1966 Marc Gignoux; interior transformations in the years 1970–1971. Dominique Julliard and Jacques Bolliger; finishing works in 2007–2010 André Gallay and Jacques Berger	cultural
21	Residential building with an irregular shape	Quai Gustave-Ador 42	Architect: André Bordigoni	Owner: SI Villa SA	1952–1953. Renovation of the entrance and cellars in 1996–1997, elevation 1999. In the context of the mid-nineteenth century, this corner building recalls the hermetic architecture of the 1950s	residential
22	Sauge Office Building (Tour Sauge)	Address: Rue du 31-Décembre 47; Linck Passage 1	Architect: Marc Joseph Saugey, Engineer: Pierre Froidevaux	Owner: SI La Tourelle	1959–1961. Renovation: 1993	various
23	AM STRAM GRAM Theatre	Rue Frontenex 56	Peter Boecklin, Predrag Petrovic, Contributors: Roland Fabra, Nicolas Maeder, Bruno Porcher Engineer: C. Fischer SA, Artist: Roger Pfund	City of Geneva	1988–1992	cultural

24	Saint-Paul Church	Avenue de Saint-Paul 6	Adolphe Guyonnet, Artists: Maurice Denis, Alexandre Cingria, Georges de Traz, Marcel Poncet, Charles-Emile Brünner, Casimir Reymond, François Bocquet, Wanner & Cie, Henri Presset, Pierre Chevalley, Antoine Casanova	Roman Catholic parish	1913–1915	religious
25	Champel- -Florissant- -Malagnou	n/a	From 1915, the first elements of the 19 th century were recreated, and the buildings on the opposite side of the avenue à la in the 1930s flats, planned transformation of villa areas into areas of city development. Gradually, multi-family houses began to emerge	n/a	In the 20 th century replaced by a district with commercial premises	residential
26	Angle Prairie Fleurie	Rue Michel-Chauvet 2; Boulevard des Tranchées 54	Paul Perrin Senior	St Prairie Fleurie	1928	residential
27	Natural History Museum	Route de Malagnou 1	Raymond Tschudin Contributor: Michel Girardet Engineer: Pierre Beurret, Artist: Paul Bianchi (bronze sculpture on the entrance facade)	City of Geneva	1965–1966	cultural

28	Malagnou-Cité	Rue Michel-Chauvet 7-11, 15	Georges Addor, Jacques Bolliger, Artist: André Sangsue (paintings in the entrance hall)	SI Polymnie, SI Malagnou-Cité	1955	various
29	French primary school and kindergarten	Address: Chemin des Vergers 3	Architects: Georges Candilis, Arthur Bugna, Engineer: Pierre Tremblet	French Youth Foundation in Geneva	1961-1962	educational
30	Centre Paroissial de Malagnou (parish centre)	Chemin (street) Rieu 3	Michel and Gilbert Frey, Contributor: Gerard Varesio, Artist: Bodjol (stained glass)	National Protestant Church	1970-1971	religious
31	Le Corbusier School	Address: Rue Le-Corbusier 2-6 / Route de Malagnou 70	Ugo Brunoni, Imré Vasas, Associates: J. Yves Ravier, Jiri Jebavy Engineers: Liechti and Serex	City of Geneva	1984-1990 (in 2 stages)	educational
32	Champel Temple	Avenue Alfred-Bertrane 10	Antoine Leclerc Auguste Bordier, Adrien Haas, Emile-Albert Favre, Engineers: René Epars, G, Devaud (extensions and transformations)	Protestant Church in Geneva	1933. Intervention: expansion (parish center) in 1968-1969 René Koechlin and Marc Mozer	religious
33	Le Vieux Mur (Old Wall)	Rue Marignac 1-3	Rene Murset	SI Le Vieux Mur	1934	recreational
34	Ensemble Athénée	Rue de Contamines 30, 27 / Rue l'Athénée 42, 31-35	Paul Eugène Henssler	SI Athénée Parc, SI Athénée-Florissant, SI Athénée-Contamines, SI-Athénée-Pelouse, SI Athénée-Fleuri SI Athénée-Bocage	1931-1933	commercial

35	Three apartment buildings	Rue de l'Athénée 37–39, Avenue Léon-Gaud 10–14, Avenue Gaspard-Vallette / 29–35, Rue de Contamines, Architects: Edmond Glaser, Alfred Eyper (implementation)	n/a	SI Athénée-Léon-Gaud A-C, SI Champel-Peschier, SI Colombière	1933, 1934 (Avenue Léon-Gaud / 10–14, avenue Gaspard-Vallette), 1937–1938 (Rue de Contamines 29–35)	residential
36	Plainpalais-Sud	This area of the former suburban commune of Plainpalais. It is intersected by the Rue de Carouge, the approximate route of the Roman road axis connecting Geneva with Annecy from north to south, linking l'Arve over Geneva's oldest surviving bridge	n/a	n/a	attached to Geneva in 1930, stretches from the Boulevard du Pont-d'Arve and from the plain to the Charles-Page quays and Capo-d'Istria along the Arve	educational/cultural It includes the main building of the University of Geneva and also hosts cultural sites that appeal to a wide audience: Théâtre de la Comédie, Casino-Théâtre, Salle
37	Plainpalais Commune Hall	Address: Rue de Carouge 52 / Rue Pictet-de-Bock 2	Joseph Marshall, Artists: Atelier Jourdin (stained glass), Georges Guibentif (paintings from the gallery), Edouard Ravel (photo on canvas on the mezzanine), Mithey & Dumont (paintings on the ceiling of the theater foyer)	Plainpalais Commune, from 1931 the City of Geneva	Built: 1908–1909. Intervention: renovation of the façade and renovation of the conference room on the ground floor in 1938 major renovation of the audience and stage of the Pitoëff Theater in 1968 major renovation in 1998–2000 by Alain Carlier (architecture), Atelier Saint-Dismas (paintings), Atelier du Vitrail (stained glass)	administrative

38	Courbe Du Quai Capo-d'Istria et bâtiment industriel – wharf and infrastructure	Address: Quai Capo d'Istria 3–13 / Rue de Carouge 99 / Rue de la Colline 2, 6–10	Jean-Jacques Dériaz, Ernest Gojon, Owner: SI quai Capo-d'Istria	n/a	1929–1931. Intervention: part of the industrial building was converted into housing in the late 1990s. Renovation of the exterior in 2004	religious/recreational
39	La Tulipe	Avenue de la Roseraie 64, Architect: Jack V. Bertoli	P.-H. Béguin, C. Huguenin	Swiss Foundation for Medical Research	1975–1976	heath
40	Immeuble de logements pour étudiants	Boulevard de la Tour 1	Patrick Devanthery, Inès Lamunière Contributor: Isabelle Charollais, Engineer: Michel Paquet	CUP Foundation	1991–1993	recreational (public garden)/residential
41	Grand Théâtre de Genève	Boulevard du Théâtre 11	Henry Baudin, Artist: Eric Hermès (sculptures)	La Comédie SA	1911–1912. Complete renovation of the interior in the years 1962–1963 by Michel Buri and Gilbert Frey, in cooperation with the sculptor Albert Rouiller	cultural
42	l'Arve a Rhône, la Jonction	l'Arve and Rhône, boulevard Georges-Favon (which leads to the bridge (Coulouvrenière), Plainpalais and Boulevard du Pont-d'Arve	It was industrialized from the second half of the 19 th century, after the demolition of fortifications and facilities such as barracks, gas plants, gold processing (UGDO)	This sector remained as an industrial area until the 1960s. Then it was transformed into leisure, entertainment, culture and association districts by transforming former buildings industrial. Currently, the area around the Plainpalais district is in constant movement	Houses were built after the First World War. This sector remained as an industrial area until the 1960s	residential (before industrial)

43	Viaduc de la Jonction	le chemin (route) du Nant-Cayla a chemin du Bois-de-la-Bâtie	Artur Lozeron Engineers: Jacques Bauty, Bureau des Ponts de la direction générale des CFF in Bern; J.-P. Colomb, work director of the SA consortium Conrad Zschokke meeting of the Pulfer-Olivet companies	CFF	1943–1946	transportation
44	The Bois-de-la-Bâtie	Located near the Arve River	A forest in the middle of the city. The Bois de la Bâtie offers wonderful walks through 12 hectares of natural forest	public	n/a	recreational (sports and leisure facilities)
45	Institute of Physics	Quai Ernest-Ansermet 24 / rue des Bains 32, Architect: Denis Honegger, Engineers: Alfred Esselborn, M. de Rham	Geneva City	n/a	Intervention - renovation carried out by the Billaud brothers in 1964	educational
46	Sainte-Clotilde Church	14, Sainte-Clotilde Avenue, Architects: Albert Cingria	church	Sainte-Clotilde Parish, Crèche de la Jonction	1963–1965	religious

Table 3. The main function of analyzed buildings and districts of Geneva city under revitalization.
Own study

Main function	The number of analyzed buildings/areas	Share (in %)
recreational	6	15%
residential	6	13%
commercial/financial	6	13%
religious	6	13%
cultural	5	10%
educational	5	6%
transportation	1	2%
administrative	1	2%
health	1	2%
various	7	15%

From the analyzed building and areas in the article, which have taken the transformation in the last decades the biggest group are the buildings with the main function of recreational (15%), residential (13%), commercial and financial (13%), religious (13%).

10. SUMMARY AND CONCLUSIONS

Companies and organizations are best placed to design what types of transformation plans are appropriate for their situation. Geneva is also developed through the continuous reorientation (modernization) of the structures of the company or organization (consolidation of activities for sustainable development). Functional changes in the space of Geneva are related to organizational changes, adapting to the current situation in the country. In Geneva, you can observe the qualitative development of urban areas, cooperation between various institutions and numerous revitalizations of individual buildings. The work also describes aspects of town planning and the legal and territorial development of the city of Geneva. They allow the identification of emerging and recurring issues over time, such as the extent and boundaries of the city, the density and intensity of urbanization, transport links, and the location of industrial zones.

The article presents a collection of urban and architectural projects that clearly show different concepts of the organization of the city and canton territory. Some of these buildings are the showcase of the city and are recognizable among foreign tourists. The aim

of this article was to present the changes in architecture and socio-economic changes that took place in Geneva in the years 1980–2020 and to obtain an answer to the question: what was the most dynamic period of Geneva's development in terms of the number of inhabitants who lived in this city, and to obtain an answer to the question: what functional and spatial transformations of the city of Geneva have taken place over the last few decades and what function currently dominates in Geneva. In 1980 was a significant demographic decline in Geneva. Since then, however, the population began to increase significantly, especially between 1980 and 1990, its greatest increase was recorded. In the years 1990–2010, the population increased regularly, while since 2010 it has increased again more than in the previous twenty years. The most dynamic growth of the population of the city Geneva was in the last two decades of the XXI century (2000–2020).

The described buildings are mainly business and cultural functions, with the predominance of the former. Banks, both those mentioned and not mentioned (e.g. the legendary Safra's) play an important role in the financial system and the economy. As a key element of the financial system, banks efficiently allocate funds from savers to borrowers. They provide specialized financial services that reduce the costs of obtaining information about both saving and loan opportunities. These financial services help increase the efficiency of the entire economy. Their multitude and privatization effectively locates Geneva in the richest cities in the world. From analysis taken in the article the areas and buildings, with transformation in the last decades were mainly with the function of recreational, residential commercial and religious. However the changes in the economy affect functional and spatial changes in the city of Geneva, which results in development of financial and commercial buildings.

The author is responsible for linguistic correctness of the paper.

REFERENCES

- Camisa, C. (1991). Genève italienne. La «cité de refuge» de l'Unité à la veille de la première Guerre mondiale. *Publications de l'École française de Rome*, 146, 327–344.
- Chelle-Michou, C., Do Couto, D., Moscariello, A., Renard, P., Rusillon, E. (2017). Geothermal state of the deep western Alpine Molasse basin, France-Switzerland. *Geothermics*, 67, 48–65. <https://doi.org/10.1016/j.geothermics.2017.01.004>
- City Statistics portraits 2022: core cities* (2023). FSO, Urban Audit, ThemaKart – Neuchâtel, Office fédéral de la statistique OFS.
- Gamba, F., Cattacin, S. (2021). Urbans rituals as spaces of memory and belonging: A Geneva case study. *City, Culture and Society*, 24, 100385.

- Genève, ville internationale. (1990). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- Gorgol, N.K. (2018). Analiza wraz z oceną relacji pomiędzy ideą Smart City a budową formy urbanistycznej na przykładzie Oslo i Wiednia. *Środowisko Mieszkaniowe*, 23, 40–52.
- Guglielmetti, L., Eichinger, F., Moscariello, A. (2020). *Geochemical characterization of geothermal waters circulation in carbonate geothermal reservoirs the greater Geneva Basin (GGB)*. In: *Proceedings World Geothermal Congress*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.16588.56962>
- Herschdorfer, N. (2015). *New Swiss Architecture*. United Kingdom: Thames & Hudson.
- Kośut, B. (2017). Główne problemy i wyzwania rewitalizacji miast w Polsce. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 39, 29–46.
- Kriesi, H. (2014). *The Politics of Switzerland: Continuity and Change in a Consensus Democracy*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- La campagne genevoise*. (1983). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- La science et l'école*. (1988). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- La vie des affaires*. (1984). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- L'art de vivre*. (1992). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- Le Pays de Genève*. (1982). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- Les institutions politiques, judiciaires et militaires*. (1985). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- Les plaisirs et les arts*. (1994). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- Les religions*. (1985). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- L'industrie, l'artisanat et les arts appliqués*. (1989). L'Association de l'Encyclopédie de Genève. Genève.
- Lorens, P., Mironowicz, I. (2013). *Wybrane teorie współczesnej urbanistyki, Miasto, metropolia, region*. Gdańsk: Akapit-DTP.
- Lynch, K. (1990). *The image of the city, Architecture. Planning*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology.
- Mongin, D., Cullati, S., Kelly-Irving, M., Rosselet, M., Regard, S., Courvoisier, D.S. (2022). Neighbourhood socio-economic vulnerability and access to COVID-19 healthcare during the first two waves of the pandemic in Geneva, Switzerland: A gender perspective. *eClinicalMedicine*, 28–46.
- Ostrowski, W. (1975). *Urbanistyka współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Perozzi, L., Guglielmetti, L., Moscariello, A. (2021). Quantitative uncertainty analysis of gravity disturbance. The case of the Geneva Basin (Switzerland). *Journal of Applied Geophysics*, 193, 104431.
- Piguet, P., Blunier, P., Lepage, M.L., Mayer, M.A., Ouzilou, O. (2011). A new energy and natural resources investigation method: Geneva case studies. *Cities*, 28, 567–575.
- Porębski, A. (2010). *Wielokulturowość Szwajcarii na rozdrożu*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- République et Canton de Genève. (2018). *Plan Climat Cantonal – Volet 2, Plan de réduction de gaz à effet de serre et d'adaptation aux changements climatiques*. Geneva.
- Rousseau, J.J. (1978). *On the Social Contract: with Geneva Manuscript and Political Economy*. Bedford/St. Martin's.
- Runge, J. (2018). Przeobrażenia funkcjonalno-przestrzenne miast tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego – wymiar teoretyczny. *Studia Miejskie*, 32, 21–33.
- Ślodyczk, J. (2004). *Przemiany struktury przestrzennej miast w sferze funkcjonalnej i społecznej*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Sohn, C., Reitel, B., Walther, O. (2009). Cross-border metropolitan integration in Europe: the case of Luxembourg, Basel and Geneva. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 27, 922–939.
- Strzelecka, E. (2011). Rewitalizacja miast w kontekście zrównoważonego rozwoju. *Budownictwo i inżynieria środowiska*, 2, 661–668.
- Thebault, M., Desthieux, G., Castello, R., Berrah, L. (2022). Large-scale evaluation of the suitability of buildings for photovoltaic integration: Case study in Greater Geneva. *Applied Energy*, 316, 119–127.
- Tomczyk, M. (2013). *Polityka Szwajcarii wobec Unii Europejskiej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tota, A. (2015). Miasto oswojone. Znaczenie kompozycji urbanistycznej dla orientacji w przestrzeni miasta. *Środowisko Mieszkaniowe*, 14, 180–189.
- Wańkiewicz, W. (2010). Modele rewitalizacji jako narzędzia zarządzania miastami. *Zarządzanie Publiczne. Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1–2(9–10), 9–19.
- Warczewska, B. (2016). Przekształcenia struktury funkcjonalno-przestrzennej miejscowości zlokalizowanych w granicach parku krajobrazowego. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 418, 350–361.
- Wejchert, K. (1984). *Elementy Kompozycji Urbanistycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Wiśniewska-Paź, B. (ed.). (2009). *Fenomen Szwajcarii wobec Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- www.goo.gl/maps/4atN3gzWi1pEkHGC8 (date of access: 2022/07).
- www.prixdegeneve.archi/home (date of access: 2022/06).
- www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/regional-statistics/regional-portraits-key-figures/cantons/geneva.html (date of access: 2022/06).
- www.properstar.pl (date of access: 2022/06).

Agata Korzeniowska (agata.korzeniowska@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-5738-651X>

Katedra Planowania Przestrzennego, Projektowania Urbanistycznego i Ruralistycznego,
Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

Wpływ uwarunkowań krajobrazowych na powstanie i rozwój wsi na przykładzie Czarnej Góry w gminie Bukowina Tatrzańska

The impact of landscape conditions on the establishment and development of villages on the example of Czarna Góra in the Bukowina Tatrzańska commune

Streszczenie

Artykuł opisuje relacje pomiędzy krajobrazem naturalnym a strukturą wsi na przykładzie małopolskiej wsi Czarna Góra. Podobnie jak sąsiednie ośrodki podhalańskie, rozwija się ona turystycznie, na bazie lokalnych zasobów krajobrazowych. Analiza przekształceń historycznych układu przestrzennego wsi, silnie powiązanego z lokalnymi uwarunkowaniami, wskazuje cenne wytyczne rozwojowe, w odniesieniu do szerszego obszaru Małopolski.

Słowa kluczowe: Czarna Góra, Małopolska, krajobraz naturalny, krajobraz pogórski, krajobraz kulturowy

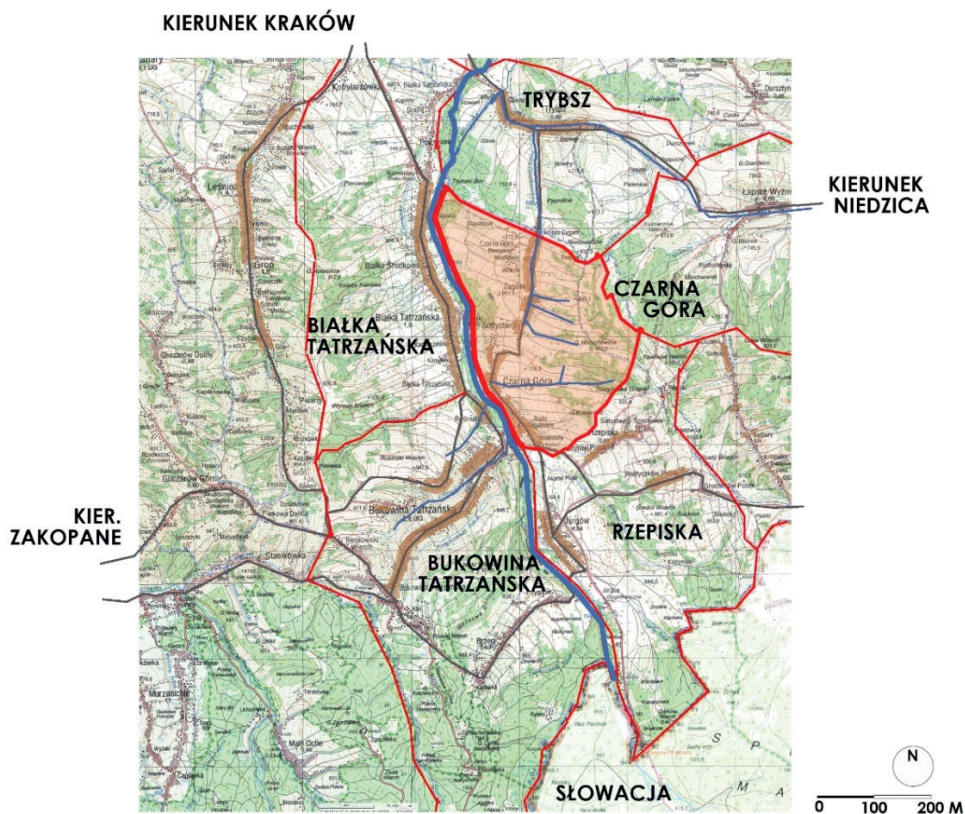
Abstract

The article describes the relations between the natural landscape and the structure of the village, using the example of the village of Czarna Góra in Małopolska. Like the neighbouring Podhale centres, it is developing for tourism purposes, based on local landscape resources. The analysis of historical transformations of the village spatial layout, strongly linked to local conditions, indicates valuable development guidelines in relation to the wider area of Małopolska.

Keywords: Czarna Góra, Małopolska, natural landscape, mountain landscape, historical structure

1. WSTĘP. CEL BADAWCZY ORAZ OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA OBSZARU BADAŃ

Celem badawczym niniejszego artykułu jest analiza relacji pomiędzy krajobrazem kulturowym i naturalnym historycznego układu wsi turystycznej od czasów jej powstania do późniejszych zmian. Obiektem badawczym jest wieś Czarna Góra, położona w południowej części województwa małopolskiego, należąca administracyjnie do gminy Bukowina Tatrzańska. Graniczy ona od strony zachodniej przez rzekę Białkę z Bukowiną Tatrzańską i Białką Tatrzańską, od wschodu pasmem wzniesień z Rzepiskami, natomiast od południa przez potok Jurgowczyk z Jurgowem. Od północy i wschodu sąsiaduje z Trybszem i Łapszami Wyżnymi należącymi do gminy Łapsze Niżne, z którymi łączy je droga, prowadząca dalej do Nowego Targu. Wieś należy do etnograficznego regionu Żamagurza Spiskiego i szerzej etnograficznej, polsko-słowackiej krainy Spisz. Cechują się one pogórskim zalesionym krajobrazem z bogatą siecią wodną, wpisującym się w pejzaż południowej Małopolski (il. 1).

Il. 1. Położenie wsi Czarna Góra na tle regionu. Oprac. aut. na podst.: <https://tatrzański.e-mapa.net/> (dostęp: 01.03.2024)

Historycznie początki wsi stworzyło pasterskie osadnictwo wołoskie w dolinie potoku Czarnogórskiego, które po formalnej lokacji w XVI wieku połączyło się z osadą leżącą na południu w dolinie rzeki Białki. Inicjalna gospodarka została stopniowo zdewaluowana przez ruch turystyczny, który od lat 20. XX wieku stanowi podstawę rozwoju na Zamagurzu i Podhalu oraz szerzej w południowej Małopolsce. Celowość kierunku rozwoju obszaru bazującego na zasobach środowiska naturalnego potwierdzają zapisy Planu zagospodarowania województwa małopolskiego (Dz. Urz. Woj. Mał. 2018 poz. 3215). Dokument przyjęty przez sejmik województwa małopolskiego w 2018 roku zaliczył Zamagurze do terytorium „parku górskiego”, czyli terenów górskich stanowiących „najcenniejszy w skali kraju kompleks przyrodniczo-krajobrazowy i ważny element europejskiego systemu biosfery (...). Taka rozległość wynika z wyjątkowości obszaru zarówno pod względem przyrodniczym, jak i uwarunkowań kulturowych, tradycji, specyfiki gospodarowania (...)”. Jako główne potencjały miejsca dokument wskazał zasoby naturalne, w tym walory krajobrazowe, i największy w Polsce ośrodek sportów zimowych i kwalifikowanej turystyki aktywnej. Obszar spełnia w skali kraju ważne funkcje kulturowe, wynikające ze współlistnienia połączenia kultur zakopiańskiej i spiskiej. Za główne wyzwanie rozwojowe uważa się więc „(...) konieczność znalezienia równowagi między gospodarką człowieka, w szczególności związaną z turystyką, a koniecznością ochrony najcenniejszych krajobrazów i przyrody przed przeobrażaniem (...)”. Zapisy PZWM jednoznacznie potwierdzają silne powiązanie regionu z krajobrazem zarówno w zakresie zasobów dziedzictwa kulturowego oraz gospodarczego, jak i ograniczeń stojących na drodze rozwoju.

Niniejszy artykuł stanowi poszerzenie dotychczasowych badań autorki przeprowadzonych w latach 2018–2020 na potrzeby pracy doktorskiej pt. *Rola i znaczenie tradycji miejsca w rozwoju przestrzennym wsi na przykładzie Zamagurza Spiskiego* (Korzeniowska, 2021). Późniejsza aktualizacja terenowa oraz kwerenda publikacji po 2021 roku przyniosły potwierdzenie tendencji zawartych we wnioskach badawczych.

Opracowanie składa się z trzech powiązanych ze sobą części. W pierwszej z nich przedstawiona jest historia wsi i rozwoju osadnictwa Czarnej Góry na tle Zamagurza i Spisza. Materiał historyczny dotyczący powstania Czarnej Góry jest stosunkowo ubogi ze względu na ograniczoną dostępność informacji o wsi, która do zakończenia II wojny światowej zmieniała przynależność państwową, pozostając poza granicami Polski. Dopiero od lat 60. XX wieku, po wejściu w granice Polski oraz podjęciu decyzji strategicznych dotyczących rozwoju regionu, starano się odnaleźć materiały historyczne rozproszone w archiwach słowackich, węgierskich i austriackich. Autorka poza pozyskanymi materiałami opierała się na zapisach z wizyt terenowych i rozmów z mieszkańcami wsi, z analiz funkcjonujących w gminie opracowań informacyjnych oraz na dokumentach prawa miejscowego. Ponadto wykorzystwała opracowania powstałe podczas badań terenowych w latach 80. XX wieku w krakowskim oddziale Instytutu Kształtowania Środowiska, w zespole Tadeusza Rutkowskiego (Rutkowski, Arvay-Podhalańska, Podhalański, 1980), oraz autorstwa architekta Andrzeja Soleckiego (1966). Sięgnęła także do powstających od lat 70. publikacji dotyczących krajobrazu kulturowego

i przyrodniczego Zamagurza i Spisza zebranych m.in. pod redakcją Urszuli Janickiej-Krzywdy (Krzywda, 2021). Dodatkowo szczególnie cenna z zakresu historii okazała się praca dotycząca Czarnej Góry autorstwa mieszkanki tej miejscowości Bogumily Złahody (1995), opracowana w latach 80. na bazie materiałów źródłowych z polskich, węgierskich i słowackich archiwów. Istotnymi były również analizy typów struktur wsi, powiązanych ściśle z gospodarką lokalną, określone w opracowaniach m.in. Mieczysława Chowańca (1986) czy Urszuli Szulc (1995).

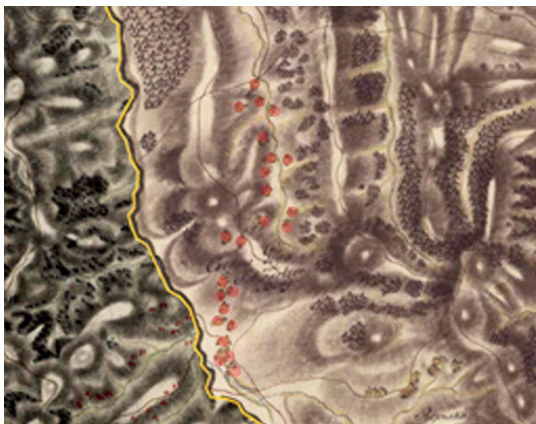
Kolejny rozdział przedstawia wnioski z obserwacji obecnego krajobrazu naturalnego obszaru wsi. Badania obejmują analizy terenowe, oparte na aktualnych mapach topograficznych z zasobów Starostwa Powiatowego w Zakopanem i Małopolskiego Urzędu Marszałkowskiego w Krakowie. Następnie, opierając się na przeprowadzonych analizach historii i krajobrazu, autorka dokonała badań przekształceń elementów obecnej struktury wsi, odnosząc aktualny obraz wsi do historycznych materiałów kartograficznych, w tym do najstarszego zachowanego obrazu wsi, tzw. zdjęcia józefińskiego, sporządzonego przez władze austriackie w latach 1779–1783 (Arcanum, 2024).

Rozważania zamykają wnioski autorskie, zebrane w ostatnim rozdziale.

2. HISTORIA ROZOJU UKŁADU WSI

Za początek osadnictwa Czarnej Góry uważa się przybycie w XV wieku wędrownych pasterzy, tzw. Wołochów, z obszaru Bałkanów (Złahoda, 1995). Ludność, gnębiona tam najazdami Turków, zmuszona została do emigracji w poszukiwaniu nowych terenów do zamieszkania i wypasania swoich stad. Ich wędrówka w kierunku północnym, przez Węgry, linią rzeki Białki, zatrzymała się na miejscu dzisiejszej wsi nad stromymi brzegami rzeki. Pierwsza grupa założyła osadę na najwyższej przełęczy, w rejonie dzisiejszego Sołtystwa, w sąsiedztwie istniejących do dziś strumieni zasilających potok Czarnogórski. Formalna lokacja na prawie wołoskim nastąpiła prawdopodobnie na początku XVII wieku¹ poprzez wyznaczenie wzdłuż potoku podziału na zarębki, zajmowane przez przeniesionych z Sołtystwa osadników. Na ilustracji 2 przedstawiono jedno z pierwszych obrazowań osadnictwa wsi według tzw. zdjęcia józefińskiego z XVIII wieku. Widoczne są pojedyncze zagrody w części północnej oraz skupiona część południowa.

¹ Dokładna data nie jest znana, ponieważ nie zachował się dokument lokacyjny.

Il. 2. Osadnictwo wsi wskazane na mapach w latach 1779–1783.
Kolorem czerwonym wyróżniono zabudowę. Oprac. aut. na podst. (Arcanum, 2024)

Pierwotny układ przestrzenny wsi ulegał stopniowemu zagęszczeniu, poprzez wypełnianie kolejnych łań zabudową wzdłuż dróg głównych oraz zboczy. Na niezasiedlone dotąd tereny, których granicą wciąż pozostawała przełęcz, zaczęła wkrótce przybywać ludność od strony Trybsza. Jednocześnie osadnicy z Jurgowa i Rzepisk oraz z Małopolski i Podhala wpłynęli na zagęszczenie doliny rzeki Białki. Wieś zmieniała kilkakrotnie właścicieli i zarządców aż po I wojnie światowej, w 1920 roku wraz z całym Zamagurzem została przyznana Polsce.

Kierując się typami układów wsi według różnicowania ustroju gruntowego, wskazanymi m.in. przez Chowańca (1987) czy Szulc (1995), można wyróżnić w strukturze Czarnej Wsi dwa rodzaje rozłogu pól: niwowy w części południowej oraz łańowy w części północnej. W założeniu kryterium funkcjonowania typu niwowego była możliwość prowadzenia gospodarki rolnej na terenach nizinnych. Układ inicjalny tego typu cechowała regularność podziałów odzwierciedlających zasady wspólnotowego użytkowania ziemi. Część siedliskowa, czyli niwa domowa, skupiona wzdłuż głównego placu (skrzyżowania dróg), podzielona była na prostokątne działki. Wokół niwy domowej wydzielano trzy niwy rolne, w których każdy z osadników otrzymywał należny nadział i uprawiał ziemię kolektywnie, zgodnie z zasadą trójpolówki zbiorowej. Typ łańowy stosowany był natomiast na obszarach górskich, w strukturach o gospodarce pastersko-rolnej, pochodzących głównie z lokacji na prawie wołoskim. Zagrody okólne ustawione były na zróżnicowanych wielkościowo łańach (Chowaniec, 1986) uprawianych zgodnie z zasadą trójpolówki indywidualnej. Osią układu inicjalnego była droga biegnąca doliną potoku, od której prostopadle po zboczach odchodziły drogi gospodarcze obsługujące poszczególne łańy (tzw. zarębki). Ich granice, zdecydowanie mniej regularne niż w systemie niwowym, dostosowane były do naturalnych przegród terenu, potoków czy jarów. Osadnicy w ramach przyznanych nadziałów stopniowo karczowali las, wydzielając przy drodze obszar zabudowy oraz za nim, strefowo, tereny upraw, hodowli i lasy, zgodnie z uwarunkowaniami klimatycznymi i glebowymi.

Powiązanie historycznych typów wsi z warunkami krajobrazowymi znajduje odzwierciedlenie również w klasyfikacji Soleckiego, opartej na pierwotnych cechach geometryczno-genetycznych (Solecki, 1966). W swoich badaniach południową część Czarnej Góry zaliczył on do typu ulicowego. Jest to odmiana układu pasmowo-koncentrycznego², dostosowana do uwarunkowań terenowych z główną osią, drogą poszerzającą się miejscowo. Północna część wsi została określona jako typ wsi łańcuchowej. Układ tworzą rozmieszczone luźno wzdłuż drogi skupiska zabudowań dopełnione przez zieleń. Tłem dla zabudowy są stoki doliny cieku, będącego osią założenia. Brak jest wyróżnionego centrum oraz kulturowej dominanty wysokościowej. Wiele jest natomiast, wynikających z ukształtowania, lokalnych wewnątrz kompozycyjnych, osi, ciągów i punktów widokowych.

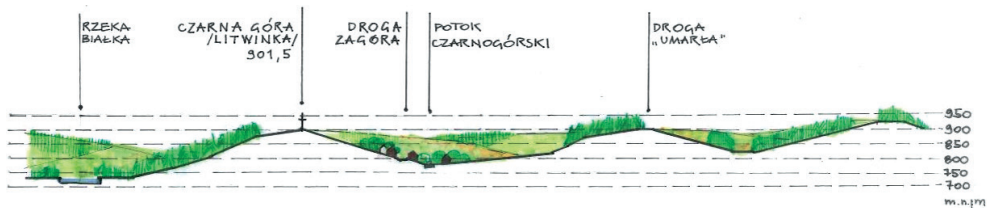
3. CHARAKTERYSTYKA KRAJOBRAZU WSI

Na podstawie uwarunkowań krajobrazowych historycznie wykształciły się trzy osiedla, połączone drogą w kierunku północ–południe: Zagóra, Sołtystwo oraz Pod Górą (il. 3).

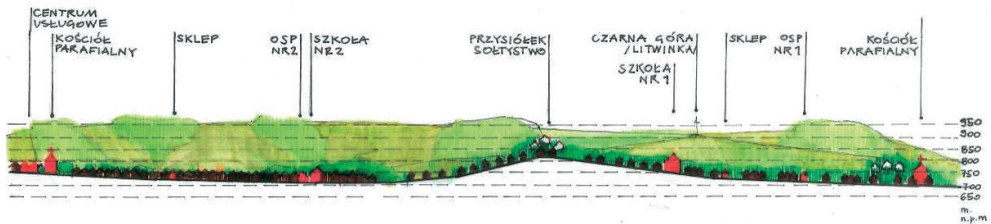
Północny obszar, Zagóra, rozłożony w wąskiej dolinie potoku Czarnogórskiego, zamknięty jest od wschodu pasmem zalesionych wzniesień do skrzyżowania na siodłowej przełęczy. Od strony zachodniej ograniczenie stanowi wzniesienie Czarna Góra (nazywana Litwinką lub Grapą), której dominację przestrzenną podkreśla krzyż milenijny (il. 4).

Przełęczą między Litwinką i Wierchowiną biegnie zaś granica między Zagórą a Sołtystwem (il. 5). Tutaj zlokalizowane jest osiedle Sołtystwo, wokół opadającej dalej na południe krętej drogi z widokiem na Tatry. Niżej zobaczyć można zabudowę części Pod Górą, przechodzącą od Sołtystwa w kierunku południowym do granicy z Jurgowem, wpisaną w szeroką dolinę rzeki Białki. Lokalna szata roślinna układa się strefowo. Najwyższe partie zboczy Litwinki, Wierchowiny i Kozieńca pokrywają skupiska lasów. Schodzą z nich, wzdłuż licznych potoków, zadrzewienia i zakrzaczenia łęgowe, łączące się roślinnością brzegów Białki i potoku Czarnogórskiego. Niższy poziom zajmuje częściowo zintegrowana z zabudową zieleń łąk, pastwisk oraz zadrzewień śródpolnych, towarzyszących ciekom. W tej strefie znajdują się także zróżnicowane powierzchniowo kompleksy użytków rolnych. Urządzone zieleń, w postaci trawników i ogrodów, towarzyszy obiektom usługowym, głównie kościołom. Przy szkołach wydzielone są place zabaw i boiska.

² Typ regularnych podziałów, lokalizowany w szerokich dolinach rzecznych, nieograniczony uwarunkowaniami wysokościowymi. Osią układu jest główna droga, poszerzająca się w centrum wsi w plac (nawsie) otoczony obustronnie zwartymi pasami zabudowy zagrodowej. Drugą obwodnicę tworzą drogi gospodarcze, obiegające działki siedliskowe, będące trasami do areałów pól oraz stodoły. Dominantą przestrzenną jest kościół definiujący w panoramie centrum wsi. W tej grupie znajdują się m.in. zamagurskie wsie typu niwowego, tj. Frydman, Nowa Biała i Krempachy.

Il. 4. Przekrój poprzeczny przez północną część wsi (Zagóra) w kierunku wschód–zachód. Oprac. aut. na podst. badań własnych i mapy topograficznej (Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, 2021)

Il. 5. Przekrój poprzeczny przez teren wsi w kierunku północ–południe. Oprac. aut. na podst. badań własnych i mapy topograficznej (Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, 2021)

Sieć wodna Czarnej Góry należy do zlewni Dunajca. Osią północnej części układu jest potok Czarnogórski, zasilany przez strumienie spływające ze zboczy. Płyne on z południa w kierunku północnym do potoku Trybskiego i dalej do rzeki Białki, zasilanej w części południowej potokami płynącymi bezpośrednio ze wschodniego zbocza. Największe z nich to potok Szyszkowski oraz Jurgowczyk. Przebieg cieków jest regulowany w obrębie zabudowy, głównie wzdłuż dróg, natomiast kamieniste brzegi Białki, urozmaicone zielenią łągową, są częściowo wykorzystywane rekreacyjnie. Zagrożenie powodziowe występuje bezpośrednio w korycie Białki, natomiast pozostałe cieki stwarzają niebezpieczeństwo lokalnych podtopień³. We wsi panują słabe warunki do uprawy roli, podobnie jak na większości terenów Zamagurza. Płytko zalegające warstwy gleby V klasy bonitacyjnej cechują warunki klimatyczne z charakterystycznym dla obszarów podgórskich krótkim okresem wegetacji oraz niskimi temperaturami. Częściowo teren wsi obejmuje obszar siedliskowy programu Natura 2000 „Dolina Białki” (PLH120024). Ponadto cały teren znajduje się w granicach Południowo-małopolskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu.

³ Zobacz więcej: <https://wody.isok.gov.pl> (dostęp: 01.03.2024).

4. OBECNE ZAGOSPODAROWANIE WSI

Początkowo głównym źródłem utrzymania mieszkańców Czarnej Góry było pasterstwo oraz przetwórstwo lnu i wełny, ograniczone przez trudny do uprawy krajobraz i klimat. Historycznie, pomimo reform, zła sytuacja bytowa mieszkańców Zamagurza zmuszała ich do szukania nowych form zarobku. Pogarszała się także możliwość prowadzenia gospodarki pasterskiej. W 1879 roku zarządca terenu, książę Christian Hohenlohe, w ramach regulacji własnościowych odciął dostęp do spiskich terenów wypasu w Tatrach Jaworzyńskich⁴. Odzyskano je w latach 1924 i 1938⁵. Kolejne ograniczenia dostępności narzuciły regulacje dotyczące ochrony terenów w granicach Tatrzańskiego Parku Narodowego utworzonego w 1954 roku⁶. Koniec XIX wieku przyniósł rozwój technologiczny i postęp komunikacyjny, otwierający dostęp dla gospodarki turystycznej, początkowo dla Zakopanego, za którym poszły sąsiadujące obszary. Kolejne fale zainteresowania Podhalem, a za nim Zamagurzem i uzdrowiskowymi Pieninami, przyszły po zakończeniu wojny w 1918 roku oraz w latach 70. XX wieku. Zmiany polityczno-gospodarcze po 1989 roku umożliwiły trwający do dziś rozwój inwestycji prywatnych. Obecnie w Czarnej Górze rozwijająca się intensywnie turystyka coraz mocniej wypiera rolnictwo. Widoczne jest to w krajobrazie wsi w ograniczonej liczbie pól uprawnych, które zachowały się głównie w zachodniej części Zagóry oraz we wschodniej części doliny Białki ze względu na stosunkowo łagodne ukształtowanie terenu. Tereny uprawne, w tym łąki, wraz z rozwijającymi się potrzebami mieszkaniowymi i usługowymi przekształcane są pod zabudowę, głównie turystyczną. Lokalne stacje narciarskie należą do regionalnej sieci Tatry Super Ski⁷, łączącej tatrzańskie polskie ośrodki narciarskie, m.in. w Białce Tatrzańskiej i Zakopanem, oraz słowacki Zdziar. Noclegi turystom zapewniają obiekty, których liczba wciąż wzrasta. Według danych Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej⁸ na marzec 2024 roku w Czarnej Górze przeważały zdecydowanie podmioty branży turystycznej, takie jak wynajem miejsc noclegowych, obsługa ruchu turystycznego, transport i gastronomia. Szczególnie w południowej części wsi powstają licznie nowe domy

⁴ W ramach rekompensaty mieszkańcom Czarnej Góry i Rzepisk przydzielono polany przy wsi, natomiast Jurgów otrzymał tereny wypasu pod osadą Jaworzyna oraz na polanie Podokólne. W późniejszych latach jurgowscy gospodarze kupili jeszcze ziemie w Słowińskiej Wsi (słow. Slovenska Ves) oraz w Dursztynie, jednak obszar był wciąż znacznie mniejszy od wcześniej posiadanego i niewystarczający na dobry wypas.

⁵ W 1924 roku w tzw. protokołach krakowskich ustalono zasady korzystania z zabranych ziem czechosłowackich przez ludność polską, natomiast w 1938 roku Polska zaanektowała Jaworzynę Spiską i przylegające do niej tereny tatrzańskie, jednak utrzymała je jedynie do wybuchu II wojny światowej w 1939 roku.

⁶ Założeniem decyzji była ochrona obszaru przed dewastacją w postaci nadmiernych działań: wycinki drzew, kłusownictwa oraz właśnie wypasu owiec (Dz. U. 1955 nr 4 poz. 23 z dnia 4 lutego 1955 r.).

⁷ Zobacz więcej: <https://tatrysuperski.pl/aktualnosci/> (dostęp: 01.03.2024).

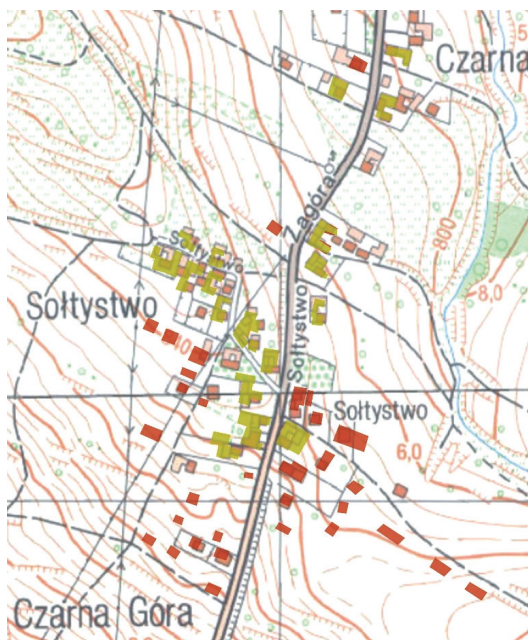
⁸ Zobacz więcej: <https://tatrysuperski.pl/aktualnosci/> (dostęp: 01.03.2024).

rekreacyjne, prywatne lub komercyjne, a istniejące zabudowania w większości oferują pokoje na wynajem. W terenie wyznaczone są szlaki piesze i rowerowe, będące częściami ciągów regionalnych. Góra Litwinka (Grapa) ze względu na korzystne warunki jest miejscem spotkań szymbowcowych organizowanych przez Aeroklub Nowy Targ.

Pierwotny układ drogowy składał się z odrębnych, rozdzielonych przełęczą ciągów wpisanych w doliny. Północny, powiązany z Trybszem, wiódł wzdłuż potoku Czarnogórskiego, natomiast od strony południowej prowadził od Bukowiny Tatrzańskiej równoległe do rzeki Białki. Z czasem, utrwalając się w krajobrazie, ciągi komunikacyjne przekształciły się w układy dróg, połączone z mniejszymi drogami gospodarczymi, funkcjonujące do XXI wieku w dwóch odrębnych strefach. Od lat 70. nastąpił intensywny rozwój wsi, wspomagany krajowymi reformami gospodarczo-politycznymi. W 2000 roku wybudowano gminną drogę pomiędzy Zagórą, Pod Górą oraz Sołtystwem, spajając układ i otwierając możliwość rozwoju części północnej. Obecnie osią wsi jest droga prowadząca z Jurgowa do Trybsza oraz Bukowiny Tatrzańskiej. Od północy w formie ulicy przebiega Zagóra (droga gminna K420043), od której biegną połączenia lokalne, obsługujące rozproszone siedliska. Na przełęczy w Sołtystwie, skąd odchodzi droga obsługująca ośrodek turystyczny na Litwinie, zaczyna się formalnie ulica Sołtystwo, schodząca do doliny Białki, gdzie prowadząc wzdłuż rzeki, przechodzi w ulicę Nadwodnią. Od niej rozchodzą się prostopadłe lokalne drogi w zabudowie mieszkaniowej oraz jezdnia prowadząca do ośrodka narciarskiego Kozieniec. Następnie droga gminna dochodzi do krajowej (nr 49), prowadzącej z Nowego Targu, wchodząc przez połączenie mostowe od strony sąsiadującej Bukowiny Tatrzańskiej.

Zabudowa mieszkaniowa pierwotnie lokalizowana była punktowo na terenach zapewniających dostęp do wody oraz możliwość prowadzenia niezbędnych do przetrwania gospodarki rolnej i wypasu. Siedliska lokalizowano na działkach o dogodnym ukształtowaniu, w sposób umożliwiający dostęp do pól oraz ułożenie zespołu zagrodowego, zgodnie z warunkami klimatycznymi, m.in.: nasłonecznieniem oraz ochroną przed wiatrem i opadami. Uwarunkowania lokalne wyznaczały też szersze możliwości inicjalnego rozplanowania lokacyjnego z podziałem na zarębki i indywidualne łany. Przestrzennie zabudowa rozwijała się w formach od rozproszonych, zróżnicowanych zagród okólnych (w Zagórzu i Sołtystwie) do bardziej regularnych form w części południowej. Układ ulegał stopniowemu zagęszczeniu, zachowując jednak zasady wynikające z potrzeby gospodarki lokalnej. Zmiany przyniósł rozwój turystyki, szczególnie w części południowej. Efektem było zmniejszanie się liczby zagród, zastępowanych przez formy jednorodzinne i turystyczne na wtórnie dzielonych działkach. Obecnie zabudowa zróżnicowana jest w zakresie położenia we wsi pod względem intensywności, formy i rozplanowania. W Zagórzu przeważają usytuowane przy drodze skupiska zabudowy zagrodowej, kontynuujące zasady zagrody okólnej, dopełnione budynkami jednorodzinnymi oraz kilkoma obiektami noclegowymi. Sołtystwo w swojej starszej, zachodniej części jest wypełnione tradycyjnymi zagrodami, natomiast wzdłuż drogi biegnącej w kierunku wschodnim, z którego roztacza się atrakcyjny widok na Tatry, rozwijają się liczne obiekty agroturystyczne

oraz pensjonaty (il. 6). W południowej dolinie przy ulicy Nadwodniej znajduje się gęsta zabudowa, w której koło zagród stoją również domy jednorodzinne oraz pensjonaty i domy agroturystyczne. Liczba obiektów noclegowych zwiększa się zdecydowanie w kierunku południowym, w sąsiedztwie Bukowiny Tatrzańskiej oraz Jurgowa, mieszając się z budynkami jednorodzinnymi.

Il. 6. Schemat rozkładu zabudowy wzdłuż ulic Sołtystwo oraz Zagóra.

Kolorem żółtym oznaczono zabudowę zagrodową, kontynuującą pierwotną funkcję i formę. Kolorem czerwonym oznaczono budynki w całości lub częściowo pełniące funkcje noclegowe dla turystyki, stan na 12.2023 r. Oprac. aut. na podst. badań własnych i mapy topograficznej (Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, 2021)

Historycznie we wsi nie było usług, a mieszkańcy w zależności od miejsca zamieszkania zaopatrywali się w sąsiednich wsiach – Trybszu i Bukowinie Tatrzańskiej. Czarnogórzanie należą obecnie do jednej z dwóch parafii. Wybudowano je z inicjatywy miejscowej ludności w Zagórzu w 1948 roku, zaś Pod Górą w roku 1985. We wsi funkcjonują również dwie szkoły podstawowe, założone w latach 1914–1915, przy ulicach Zagóra oraz Nadwodniej. W ich sąsiedztwach stoją budynki straży pożarnej, pochodzące z 1948 roku (ulica Nadwodnia) oraz 1974 roku (Zagóra). Obiekty usługowe komercyjne, skupione w grupach, przeważają w południowej części wsi, przy drodze na Kozieniec, w pobliżu szkoły i OSP oraz obiektów turystycznych. Kolejne zlokalizowane są przy drodze i stacjach narciarskich na Litwince (Grapie) i Kozieńcu.

Historyczne podziały, wywołane i potwierdzone uwarunkowaniami krajobrazowymi, różnicowały obszary odmienne kulturowo. Mieszkańcy północnej części wsi czują bliskość z sąsiednim Trybszem, określając się „Spiszakami”. Jednocześnie zamieszkujący południową część tej samej wsi, powiązanej bardziej przestrzennie i etnicznie z kulturą podhalańską, identyfikują się jako „Górale”. Związki te wyrażane są m.in. w stroju ludowym i gwarze.

5. WNIOSKI. OKREŚLENIE WPŁYWU KRAJOBRAZU NA STRUKTURĘ WSI

Przeprowadzone badania wskazują, że w początkach osadnictwa Czarnej Góry kluczowe i bezpośrednie znaczenie miały czynniki naturalne, determinując dalsze funkcjonowanie układu równoległe do zachodzących zmian cywilizacyjnych. Historycznie powrót do zasobów krajobrazu naturalnego przyniósł rozwój turystyki.

Ukształtowanie terenu i sieć wodna wyróżniają się, szczególnie wśród czynników wpływających na pierwotną formę dróg. Kulturowo ich przebieg kształtowały także powiązania regionalne i struktura własności oraz rozplanowanie inicjalne, które niezmiennie utrzymywały formę aż do jej osłabienia przez postęp technologiczny oraz zmiany gospodarcze, które historycznie zdominowały krajobraz. Wynikało to z nowych rozwiązań technologicznych, umożliwiających realizację potrzeb w ramach rozwoju gospodarczo-politycznego czy postępu technologicznego. Możliwe stało się wprowadzenie nowych rozwiązań drogowych, mniej zależnych od warunków terenowych, co pozwoliło uzyskać dostęp pod nowe obszary inwestycyjne. Efektami wpływu zachowania historycznych przebiegów dróg są dobrze funkcjonujące rozwiązania drogowe, zachowujące równowagę z ponadlokalnym krajobrazem naturalnym, w tym z przebiegiem cieków oraz ukształtowaniem terenu. Kontynuacja wyznaczonych szlaków zapewnia m.in. uniknięcie naturalnych zagrożeń oraz utrzymanie naturalnie ukształtowanych powiązań lokalnych oraz regionalnych w zakresie gospodarki czy kultury.

Sieć wodna oraz ukształtowanie terenu wyróżniają również jako kluczowe na etapie powstania i trwania formy działek siedliskowych. Do nich dochodzi, równie istotny na tych etapach, wpływ czynników kulturowych, w tym zasad rozplanowania, struktury własności oraz powiązań regionalnych i lokalnych z obszarami upraw. Historyczne zmiany demograficzne i gospodarcze oraz postęp technologiczny przyniosły osłabienie wszystkich wpływów.

Korzystnym efektem trwania form, kontynuujących inicjalne zasady wpisane w krajobraz naturalny, jest zachowanie ciągłości wzajemnych powiązań funkcjonalno-przestrzennych elementów struktury. Kolejno oparcie na nich rozwoju daje podstawy do optymalnie najlepszego funkcjonowania na bazie sprawdzonych zasad i relacji przestrzenno-krajobrazowych.

W przypadku zabudowy mieszkaniowej udział czynników krajobrazowych był szczególnie istotny. Na etapie powstawania form osadniczych zaznaczyły się podobnie wszystkie czynniki naturalne, szczególnie ukształtowanie terenu, sieć wodna oraz klimat. Początkowo były

one punktami odniesienia dla czynników kulturowych, kształtujących rozplanowanie układu siedliskowego oraz strukturę własności działek. Kolejno pierwotna forma podlegała przekształceniom na skutek m.in. zmian demograficznych i mód architektonicznych oraz decyzji administracyjno-politycznych. Podobnie jak w przypadku systemu drogowego znaczące zmiany przyniósł rozwój technologiczny oraz ewolucje gospodarczo-przestrzenne, które pozwoliły właścicielom budować obiekty niezależnie od miejscowych warunków krajobrazowych. Efektami utrzymania inicjalnego powiązania z krajobrazem w zabudowie mieszkaniowej są m.in. utrzymanie ładu przestrzennego poprzez usytuowanie zabudowy wzdłuż ciągów o optymalnych klimatycznie przebiegach i zachowanie powiązań kompozycyjnych oraz łatwość rozbudowy infrastruktury technicznej i drogowej.

Historycznie wykształcony rozdział stref przedzielonych przełęczą do dziś potwierdza funkcjonowanie odrębnych usług publicznych. W każdej z dwóch części – Zagórzu i Pod Górą, znajduje się odrębna szkoła podstawowa i budynek ochotniczej straży pożarnej. Tereny usług turystycznych, początkowo niefunkcjonujące w strukturze, pojawiły się pośrednio w związku z krajobrazowym wykorzystaniem zboczy dolin jako terenów narciarskich. Poza stacjami narciarskimi usługi koncentrują się także na skrzyżowaniach dróg do nich prowadzących, wiodących po historycznych szlakach gospodarczych.

Oprócz wpływów bezpośrednich na formę i lokalizację inwestycji czy przebieg drogi czynniki krajobrazowe pośrednio oddziałują na formę lokalnej kultury i folkloru. W zależności od położenia obszaru wsi, jest on wykształcony pod wpływem spiskim (część północna) lub podhalańskim (południowa strefa), co uwidacznia się m.in. w stroju regionalnym i kultywowanych wciąż obrzędach.

6. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania wskazują na znaczący wpływ krajobrazu na elementy przestrzenne struktury wsi położonej w krajobrazie pogórskim na etapie jej powstania i rozwoju. Równie istotny jest wpływ zmian wprowadzonych przez czynniki kulturowe, wynikające z naturalnie zachodzących zmian gospodarczo-przestrzennych i politycznych czy rozwoju technologicznego. Równie istotny jest wpływ czynników kulturowych, takich jak naturalnie zachodzące zmiany gospodarczo-przestrzenne i polityczne czy rozwój technologiczny. Jako obecnie dominujące, niosą one oprócz możliwości poprawy jakości życia, zagrożenie dla układu wpisanego historycznie w uwarunkowania krajobrazowe.

Czarna Góra, podobnie jak wiele innych wsi południowej Małopolski, jest prężnie rozwijającym się ośrodkiem turystycznym, opierającym swoje funkcjonowanie na zasobach krajobrazu lokalnego. Jej przykład wskazuje, jak ważne w polityce rozwoju wsi jest zrozumienie korzyści i zagrożeń wynikających z lokalnych uwarunkowań w szerokiej skali od działki siedliskowej do układu drogowego czy siedliskowego.

BIBLIOGRAFIA

- Chowaniec, M. (1986). *Zarys teorii i zasad kształtowania osiedli i terenów wiejskich*. Kraków: Politechnika Krakowska.
- Janicka-Krzywda, U. (red.) (2012). *Kultura ludowa Górali Spiskich*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Wierchy”.
- Korzeniowska, A. (2021). *Rola i znaczenie tradycji miejsca w rozwoju przestrzennym wsi na przykładzie Zamagurza Spiskiego*. Kraków: Politechnika Krakowska.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 października 1954 r. w sprawie utworzenia Tatrzańskiego Parku Narodowego (Dz. U. 1955 nr 4 poz. 23 z dnia 4 lutego 1955 r.).
- Rutkowski, T., Arvay-Podhalańska, E., Podhalański, B. (1980). *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Spisza*. Kraków: Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie.
- Solecki, A. (1966). *Pasmowo-zwarta struktura osiedli na Spiszu Polskim w świetle przemian gospodarczych wsi*. Kraków: Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej.
- Szulc, H. (1995). *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Uchwała Nr XLVII/732/18 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 marca 2018 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego (Dz. Urz. Woj. Mał. 2018 poz. 3215).
- Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego (2021). *Mapa topograficzna powiatu tatrzańskiego*. Kraków: Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej, Departament Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego.
- Złahoda, B. (1995). *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*. Praca magisterska, mpis. Kraków: WSP.
<https://tatrzański.e-mapa.net/> (dostęp: 01.03.2024).
<https://wody.isok.gov.pl> (dostęp: 01.03.2024).
<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey> (dostęp: 01.03.2024).
<https://prod.ceidg.gov.pl> (dostęp: 01.03.2024).
<https://tatrysuperski.pl/aktualnosci/> (dostęp: 01.03.2024).

PUUA

URBANISTYKA

Miklós Dormán (miklosdorman@gmail.com)

 <https://orcid.org/0009-0009-0896-6639>

Department of Urban Planning and Design, Budapest University of Technology and Economics Faculty of Architecture

New opportunities for community spaces on the edge of agglomeration. Analysis of rural public spaces and public space situations around Budapest

Nowe możliwości dla przestrzeni społecznych na obrzeżach aglomeracji. Analiza wiejskich przestrzeni publicznych i sytuacji w przestrzeni publicznej wokół Budapesztu

Abstract

The study analyzes settlements around the capital that used to have the patterns of rural settlement types, but in the last 5–10 years they have been reached by the typical stratum of the urban population, which means the emergence of other patterns, thereby starting the urbanization processes in the settlements. Therefore, we are looking for guidance on the use of space in settlements where there is a family population moving out of the capital, but commuting to the city is no longer typical.

Keywords: usability, formal–informal, formal language, toolkit, provisory–permanent, assemblage

Streszczenie

Badanie analizuje osiedla na obrzeżach stolicy, które niegdyś charakteryzowały się wzorcami oraz zwyczajami wiejskich typów osadnictwa, a do których w ciągu ostatnich 5–10 lat dotarła warstwa ludności typowo miejskiej. Prowadzi to do pojawienia się nowych wzorców, a tym samym rozpoczęcia procesów urbanizacyjnych. Poszukujemy wskazówek dotyczących wykorzystania przestrzeni w osiedlach, w których mieszkają rodziny, które wyprowadziły się ze stolicy, ale zasadniczo nie dojeżdżają już do miasta.

Słowa kluczowe: użyteczność, formalny–nieformalny, formalny język, zestaw narzędzi, prowokacyjny–trwały, asamblaż

1. INTRODUCING THE PROJECT

An important objective is to assess the state of public spaces in villages (linked to small settlements) with a growing population that are located outside the Budapest agglomeration. It is also important to explore the potential of formal and informal community spaces. It is also essential to explore how the population and the local community can be involved in a common reflection that can have an impact on their environment, public spaces or even a local formal language.

1.1. TOPICALITY OF THE SUBJECT

During the last decade in Hungary, the economic role of the capital city has been increasing, but at the same time there has been a parallel increase in rural displacement. The Budapest orientation of job opportunities is increasingly causing Hungarian families to feel safe close to the capital. However, given their financial background, their ability to settle close to the centre is limited, and they are not even able to buy property in the immediate agglomeration of Budapest. Against the background of relocation, it is important to highlight the fact that after the COVID epidemic, home-office options have become more widespread in the workplace, so that it is often sufficient to visit the workplace office in the capital a few times a month.

In this way, the outlying agglomerations (e.g. Pilisszentkereszt, Dány, Vácátót, Bugyi, etc.) where relocation has started in recent years are coming to the fore (based on BM data, 2022).

The majority of the displaced are young family communities, where self-organisation and self-active circles are emerging. There is a need to deal with the environment, partly through self-activity and partly through formal involvement of the mayor's office. The maintenance of the new public spaces created is an important aspect. It is not necessarily a question of looking for permanence, but of providential public interventions as opposed to permanent ones. It may be good logic that a temporary structure becomes long-lasting or disappears after demolition, depending on its use.

The aim of the research is to produce an inspiring and instructive set of suggestions on how the design of public, outdoor community spaces and the residents who live in them can become more open and communal in practice.

The socialist society has made the Hungarian rural community fundamentally closed, and that is why there is a need to create community public spaces, even 30 years after the regime change.

2. METHODOLOGY

In the course of the research, I will examine settlements that are beyond the Budapest agglomeration, not belonging to it organically, more isolated, directly connected to smaller settlements only. They are municipalities where the population has been growing in recent years. These include: Pilisszentkereszt, Dány, Vácduka, Bugyi, Áporka (and other municipalities, selection later) I will focus on the most problematic public spaces in these municipalities, for which a case study will be prepared (case study outline at the end of the document.) The factors important in the case study are: bus shelters, cultural functions, commercial functions, educational institutions, offices and their relations.

In the development of the case studies, I examine the spatial location of these important public functions and highlight the typical problems of the spaces between them.

The case study will be developed with the involvement of the local community and local government.

3. SPACE ANALYSIS OF SELECTED MUNICIPALITIES NEAR THE AGGLOMERATION

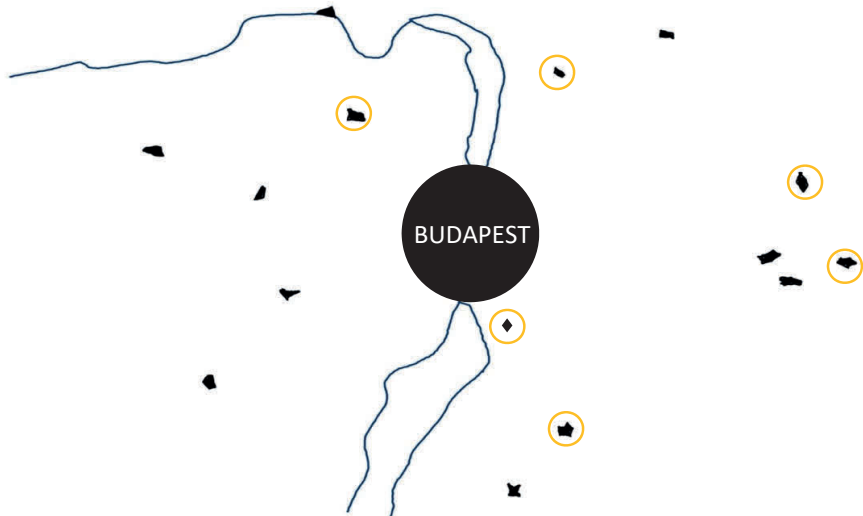

Fig. 1. Graphics of the municipalities covered by the study, 2022. Created by author

A survey of relevant municipalities, using a step-by-step approach, with a gradual mapping of problems. The approximation is still in its initial phase, mainly presenting the concept of the survey method.

In the first semester, the first phase of the research is a public space analysis of selected municipalities near the agglomeration. The next phase will present solutions for community space situations in a comparison of two municipalities.

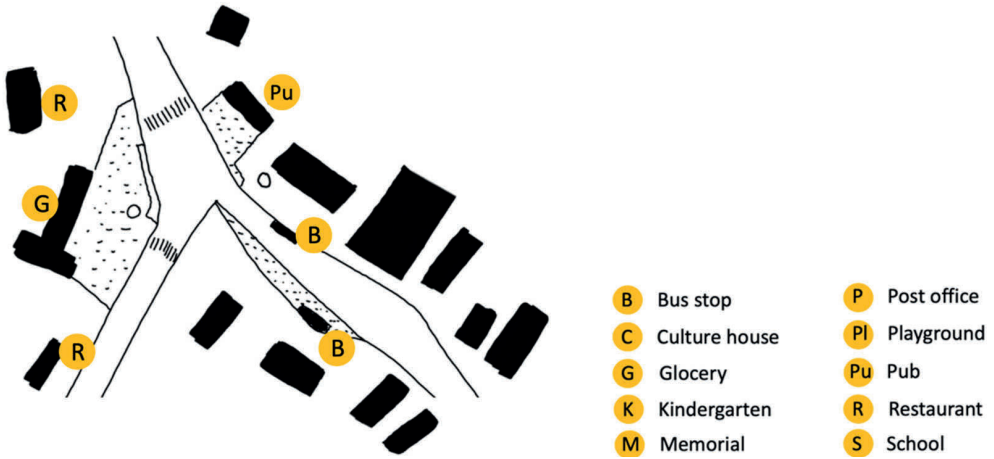

Fig. 2. Site plan drawing of the study area in the village of Pilisszentkereszt, 2022. Created by author

3.1. PILISSZENTKERESZT VILLAGE

In the village, bus stops (B) are in forced locations compared to community functions. Community outdoor public spaces are not used before community functions (grocery (G), pubs (Pu), restaurants (R)). Residents of the settlement and hikers from Pilis wait in tight spaces next to the bus stops. We can speak of cogent space use, an unused public space available in the area.

Fig. 3. Google Streetview about Pilisszentkereszt village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/GwagKHQFQv28eSu9> (date of access: 2022)

Fig. 4. Google Streetview about Pilisszentkereszt village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/QUfeoM1riQf77G6E8> (date of access: 2021)

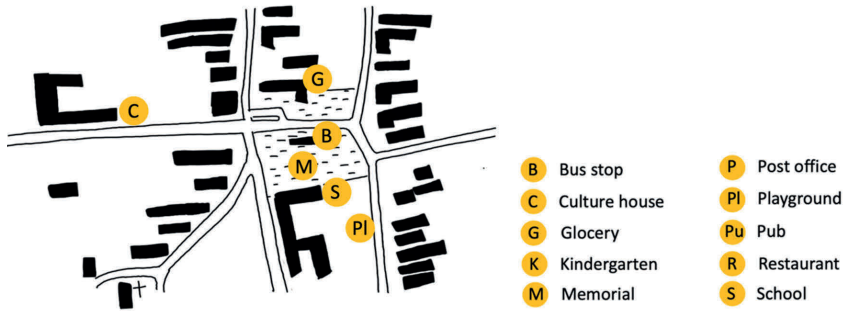

Fig. 5. Site plan drawing of the study area in the village of Dány, 2022. Created by author

3.2. DÁNY VILLAGE

In the case of Dány, behind the bus stop (B), in a more isolated position, there is a World War memorial (M). The use of the park is not visible, its delimitation from the road and the bus stop is questionable as to whether it is justified. A glocery (G) can be seen opposite the bus stop, and the unused public space can be observed between the two.

Fig. 6. Google Streetview about Dány village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/vjxsjBDtAzjmqS7DA> (date of access: 2022)

Fig. 7. Google Streetview about Dány village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/oja9SqEzUmX2cbzL6> (date of access: 2022)

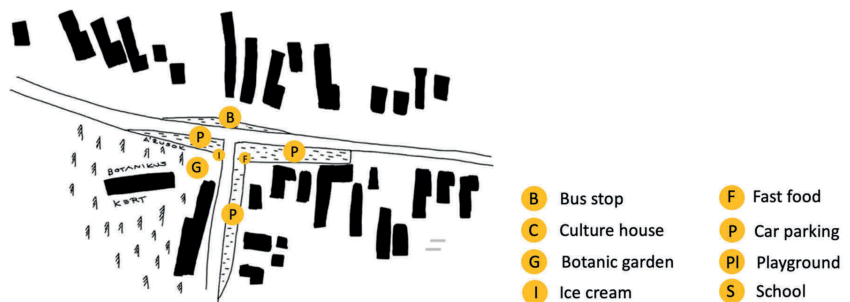

Fig. 8. Site plan drawing of the study area in the village of Vácrtót, 2022. Created by author

3.3. VÁCRÁTÓT VILLAGE

The important centre of the town is also a tourist centre, and the entrance to the botanical gardens (B) is located here. The terrace of the ice-cream stall (I) and the vendors at the entrance are in a state of disrepair, with parked cars encroaching painfully into the public space. In contrast, the bus shelter (B) stands isolated, carved into a hill. The problems of public communal spaces in the area marked by the dotted hatching are worth exploring further public space options.

Fig. 9. Google Streetview about Vácrátót village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/Vv61ZQ9mcp2CWvoA7> (date of access: 2023)

Fig. 10. Google Streetview about Vácrátót village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/Wggcgce5Cs2KY5Fy9> (date of access: 2023)

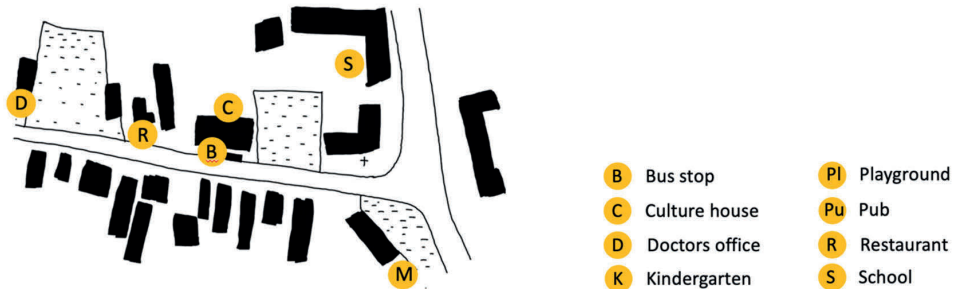

Fig. 11. Site plan drawing of the study area in the village of Bugyi, 2022. Created by author

3.4. BUGYI VILLAGE

The most frequented stop in the municipality is located on the narrow sidewalk in front of the culture house ©. The shelter is well used and is an important location for transfers. In both directions of the road from the site there is an area of unused community space (dashed street), one of which connects the school (S), church (+) and doctor's surgery (D). These are currently parking lots, which have mainly a space-destroying effect.

Fig. 12. Google Streetview about Bugyi village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/pBfcJVjhtqKUi4FP9> (date of access: 2023)

Fig. 13. Google Streetview about Bugyi village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/5UYkBNiisCSS36MZA> (date of access: 2023)

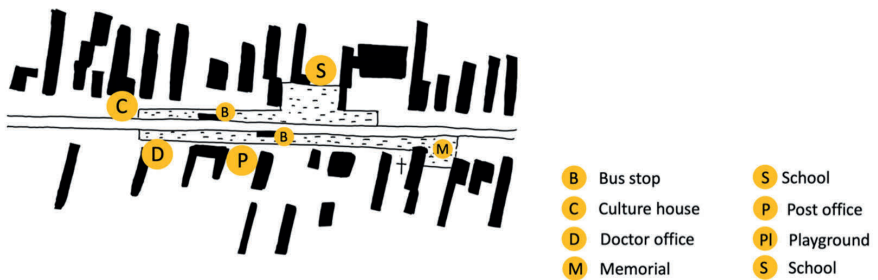

Fig. 14. Site plan drawing of the study area in the village of Áporka, 2022. Created by author

3.5. ÁPORKA VILLAGE

The most important institutions in the municipality are clustered in one place with two bus shelters (B), as shown in the figure. In front of the institutions – the post office (P), the doctor’s office (D), the church (t), the café (R), and the school (S) – there is no definable public space. The 56’ memorial (M) and the church (+) also stand detached by themselves. With the spatial layout of the irregularly hatched terrain, the possibility of spaces of different qualities and uses arises. At present, the bus shelters (B) are in a confined position in both directions, with minimal repositioning they can be embedded in the (established) public spaces.

Fig. 15. Google Streetview about Áporka village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/dagwuKHBBqtnA3wv8> (date of access: 2011)

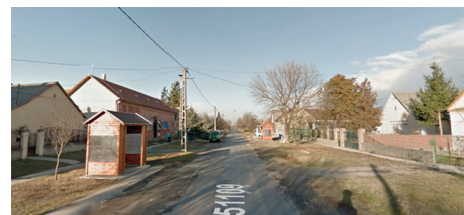

Fig. 16. Google Streetview about Áporka village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/zFyDyyf8YTjeDwj98> (date of access: 2011)

Fig. 17. Site plan drawing of the study area in the village of Szada, 2022. Created by author

3.6. SZADA VILLAGE

In the case of Szada, it is worth examining a larger settlement environment, the village section between two pairs of bus stops, where we can see very similar problems. A built community space can currently be seen between the grocery (G) and the Post office (P), which is designed with parking lots, not divided by vegetation at all, and made transparent. Other community functions are strictly and alienatedly demarcated, to which we can almost reach by forced route from the parking lot or bus stops (B). Hospitality premises and buffets/cafés are located on the edge of the parking lots, turning their backs on the settlement image, completely detached from the character of the settlement. Rethinking the use of space in the areas marked with a hatch can have a beneficial effect on the community life of the settlement.

Fig. 18. Google Streetview about Szada village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/HVG1k4U8jHRS7HZG8> (date of access: 2022)

Fig. 19. Google Streetview about Szada village at the examined area. Source: <https://maps.app.goo.gl/THjWzeZ3zCNDi7dg8> (date of access: 2022)

4. RESULTS

The lessons I have learned from these studies are that there are important spatial reserves that will be able to act as community spaces. As a result of this study, we will look at typical potentially exploitable residual land that has the potential to be used by communities as public open space. Understanding and deciphering such reserves can be a key factor in the life of a settlement with an urbanising population.

Well-functioning public spaces can play a role in a healthy sense of well-being, a sense of security, social relations, sustainability and not least the economy.

4.1. RESERVE AREAS BETWEEN THE PLOT BOUNDARIES AND THE CONTOUR OF THE ROAD

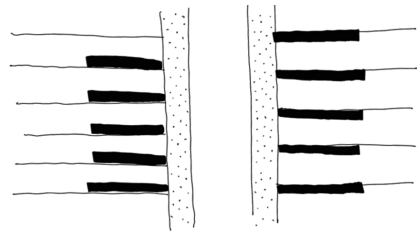

Fig. 20. Urban tissue type situation, 2023. Created by author

One of the archetypal and traditional spaces for community dialogue in the village is the benches in front of the farmhouses. Nowadays, in many villages, these areas are spaces taken up by cars, and with the constant widening of roads, the lanes often become very narrow.

4.2. REMNANT AREAS AROUND THE CHURCH

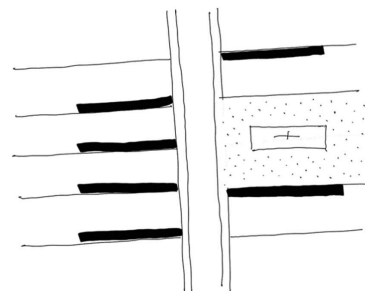

Fig. 21. Urban tissue type situation, 2023. Created by author

This is another community space that follows the tradition of the use of space, which also carries its boundedness, usually divided and organised by tombs and monuments, which does not allow for much flexibility. Unlike the space for dialogue, the church is a rather quiet space, where the community life is mainly religious and cultural.

4.3. GREEN SPACE BLOCKED BY ROADS

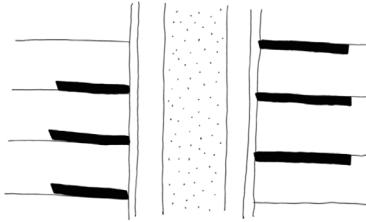

Fig. 22. Urban tissue type situation, 2023. Created by author

A common remnant in the centre of settlements is the long green tongue or green strip, once used for fairs. These are fortunate reserve areas for the community life of the settlement.

4.4. LAND USE BEHIND PUBLIC INSTITUTIONS

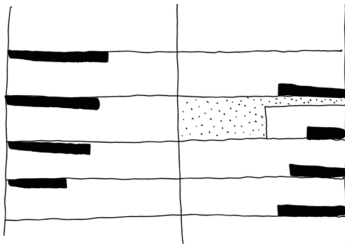

Fig. 23. Urban tissue type situation, 2023. Created by author

The stricter constraints of sawtooth construction often make it difficult to create public spaces. In the creation of recreational spaces, the land behind public buildings on the street front articulates a protected space. Its exploration is very constrained by its location.

4.5. REMNANT SQUARE AROUND A FORMER WELL

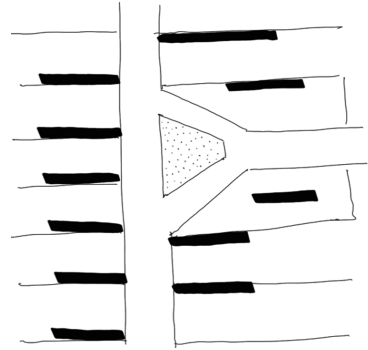

Fig. 24. Urban tissue type situation, 2023. Created by author

The remnant space around the former well is a small area intersected by roads, which is also a communal space archetype in the settlement history of villages. By preserving traditions, these areas can be saved from large-scale development as spaces for dialogue. In many cases, these spaces are centralised by monuments, which often undermine the potential for community use.

4.6. REMAINING AREAS ALONG THE STREAM

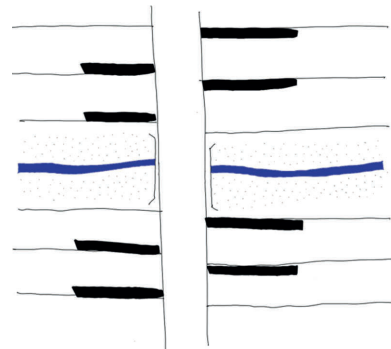

Fig. 25. Urban tissue type situation, 2023. Created by author

One of the great reserves of community space in many municipalities is the green space along the stream. The creek typically runs through settlements, as villages are deliberately built along the creek. In this way, the stream channels green space into the centre of the settlement, which can be used in many aspects of recreational community space functions.

The author is responsible for linguistic correctness of the paper.

REFERENCES

- Danurb (2017). Danurb – Spatial Cultural Strategies along the Danube, Research Camps, International workshops, 2017. Retrived from: <https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/danurb/partners> (date of access: 2022).
- Herceg, T. (2009). Hungarian village funeral architecture. Budapest. Retrieved from <http://konyvtar2.mome.hu/doktori/ertekezesek/DLAertekezes-HerczegTamas-2009.pdf> (date of access: 2022/09/05).
- Holczer, V. (2012). *Alulról építkezve – pajtából közösségi ház, Markóc*. Retrieved from <https://epiteszforum.hu/alulrol-epitkezve-pajtabol-kozossegi-haz-markoc> (date of access: 2022/11/14).
- Magyari, Zs., Francsicsics, L., Szántay, Zs. (2013). *Nyim falu fejlesztése*. Budapest: BME. Retrieved from http://dla.epitesz.bme.hu/appendfiles/176-ta_nyim_2%20JOo.pdf (date of access: 2022/12/10).
- Reischl, G. (2010). *Mezőgazdaság és építészet*. Budapest: Terc.
- Sendra, P., Senett, R. (2020). *Designing Disorder: Experiments and Disruptions in the City*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.

Guadiance: Árpád Szabó DLA, Tutor: Tamás Fenes DLA, Academic year: 2022.

Aleksandra Puczko (a.puczko@uj.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-9929-0196>

Katedra Prawa Administracyjnego, Wydział Prawa i Administracji,
Uniwersytet Jagielloński

Urzeczywistnianie idei *smart city* w legislacji samorządowej

The realization of *smart city* idea in local government legislature, acts of local government

Streszczenie

Idea *smart city* oprócz wpływania na architekturę i urbanistykę do urzeczywistnienia wymaga również odpowiedniego prawa. Szczególnie ważne dla zmian w miastach w duchu *smart* jest prawo stanowione przez organy administracji samorządowej. Przeprowadzona analiza ukazuje, że akty organów jednostek samorządowych mogą urzeczywistniać ideę miasta inteligentnego na wiele sposobów.

Słowa kluczowe: *smart city*, miasto inteligentne, legislacja samorządowa, akty prawa miejscowego

Abstract

The concept of the *smart city* impacts architecture and urbanization, but also needs to be fulfilled a proper legal regulation. The most important for its realization in cities are acts of local government. The analysis shows that this kind of legal acts can realize this concept in many ways.

Keywords: *smart city*, intelligent city, local government legislature

1. WSTĘP

Idea *smart city* stanowi jedno z zagadnień, które w swojej działalności badawczej zgłębiała prof. Elżbieta Węclawowicz-Bilska (2012; 2015; 2017). W literaturze termin *smart city* jest często zamiennie używany z innymi, jak: inteligentne miasto (*intelligent city*), miasto wiedzy (*knowledge city*), miasto zrównoważone (*sustainable city*), miasto cyfrowe (*digital city*) czy miasto połączone (Węclawowicz-Bilska, 2017), a także „okablowane” (*wired city*) (Munoth, Anilkumar Nagaich, Gehlot, 2022). Obecnie to termin *smart city* jest najpopularniejszy i najczęściej wykorzystywany (Dirks, Keeling, Dencik, 2009), a w polskiej nauce wymiennie stosowany z terminem „miasto inteligentne” (Blicharz, 2023).

Choć pojęcia *smart city* i polska wersja „miasto inteligentne” brzmieć mogą nadal nieco futurystycznie, to są przedmiotem zainteresowania nauki już od kilkunastu lat (Albino, Berardi, Dangelico, 2015). Dotychczas przeprowadzone badania umożliwiają wywiedzenie wniosku, że idea *smart city* jest interdyscyplinarna – łączy w sobie aspekty z dziedzin zarówno architektury, jak i technologii, socjologii, prawa i wielu innych. W 2007 r. Rudolf Giffinger i inni (2007) dokonali analizy tej idei, plasując miasta według następujących kryteriów: inteligentna gospodarka (konkurencyjność); inteligentni ludzie (kapitał ludzki i społeczny); inteligentne środowisko (zasoby naturalne) i inteligentne życie (jakość życia). Uznali, że miasto typu *smart* to ośrodek dobrze funkcjonujący w obrębie powyżej wyszczególnionych sfer i oparty na inteligentnym połączeniu dóbr oraz działań niezależnych i świadomych obywateli.

W konsekwencji w chwili obecnej miasto inteligentne to nie tylko miasto wykorzystujące nowe technologie, ale również przyjazne mieszkańcom i otwarte dla nich, w szczególności w sferze zarządzania tą strukturą. Taka perspektywa przenosi ciężar tworzenia miast inteligentnych z nauk ścisłych i technologicznych na nauki społeczne, w tym też prawo. Jak się zauważa, „konceptcja *smart city* dedykowana jest nowej generacji innowatorów zwalczających ubóstwo i przestępczość w mieście, niwelujących nierówności społeczne oraz poprawiających jakość życia w przestrzeni miejskiej” (Hajduk, 2020). Właśnie aspekt społeczny wskazuje możliwe kierunki rozwoju miast inteligentnych, ale także charakter determinant, które ten rozwój warunkują.

Z tego względu w niniejszym artykule, przy pomocy metod dogmatycznej i opisowej, rozważone zostały w szczególności możliwości, jakie daje prawo miejscowe, tj. akty prawa miejscowego i inne stanowione przez organy samorządowe do rozwoju opisywanej idei w miastach, a także czy w ten sposób jest możliwe ustalenie określonych sposobów, modeli wpływania legislacji samorządowej na tworzenie i funkcjonowanie miast inteligentnych.

2. WPŁYW ADMINISTRACJI SAMORZĄDOWEJ ORAZ STANOWIONEGO PRZEZ NIĄ PRAWA NA TWORZENIE I FUNKCJONOWANIE MIASTA INTELIGENTNEGO

Nie ulega wątpliwości, że we współczesnym świecie znaczenie w tworzeniu i istnieniu miast inteligentnych oprócz rozwiązań technicznych, architektonicznych i urbanistycznych ma prawo, które tworzy podstawy i ukierunkowuje zmiany w miastach do realizacji idei *smart*. Z jednej strony akty prawne umożliwiają wprowadzenie w szczególności osiągnięć technologii do sposobów zarządzania miastami, z drugiej strony zaś tworzą podwaliny pod możliwość urzeczywistnienia inteligentnych rozwiązań w strukturach miejskich.

W tym zakresie aktywność administracji publicznej polega na sprawnym wykorzystaniu zaawansowanej technologii i umiejętności tworzenia inteligentnych rozwiązań na potrzeby modernizacji miast i podnoszenia wielowymiarowej jakości życia w mieście. Szczególną rolę pełni tutaj zwłaszcza prawo stanowione przez organy administracji samorządowej działające w miastach, które jest wyrazem prowadzonej polityki lokalnej. Do uczynienia miasta inteligentnym nie wystarczy bowiem zastosowanie odpowiednich technologii czy rozwiązań infrastrukturalnych, potrzebne jest również umiejętne prowadzenie polityki innowacyjności na poziomie lokalnym, świadomość roli miasta jako inkubatora i inicjatora działań innowacyjnych oraz jako pewnego ekosystemu, w ramach którego miasto będzie współgrać z innymi interesariuszami – mieszkańcami czy przedsiębiorstwami (Stachowiak, Strykiewicz, 2016), a jednocześnie będzie jego częścią. Jest to też naturalna konsekwencja połączenia idei *smart* właśnie z *city*, czyli miastem, które pełni szczególną rolę na poziomie samorządowym. Miasto może być bowiem jednostką pomocniczą w gminie, gminą samą w sobie, jak również wykonującą zadania powiatu. Może ono być również siedzibą władz samorządowych wszystkich szczebli oraz terenowych organów administracji rządowej. W ten sposób miasta pełnią istotną rolę społeczną, urzeczywistniając sens zasady decentralizacji przez umożliwienie funkcjonowania w ramach jednej przestrzeni (w tym wypadku miejskiej) ośrodków decyzyjnych w sprawach kierunków rozwoju danego ośrodka i jego mieszkańców, tj. organów władzy publicznej oraz obywateli.

Jak wskazuje Agnieszka Chrisidu-Budnik odnośnie do wprowadzania idei *smart*:

Szczególna rola przypada tu zwłaszcza administracji samorządowej, która w optyce koncepcji *smart city* postrzegana jest jako: 1) istotny katalizator poprawy jakości procesów obsługi mieszkańców między innymi w zakresie ochrony środowiska (gospodarka odpadami, gospodarka wodno-ściekowa, efektywność energetyczna itp.), 2) podmiot odpowiedzialny za znalezienie równowagi między procesami urbanizacji a zużyciem zasobów naturalnych (Zimmermann, 2019: 222 i n.).

Na wiodącą funkcję administracji samorządowej na tym polu wskazuje również kwestia obszarów, w jakich ma być realizowana opisywana idea. Przyjmuje się, że przez miasto inteligentne rozumiemy strukturę, która rozwija się na następujących poziomach: społecznym

(inteligentni ludzie), zarządzania oraz gospodarki (Pichlak, 2018: 197). W ujęciu szczegółowym chodzi tutaj o podkreślenie bliskiej relacji pomiędzy ideą a koncepcją zrównoważonego rozwoju (Danielewicz, Sikora-Fernandez, 2016). Przez ideę *smart* determinuje się w istocie rozwój miast m.in. w sferach: zrównoważonego rozwoju, cyfrowej, ekologicznej. Oznacza to, że miastem inteligentnym jest to, które osiąga zrównoważony wzrost gospodarczy oraz wysoką jakość życia przy wykorzystaniu inwestycji w kapitał ludzki i społeczny, w połączeniu z mądrym gospodarowaniem zasobami naturalnymi z wykorzystaniem zasad współrzędzenia (Schaffers, Komninos, Pallot, Trousse, Nilsson, 2016: 432–435). Słusznie wobec tego charakteryzuje się *smart city* przez przyjęcie, że jest to miasto, w którym inwestycje w kapitał ludzki, społeczny oraz nowoczesną infrastrukturę ICT i e-usługi prowadzą do zrównoważonego rozwoju i wzrostu jakości życia, co jest możliwe dzięki mądrym gospodarowaniu zasobami naturalnymi i zarządzaniu partycypacyjnemu (Caragliu, Del Bo, Nijkampa, 2001). To sprzężenie sfer skutkuje ingerencją w strukturę miasta i modyfikacjami pozwalającymi na jego funkcjonowanie i rozwijanie się (Stawasz, Sikora-Fernandez, 2016). Jak wskazywała w swoich pracach prof. Węclawowicz-Bilska (2012; 2015; 2017), jest to miasto, które określają następujące kryteria: inteligentna gospodarka, inteligentna mobilność, inteligentne środowisko, inteligentne zarządzanie, środowisko funkcjonujące dzięki inteligentnym rozwiązaniom oraz inteligentne warunki życia oparte na inteligentnych urządzeniach. Innymi słowy: *smart economy* (gospodarka), *smart mobility* (komunikacja), *smart environment* (środowisko), *smart people* (ludzie), *smart living* (życie), a także *smart governance* (zarządzenie). Podkreślanie roli partycypacji społecznej w zarządzaniu miastem inteligentnym kładzie silny nacisk na znaczenie administracji samorządowej i wspólnot samorządowych w kształtowaniu jego rozwoju i struktury. Podkreślona zostaje tym samym rola decentralizacji procesu decyzyjnego, czym również osiągnane są cele idei *smart*. Jak wskazują Loet Leydesdorff i Mark Deakin (2011), budowanie inteligentnych przestrzeni to wspólne przedsięwzięcie mieszkańców, lokalnych przedsiębiorców i właśnie władzy samorządowej.

Obserwuje się, że osiągnięcie poziomu *smart city* możliwe staje się przez samo wykonywanie ustawowo określonych zadań przez jednostki samorządu terytorialnego. Wskazuje na to chociażby katalog zadań własnych gminy opisanych w art. 7 u.s.g. (Ustawa, 1990), które obejmują m.in.: ochronę środowiska, lokalny transport zbiorowy oraz organizację ruchu samochodowego, czy też aktywizację i współpracę ze społecznościami lokalnymi. Ich realizacja oraz tworzenie podstaw do ich realizacji opierają się w szczególności na działalności prawodawczej organów samorządowych.

Chociaż idea *smart city* wprowadzana jest zarówno na poziomie prawa międzynarodowego – m.in. poprzez New Urban Agenda (RGA, 2016) czy Strategię Europa 2020 (EUR-Lex, 2020) – oraz krajowego o charakterze centralnym – m.in. Krajową Politykę Miejską (Uchwała 2015), Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju (Uchwała, 2017), czy nieobowiązującą już Koncepcją Przestrzennego Zagospodarowania Kraju (Uchwała, 2011), to szczególną rolę, zwłaszcza wobec wcześniejszych uwag, odgrywają w jej realizacji właśnie akty prawne o charakterze

lokalnym. Umożliwiają one zarówno dostosowanie planowanych polityk do warunków oraz potrzeb lokalnych, szybką możliwość wprowadzania rozwiązań, jak i z uwagi na terytorialne ograniczenia obowiązywania sprawdzenie eksperymentalnych rozwiązań.

W pełni odpowiada to założeniu, że nie ma jednego wzorcowego, idealnego modelu rozwoju miejskiego prowadzącego do *smart*, gdyż każde miasto jest indywidualne pod względem gospodarczym, społecznym i przyrodniczym. Powoduje to, że każde powinno tym samym samodzielnie poszukiwać i określać własne sposoby, wzorując się na już zastosowanych inicjatywach i rozwiązaniach typu *smart*. Należy jednak pamiętać, że obowiązująca hierarchia źródeł prawa wymaga, aby akty prawa miejscowego były zgodne z aktami wyższego rzędu, co w konsekwencji warunkuje charakter podejmowanych decyzji odnośnie do kształtowania warunków rozwoju miasta inteligentnego przez władze lokalne. W wielu strategiach miast można dostrzec ideę zrównoważonego rozwoju, wyrażoną w Agendzie 2030 (RZO, 2015) czy New Urban Agenda (pol. Nowej Agendzie Miejskiej), które choć zostały przyjęte jako dokumenty o charakterze międzynarodowym, to z uwagi na skalę i zakres wytycznych, bezpośrednio wpływają także na treść i zawartość aktów normatywnych stanowiących na poziomie samorządowym. Nie prowadzi to jednak do powstania jednolitego modelu regulacji *smart city*, która byłaby wykorzystywana we wszystkich miastach. Tłumaczy to zróżnicowane tempo powstawania i rozwoju miast inteligentnych oraz różnorodność sposobów rozumienia tej koncepcji i sfer jej wdrażania.

Analiza legislacji samorządowej wskazuje, że idea miasta inteligentnego realizowana jest w drodze różnego charakteru aktów miejscowych. Zauważalne są jednak pewne tendencje wdrażania tej koncepcji:

- 1) przez podejmowanie aktów programowych, w tym planistycznych (np. plany zrównoważonej mobilności czy gospodarki niskoemisyjnej, będące odpowiednikami krajowych strategii sektorowych), jak też w tym zakresie przyjmowanie rezolucji i deklaracji, przez co zasadniczo jest ona realizowana aktami prawa wewnętrznego, które nie są powszechnie obowiązujące;
- 2) przez pojedyncze inicjatywy o charakterze sektorowym, najczęściej z zakresu transportu, energetyki, edukacji i mieszkalnictwa, wprowadzające do miast koncepcję *smart* w sposób punktowy, najczęściej ograniczone wyłącznie do sfery technologii i infrastruktury.

2.1. IDEA SMART CITY W AKTACH PROGRAMOWYCH

Dokumenty planistyczne mają charakter strategiczny i stanowią element polityki zrównoważonego rozwoju. Wszelkiego rodzaju strategie, plany oraz programy, a także takie uchwały jak budżet jednostki samorządu terytorialnego, czy też miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego umożliwiają określenie i sprecyzowanie kierunku rozwoju danej jednostki samorządu terytorialnego. Pełnią one zarówno rolę drogowskazu wyznaczającego cele, do których mają dążyć społeczności lokalne, jak i instrukcji postępowania w zaspokajaniu potrzeb

społeczności, skierowanej do władz lokalnych. Zważywszy na sposób ich konstruowania oraz zakres ich szczegółowości i możliwość bardzo precyzyjnego wyznaczania oczekiwanych rezultatów i metodologii ich osiągnięcia, włącznie z wymienieniem konkretnych działań pozwalających na osiągnięcie założonych celów, pozwalają one zwiększyć skuteczność starań władz lokalnych w osiągnięciu wyznaczonych celów.

W sferze aktów planistycznych można wyróżnić działania bezpośrednio i pośrednio urzeczywistniające ideę miasta inteligentnego. Dosyć powszechnym krokiem jest przyjmowanie strategii rozwojowych miast (w kierunku *smart*), które są przykładem działania bezpośredniego. Próbując je scharakteryzować, można je opisać jako zbiór celów, do których dążyc mają w danym okresie władze i społeczności lokalne. Przykładem może być np. Uchwała nr XLV/912/2021 Rady Miasta Kielce z dnia 13 maja 2021 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia projektu Strategii Rozwoju Miasta Kielce na lata 2021–2030 oraz określenia szczegółowego trybu i harmonogramu opracowania projektu strategii, w tym trybu konsultacji (Uchwała, maj 2021). W tych aktach w sposób szczegółowy określa się harmonogram działań oraz cele, które mają być osiągnięte. Jednocześnie też odzwierciedlają one zarówno rzeczywiste potrzeby społeczności lokalnych, a także faktyczne możliwości jednostek samorządu terytorialnego, które wynikają z długotrwałych analiz. Ich przyjęcie poprzedzone jest szeroko zakrojonymi i często kosztownymi badaniami oraz konsultacjami społecznymi. Co też jest innowacyjną formą realizacji tego typu norm planistycznych, nad ich kształtem oraz realizacją czuwają często specjalistyczne organy, jak np. rady programowe czy zespoły. Przykładem jest np. Rada Programowa Smart City w Wałbrzychu, w której skład wchodzi specjaliści, naukowcy i praktycy. Działa ona w celu doskonalenia współdziałania i wzajemnej integracji systemów oraz procesów infrastrukturalnych, organizacyjnych i społecznych z wykorzystaniem innowacyjnych technologii informatycznych i komunikacyjnych, a co za tym idzie kreowania Miasta Wałbrzycha jako *smart city*. Celem działań Rady Programowej jest: „(...) wyznaczenie kierunków usprawniania i rozwijania usług miejskich zapewniających realizację potrzeb i rozwiązywanie problemów mieszkańców oraz integrowanie w tym celu procesów związanych z zarządzaniem miastem, wspartych niezbędną technologią innowacyjną” (Wałbrzych. Oficjalny Serwis Miasta Wałbrzycha, b.r.).

Pośrednie realizowanie idei *smart* w miastach odbywa się natomiast przez akty, które w założeniu dotyczą innych kwestii, ale mogą sprzyjać koncepcji miasta inteligentnego, tworząc ramy i dając możliwości realizacji takich założeń. Możliwe jest to zarówno w planach zagospodarowania przestrzennego zarówno gminnych, jak i wojewódzkich, czy też uchwałach budżetowych jednostek samorządu terytorialnego, gdzie koncepcja ta stanowi jeden z elementów determinujących kształt przyjętych założeń.

Za przykład może tu służyć np. Uchwała nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r. plan zagospodarowania przestrzennego Obszaru Metropolitalnego Gdańsk–Gdynia–Sopot, w której m.in. przewidziano działania rewitalizacyjne obszarów zdegradowanych, dążenie do wdrożenia zasady równych szans (integracja, szczególnie

osób niepełnosprawnych i starszych), wspieranie aktywności społecznych, polepszanie bezpieczeństwa mieszkańców i ochrony środowiska oraz dalszy rozwój w duchu idei miasta inteligentnego (Uchwała, grudzień 2016).

Uchwała budżetowa gminy Pysznica (Uchwała, 2023) jest natomiast przykładem tego, że akty planistyczne umożliwiają też zainicjowanie przemian w kierunku miasta inteligentnego również w niedużych gminach, które przykładowo nie dysponują środkami na tworzenie celowych strategii wprowadzających ideę *smart*, ale chciałyby zacząć realizować inwestycje w tym kierunku. W omawianym akcie przewidziano środki na realizację technologii *smart city* w zakresie oświetlenia ulicznego.

Urzeczywistnianie idei miasta inteligentnego napotyka jednak problemy, kiedy akty jej dotyczące są w istocie deklaracjami, które określają, że dane miasto przyjmuje do realizacji koncepcję *smart city*, ale w istocie nie zawierają żadnych norm prawnych zobowiązujących organy samorządowe do ich realizacji. W konsekwencji nie zapewniają one skuteczności we wprowadzaniu rozwiązań właściwych miastu inteligentnemu, a jedynie stanowią wyraz pewnej intencji władz. Przykładem tego była m.in. uchwała Rady Miasta Konina nr 861 z dnia 28 grudnia 2022 roku w sprawie przyjęcia Planu Smart City – Konin (Uchwała, 2022). Zgodnie z całą treścią tego aktu przyjęto do realizacji Plan Smart City – Konin i jego wykonanie pozostawiono Prezydentowi Miasta Konina. Zgodnie zaś z uzasadnieniem tej uchwały m.in.:

Plan Smart City – Konin to dokument, który wytycza ścieżkę rozwoju Konina w duchu koncepcji Human Smart City – miasta, w którym technologie poprawiają relacje międzyludzkie, wspierają kreatywność i przedsiębiorczość. Wykorzystanie technologii sprawia, że Konin będzie stawał się miastem bezpieczniejszym i zdrowszym. Konin jest miastem, które chce realizować ambitne programy związane z wizją inteligentnego miasta. Zależy nam, by wdrażane przez nas technologie odpowiadały na potrzeby mieszkańców. Plan Smart City jest efektem współpracy pracowników urzędu, jednostek miejskich, organizacji pozarządowych czy zwykłych mieszkańców miasta z ekspertami (Uchwała, 2022).

W ocenie organu nadzorczego, tj. Wojewody Wielkopolskiego, który uchylił merytoryczną część uchwały zawartą w § 3 (RWW, 2023), taki akt nie jest aktem prawa miejscowego, a tym samym nie może być publikowany w Wojewódzkim Dzienniku Urzędowym. Chociaż brak jest definicji legalnej aktu prawa miejscowego, to za orzecznictwem uznaje się go za akt, który zawiera co najmniej jedną normę o charakterze generalnym i abstrakcyjnym (Wyrok NSA z dnia 18 lipca 2006 r., sygn. akt I OSK 669/06). Charakter generalny mają zaś te normy, które odnoszą się do pewnej kategorii potencjalnych adresatów, nie do indywidualnie oznaczonego podmiotu. Abstrakcyjność normy wyraża się natomiast w tym, że zakazywanie, nakazywanie bądź uprawnienie ma mieć miejsce w pewnych powtarzalnych okolicznościach, a nie w konkretnej sprawie. Tym samym normy te mogą zostać wykorzystane w nieograniczonej liczbie przypadków (Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 10 września 2008 r., sygn. akt IV SA/Po 256/08; wyrok WSA w Krakowie z dnia 12 grudnia 2011 r., sygn. akt II SA/Kr 1686/11; wyrok NSA z dnia 18 lipca 2006 r., sygn. akt I OSK 669/06). W przypadku kiedy dany akt

nie ma charakteru prawotwórczego, nie nosi on znamion aktu prawa miejscowego, uznaje się, że jest on aktem prawa wewnętrznego, a tym samym nie generuje on żadnych roszczeń dla mieszkańców (wyrok NSA z dnia 21 czerwca 2017 r. sygn. akt II OSK 2677/15; wyrok WSA w Poznaniu z dnia 2 sierpnia 2018 r., sygn. akt II SA/Po 228/18).

W konsekwencji deklaracje tego typu, mimo że mogą odgrywać pewną rolę propagandową, czy nawet marketingową, to w istocie nie stanowią dla mieszkańców żadnych gwarancji, że idea *smart city* zostanie wprowadzona. Może być to jednak forma zobowiązania władz lokalnych wobec wspólnoty samorządowej, która przyjmie realny wymiar i ma na celu aktywizowanie władz samorządowych do podjęcia działań. Przykładem jest tu Rezolucja Rady Miasta Krakowa z dnia 24 marca 2021 r. skierowana do Prezydenta Miasta Krakowa Profesora Jacka Majchrowskiego w sprawie wymiany sodowych opraw oświetleniowych na ledowe oraz rozwiązań Smart City (RRMK, 2021).

Poza powyższym należy również zwrócić uwagę, że skuteczność dokumentów programowych ściśle jest uzależniona od woli władz samorządowych. Plany i strategie wprowadzające rozwiązania *smart* są też często długoterminowe (obejmują zazwyczaj okresy dziesięcioletnie). W konsekwencji nie zawsze silnie motywują one władze do zmian, a ponadto mogą być przez to podatne na zmiany związane z politycznymi układami sił w organach. Dodatkowo ich natura oraz fakt, że w szeregu wypadków mają one charakter wewnętrzny, skutkują pozabawieniem np. mieszkańców możliwości domagania się skutecznej realizacji idei miasta inteligentnego. Może to następnie osłabiać motywację władz lokalnych we wdrażaniu leżących w tej idei rozwiązań umożliwiających też lepsze funkcjonowanie mieszkańców miast.

2.2. POJEDYNCZE INICJATYWY WPROWADZANE W AKTACH PRAWA LOKALNEGO W KIERUNKU URZECZYWISTNIANIA IDEI SMART CITY

Poza regulacjami o charakterze ogólnym na poziomie lokalnym widoczne są również inicjatywy prawodawcze pozwalające na urzeczywistnienie idei *smart* w ograniczonym zakresie. Można je nazwać punktowymi inicjatywami *smart*, pozwalającymi na umożliwienie wprowadzenia tych rozwiązań w ramach konkretnej inwestycji, nie zaś jako instrumentu modyfikującego całe tkanki miejskie. Świadczy to o pewnej tendencji sektorowej, której powszechność jest dowodem na to, że nadal zauważalny jest brak podejścia holistycznego do realizacji idei *smart* w miastach. Jest to efektem zachowania ostrożności, wynikającego zarówno z kosztowności rozwiązań właściwych dla miasta inteligentnego, jak również z ryzyka małego przyjęcia ich stosowania przez wspólnoty samorządowe. W konsekwencji lokalne władze preferują politykę małych kroków, w której fragmentarycznie wprowadzają rozwiązania *smart*. Nie modyfikuje to jednak wniosku, że nawet taki sposób wprowadzania rozwiązań *smart* służy do osiągnięcia celów. Dotychczasowa analiza tego typu aktów pozwala zauważyć, że dotyczą one w szczególności wprowadzania bardziej ekologicznych rozwiązań w sposobach realizacji zadań jednostek samorządu terytorialnego, przez co ograniczone są raczej

do zmian w zakresie technologii czy infrastruktury. W ten sposób są one jednak znacznie bardziej widoczne, a przez to też mogą służyć jako argument przekonujący społeczności lokalne do wprowadzania takich rozwiązań na szerszą skalę. Co istotne, podejmowane są one zarówno w formie aktów prawa miejscowego, jak i wewnętrznego.

Przykładem tego typu instrumentów są m.in. Uchwała nr LXIV/636/2023 Rady Miejskiej w Mielcu, z dnia 29 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia „Planu zrównoważonego rozwoju publicznego transportu zbiorowego dla Gminy Miejskiej Mielec”, czy też Plan zrównoważonej mobilności dla Warszawskiego Obszaru Funkcjonalnego, Warszawa, czerwiec 2023 (Uchwała, 2023), który stanowi załącznik do uchwały o Warszawskim Obszarze Metropolitalnym, Uchwała nr VIII/194/19 Rady Miejskiej Wrocławia z 11 kwietnia 2019 r. w sprawie przyjęcia „Planu Zrównoważonej Mobilności Miejskiej dla Wrocławia” (PZMM, 2019), czy też Uchwała nr VII/39/2021 Rady Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim z dnia 23 lipca 2021 r. w sprawie przyjęcia do realizacji Strategii rozwoju elektromobilności dla Powiatu Nowodworskiego do roku 2035 (Uchwała, lipiec 2021).

W tym ujęciu często również idea *smart* jest urzeczywistniana pośrednio, przez realizację pojedynczych inwestycji czy też założeń. Może to być np. wskazanie inwestycji mającej pomóc w osiągnięciu rezultatu poprzez np. „renowację Parku i Pałacu w Wiśniowej” – zadanie wymienione w działaniach gminy Staszów w ramach Planu Gospodarki Niskoemisyjnej dla Miasta i Gminy Staszów (Uchwała, kwiecień 2016), czy inwestycja drogowa nazwana „budową ul. Muzycznej od zjazdu na stadion do skrzyżowania z ul. Nadbystrzycką i Głęboką z buspasami i trakcją” – wskazana w Planie gospodarki niskoemisyjnej dla Miasta Lublin (Uchwała, 2020).

3. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Na poziomie legislacji samorządowej koncepcja *smart city* jest nadal często widziana jako rozwiązanie futurystyczne chociażby ze względu na fakt, że głównie zajmują się nią akty zawierające normy programowe. Chociaż zauważalny jest pewien trend wskazujący na podejmowanie rozwiązań prawnych w tym zakresie, to w istocie nie można nadal mówić o powszechności rozwiązań *smart* w aktach prawnych stanowionych przez organy jednostek samorządu terytorialnego.

Z uwagi też na lokalny charakter legislacji samorządowej oraz ukierunkowanie jej na zaspokajanie potrzeb konkretnej społeczności nadal też nie sposób mówić o jednakowym rozumieniu koncepcji miasta inteligentnego oraz spójnym w skali województw czy kraju wprowadzaniu jej w miastach. Z charakteru tej legislacji wynika, że widoczny jest brak całościowych i zgodnych ze sobą rozwiązań *smart* zarówno w poszczególnych miastach, jak i na obszarze całego kraju. Z jednej strony umożliwia to wprowadzanie zmian we właściwym tempie i zakresie w stosunku do możliwości jednostki samorządu terytorialnego. Z drugiej strony natomiast wprowadza trudne do pokonania różnicowanie sytuacji mieszkańców miast

w Polsce. Mimo obowiązujących aktów centralnych i międzynarodowych, które wprowadzają pewien standard rozumienia miasta inteligentnego i określają możliwe kierunki jego rozwoju, to aglomeracje osiągają te cele w różnym tempie i realizują je w różnych sferach. W konsekwencji w światowych rankingach *smart cities* od lat wymieniane są wyłącznie Wrocław i Warszawa, a zmiany w kierunku miasta inteligentnego w Polsce mają zasadniczo wyłącznie charakter sektorowy.

W wielu przypadkach *smart city* oznacza wyłączenie skupienie się na aspekcie technologicznym i zapewnienie wykorzystania rozwiązań cyfrowych w miejsce analogowych. Wydaje się przez to, że mniejszy nacisk kładzie się w tej sytuacji na aspekt relacyjny dotyczący współdziałania różnych grup społeczności lokalnych, skupiając się właśnie na kwestiach przestrzennych i technologicznych. W konsekwencji, o ile żyjemy w coraz bardziej nowoczesnych aglomeracjach, to nadal trudno mówić tutaj o budowaniu ich w celu urzeczywistnienia zrównoważonego rozwoju, rozumianego też jako tworzenie rozbudowanych i silnych więzi społecznych. W konsekwencji realizacja tej koncepcji jest niekonsekwentna i niepełna. Dlatego też można rozważyć, czy w związku z tym nie jest jednak potrzeba pewna metoda ujednolicenia wprowadzania aktów dotyczących tego przedmiotu. Możliwe byłoby to zwłaszcza dzięki ustawą, którymi można tworzy nowe zadania jednostek samorządu terytorialnego i wprowadzać jednolite zasady rozumienia idei *smart*.

BIBLIOGRAFIA

- Albino, V., Berardi, U., Dangelico, R. M. (2015). Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*, 22, 3–21.
- Blicharz, J. (2023). *Inteligentne miasta i sztuczna inteligencja. Wybrane aspekty teoretyczno-prawne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Caragliu, A., Del Bo, C., Nijkamp, P. (2001). Smart Cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, 18(2), 65–82.
- Danielewicz, J., Sikora-Fernandez, D. (red.) (2016). *Zarządzanie rozwojem współczesnych miast*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dirks, S., Keeling, M., Dencik, J. (2009). *How smart is your city*. New York: IBM Institute for Business Value.
- EUR-Lex (2020). *Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, wersja ostateczna z 3 marca 2010. Pobrane z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A52010DC2020> (dostęp: 27.06.2024).

- Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Kalasek, R., Pichler-Milanovic, N., Meijers, E. (2007). *Smart Cities: Ranking of European Medium-Sized Cities. Research Report*. Vienna. Pobrane z: <https://repositum.tuwien.at/handle/20.500.12708/153435> (dostęp: 27.03.2024).
- Hajduk, S. (2020). Modele smart city a zarządzanie przestrzenne miast. *Gospodarka Narodowa*, 2, 123–139.
- Leydesdorff, L., Deakin, M. (2011). The Triple Helix Model of Smart Cities: A Neo-evolutionary Perspective. *Journal of Urban Technology*, 18(5), 53–63.
- Ministerstwo Rozwoju i Technologii (2020). *Strategia „Europa 2020”*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/strategia-europa-2021> (dostęp: 27.03.2024).
- Munoth, N., Anilkumar Nagaich, A., Gehlot, S. (2022). Transitioning from Wired City to Super City: a review of selected ‘Smart City’ case studies. *GeoJournal*, 87, 999–1016.
- Pichlak, M. (2018). Inteligentne miasta w Polsce – rzeczywistość czy utopia? *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie*, 127, 191–206.
- Schaffers, H., Komninos, N., Pallot, M., Trousse, B., Nilsson, M., Oliveira, A. (2011). Smart Cities and the Future Internet: Towards Cooperation Frameworks for Open Innovation. W: *The Future Internet – Future Internet Assembly 2011: Achievements and Technological Promises* (s. 431–446). Lecture Notes in Computer Science, t. 6656. Berlin–Heidelberg: Springer.
- Stachowiak, K., Strykiewicz, T. (2016). Rola specjalizacji w rozwoju miast kreatywnych. *Studia KPZK*, 170, 82–111.
- Stawasz, D., Sikora-Fernandez, D. (2016). Koncepcja smart city na tle procesów i uwarunkowań rozwoju współczesnych miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Wałbrzych. Oficjalny Serwis Miasta Wałbrzycha (b.r.). *Rada Programowa „Smart City” oraz Zespoły Zadaniowe wdrażające projekty inteligentnych rozwiązań miejskich*. Pobrane z: <https://um.walbrzych.pl/pl/page/rada-programowa-smart-city-oraz-zespoły-zadaniowe-wdrażające-projekty-inteligentnych-rozwiązań> (dostęp: 20.11.2023).
- Węclawowicz-Bilska, E. (2012). Miasto przyszłości – tendencje, koncepcje, realizacje. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 1-A/2(109), 323–342.
- Węclawowicz-Bilska, E. (2015). The concept of ecological city. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 12-A(27), 49–74.
- Węclawowicz-Bilska, E. (2017). Etapy rozwoju miast typu smart. *Środowisko Mieszkaniowe*, 19, 54–62.
- Zimmermann, J. (2019). *Pogranicze prawa administracyjnego*. Warszawa: Wolters Kluwer.

AKTY PRAWNE

- (PZMM, 2019). Plan Zrównoważonej Mobilności Miejskiej dla Wrocławia. Uchwała nr VIII/194/19 Rady Miejskiej Wrocławia z dnia 11 kwietnia 2019 r. Pobrane z: <https://bip.um.wroc.pl/artukul/305/39941/plan-zrownowazonej-mobilnosci-miejskiej-dla-wroclawia> (dostęp: 16.11.2023).

- (PZMM, 2023). Plan Zrównoważonej Mobilności Miejskiej dla metropolii warszawskiej 2030+ uchwalony przez Walne Zgromadzenie Członków Stowarzyszenia „Metropolia Warszawa”, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy. Pobrane z: https://sm.waw.pl/wp-content/uploads/2023/09/SUMP-MW_20230915.pdf (dostęp: 12.06.2024).
- (RGA, 2016). Resolution adopted by the General Assembly on 23 December 2016, 71/256. New Urban Agenda, Quito 2016. United Nations, General Assembly (A/RES/71/256).
- (RRMK, 2021). Rezolucja Nr 86/LIV/21 Rady Miasta Krakowa z dnia 24 marca 2021 r. skierowana do Prezydenta Miasta Krakowa Profesora Jacka Majchrowskiego W sprawie wymiany sodowych opraw oświetleniowych na ledowe oraz rozwiązań Smart City. Pobrane z: https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D25503%26typ%3Du3 (dostęp: 27.03.2024).
- (RZO, 2015). Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne w dniu 25 września 2015 r. Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030. Organizacja Narodów Zjednoczonych, Zgromadzenie Ogólne (A/RES/70/1).
- (RWW, 2023). Rozstrzygnięcie nadzorcze Wojewody Wielkopolskiego nr NP-II.4131.1.36.2023.1 z dnia 1 lutego 2023 roku (Dz. Urz. Woj. Wielk. 2023 poz. 2065).
- (Uchwała, 2011). Uchwała nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (M.P. 2012 poz. 252).
- (Uchwała, 2015). Uchwała nr 198 Rady Ministrów z dnia 20 października 2015 r. w sprawie przyjęcia Krajowej Polityki Miejskiej (M.P. 2015 poz. 1235).
- (Uchwała, kwiecień 2016). Uchwała nr XXIII/207/16 Rady Miejskiej w Staszowie z dnia 21 kwietnia 2016 r. w sprawie przyjęcia do wdrożenia Planu Gospodarki Niskoemisyjnej dla Miasta i Gminy Staszów Staszów Miasto i Gmina. Pobrane z: https://www.bip.staszow.pl/pliki/2016/uchwaly/XXIII/Uchwa%C5%82a%20Nr%20XXIII_207_16%20z%20dnia%2021%20kwietnia%202016.pdf (dostęp: 27.03.2024).
- (Uchwała, grudzień 2016). Uchwała nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r. plan zagospodarowania przestrzennego Obszaru Metropolitalnego Gdańsk–Gdynia–Sopot z dnia 29 grudnia 2016 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 2017 poz. 603).
- (Uchwała, 2017). Uchwała nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie przyjęcia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) (M.P. 2017 poz. 260).
- (Uchwała, 2020). Uchwała nr 578/XVII/2020 Rady Miasta Lublin z dnia 26 marca 2020 r. Plan gospodarki niskoemisyjnej dla Miasta Lublin. Pobrane z: <https://bip.lublin.eu/strategia-i-planowanie/ochrona-srodowiska/plan-gospodarki-niskoemisyjnej-dla-miasta-lublin,4,28275,2.html> (dostęp: 27.06.2024).
- (Uchwała, maj 2021). Uchwała nr XLV/912/2021 Rady Miasta Kielce z dnia 13 maja 2021 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia projektu Strategii Rozwoju Miasta Kielce na lata 2021–2030 oraz określenia szczegółowego trybu i harmonogramu opracowania projektu strategii, w tym trybu konsultacji, (Dz. Urz. Woj. Św. 2021 poz. 1880).

- (Uchwała, lipiec 2021). Uchwała nr VII/39/2021 Rady Powiatu w Nowym Dworze Gdańskim z dnia 23 lipca 2021 r. w sprawie przyjęcia do realizacji Strategii rozwoju elektromobilności dla Powiatu Nowodworskiego do roku 2035, Starostwo Powiatowe w Nowym Dworze Gdańskim. Pobrane z: <https://www.bip.nowydworgdanski.pl/plik,16356,uchwala-nr-vii-39-2021-rady-powiatu-w-nowym-dworze-gdanskim-z-dnia-23-lipca-2021-r-w-sprawie-przyjecia-do-realizacji-strategii-rozwoju-elektromobilnosci-dla-powiatu-nowodworskiego-do-roku-2035.pdf> (dostęp: 27.03.2024).
- (Uchwała, 2022). Uchwała nr 861 Rady Miasta Konina z dnia 28 grudnia 2022 roku w sprawie przyjęcia Planu Smart City Konin. Urząd Miejski w Koninie. Pobrane z: https://bip.konin.eu/bipredaktor/uchwaly_VIII/uchwala_nr_861_1672739256.pdf (dostęp: 27.03.2024).
- (Uchwała, 2023). Uchwała budżetowa Gminy Pysznica na rok 2023, nr L/391/2022 Rady Gminy Pysznica z dnia 29 grudnia 2022 r. (Dz. Urz. Woj. Podkarp. z 2023 poz. 149).
- (Ustawa, 1990). Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2024 r. poz. 609 z późn. zm.).

ORZECZENIA

- Wyrok NSA z dnia 18 lipca 2006 r., sygn. akt I OSK 669/06, Legalis.
- Wyrok NSA z dnia 21 czerwca 2017 r. sygn. akt II OSK 2677/15, Legalis.
- Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 10 września 2008 r., sygn. akt IV SA/Po 256/08, CBOSA.
- Wyrok WSA w Poznaniu z dnia 2 sierpnia 2018 r., sygn. akt II SA/Po 228/18, Legalis.
- Wyrok WSA w Krakowie z dnia 12 grudnia 2011 r., sygn. akt II SA/Kr 1686/11, Legalis.

PUA

HISTORIA
ARCHITEKTURY
I SZTUKI PIĘKNE
W ARCHITEKTURZE

Katarzyna Kołodziejczyk (k.kolodziejczyk@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0003-1918-9344>

Dominik Przygodzki (dominik.przygodzki@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0003-4225-5338>

Katedra Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury,
Politechnika Krakowska

Wybrane zabytkowe obiekty w Szklarskiej Porębie – stratygrafia historyczna i problemy konserwatorskie

Selected historic buildings in Szklarska Poręba – historical stratigraphy and problems conservation

Streszczenie

Autorzy skupiają się na dwóch zabytkowych obiektach: Landhaus Polarstern i Gasthof Goldene Aussicht, zbudowanych w XIX wieku i pełniących funkcje pensjonatów. Badania architektoniczne wykazały, że oba budynki posiadają unikalne konstrukcje i bogatą historię, sięgającą czasów dawnych domów pasterkich. Niestety, ich stan techniczny jest obecnie zły i wymagają one rewaloryzacji. Artykuł prezentuje propozycje konserwacji i rewitalizacji obiektów, uwzględniając ich historyczny charakter oraz wartość.

Słowa kluczowe: Szklarska Poręba, uzdrowisko, historia, architektura drewniana, konserwacja zabytków, rewitalizacja, Landhaus Polarstern, Gasthof Goldene Aussicht

Abstract

The authors focus on two historic buildings: Landhaus Polarstern and Gasthof Goldene Aussicht, built in the 19th century and serving as guesthouses. Architectural research has shown that both buildings have unique structures and a rich history dating back to the times of former shepherd's houses. Unfortunately, their technical condition is currently poor and they require revalorization. The article presents proposals for the conservation and revitalization of objects, taking into account their historical character and value.

Keywords: Szklarska Poręba, health resort, history, wooden architecture, conservation of monuments, revitalization, Landhaus Polarstern, Gasthof Goldene Aussicht

1. SZKLARSKA PORĘBA – ZARYS ROZWOJU I WSPÓŁCZESNE UZDROWISKO

Znany badacz dziejów Dolnego Śląska, zwłaszcza Karkonoszy i Gór Izerskich, Przemysław Wiater, pisząc o początkach Szklarskiej Poręby w średniowieczu, na tle historii Europy, podkreślił rolę osadników walońskich w zasiedleniu terenu Karkonoszy i Gór Izerskich, wiążąc ich działalność bezpośrednio ze Szklarską Porębą, gdzie

(...) nad Szklarskim Potokiem, zapewne w początkach XIV w., przypuszczalnie dzięki współdziałaniu Walonów i hutników szkła, doszło do ukształtowania się niewielkiej osady. Wieś ta dała początek Szklarskiej Porębie, największemu ośrodkowi hutnictwa szkła w Karkonoszach i Górach Izerskich, który w XX w. stał się znaną miejscowością o charakterze turystyczno-wypoczynkowym, określaną jako „perła Sudetów” (Wiater, 2012: 33–48).

Wiater (2012) ustalił, że Szklarska Poręba była w średniowieczu głównym ośrodkiem hutnictwa szkła w Sudetach, a w Karkonoszach i Górach Izerskich jego produkcja koncentrowała się w dolinie rzeki Kamiennej (jako że była to okolica bogata w złoża kwarcu). Z czasem hutnictwo szkła w Szklarskiej Porębie osiągnęło wysoki poziom kunsztu i stało się wiodącym pod względem zarówno technologicznym, jak i artystycznym na świecie. Wśród mistrzów działających w Szklarskiej Porębie i okolicach znana jest dobrze rodzina Simonów, której protoplasta Simon Hüttel – czeski malarz, kartograf i geodeta pochodzący z Trutnova, stworzył najstarszą mapę obrazową Karkonoszy (Hüttel, 1578).

W XIX wieku na międzynarodowy rozgłos walorów krajobrazowych i leczniczych tej części Sudetów miała także istotny wpływ europejska kultura doby romantycznej *belle époque*, która wykształciła mało dotąd znaną specjalność: architekturę krajobrazu, sprzyjającą nowemu patrzeniu na rozwój społeczny, niwelowaniu różnic i obcowaniu z kulturą. „Artyści – już coraz częściej niezależni od arystokratycznego mecenatu – znajdowali jednak przede wszystkim odbiorców w tej warstwie społecznej, która z natury rzeczy była do odbioru ich sztuki przygotowana. W ślad za arystokracją podążały coraz większe grupy inteligencji i snobującej się burżuazji” (Witczak, 2012: 83–102).

Warto zauważyć, że na podobną genezę rozwoju turystycznego Zakopanego i Podhala u stóp stosunkowo niewielkiego, choć wyższego od Sudetów masywu Tatr zwracają uwagę podhalańscy badacze historii i kultury tego regionu, pisząc:

Grupa zakochanych w Tatrach Polaków, w większości bywających w Zakopanem już od kilku sezonów, postanowiła przeto stworzyć ponadzaborową organizację, która jednoczyłaby miłośników gór we wspólnej pracy dla spopularyzowania i uprzywilejowania tego, jak go nazywano, najpiękniejszego zakątka Polski, działając jednocześnie zgodnie z pozytywistycznym duchem epoki na rzecz poprawy bytu miejscowej ludności (Długołęcka, Pinkwart, 1989: 18).

Ale w XIX wieku i na początku XX zaistniało także wiele innych czynników, które stworzyły podstawy do rozwoju uzdrowisk na ziemiach polskich. Pisze o nich Grażyna Ruszczyk,

zwracając uwagę na postępy w naukach medycznych i przyrodniczych, przejawiające się w nowych specjalizacjach (np. lecznictwo uzdrowiskowe) (Ruszczyk, 2019), zgodnych z nurtami romantyzmu kulturowego (Morrow, 2011), przyrodolecznictwa, architektonicznego wernakularyzmu i w warunkach rozwijającego się piśmiennictwa, mediów i rozbudowy sieci komunikacyjnych na terenach dawnej Rzeczypospolitej stwarzających warunki do tożsamościowej integracji i utrwalania tradycji narodowych.

Szklarska Poręba miała jednak większe możliwości rozwoju nie tylko dzięki działalności hut i szlifierni szkła, przemysłu drzewnego i młynarskiego. Dzięki administracyjnej przynależności do Królestwa Prus, po koronacji Wilhelma I na cesarza zjednoczonych Niemiec w 1871 roku i rosnącej prosperity, dawne zbiorowisko kilkunastu leśnych osad hutników szkła i domów pasterskich położonych w rozległym obniżeniu u zbiegu Kamiennej, Bielenia i Kamieńczyka przechodziło transformację w centrum największej miejscowości uzdrowiskowej Sudetów, a ostatnie ćwierćwiecze XIX wieku i uruchomienie linii kolejowej z Jeleniej Góry do Tanwaldu w latach 1900–1902 przyniosły wzrost znaczenia Szklarskiej Poręby jako ośrodka turystyczno-wypoczynkowego.

Na początku XX wieku statystyki notowały już około miliona podróźnych rocznie, sezon turystyczny trwał nie tylko w miesiącach letnich – za sprawą nowej mody na zjazdy narciarskie przejazdy były także możliwe w miesiącach zimowych. Narty rozpoczęto wytwarzać w Jeleniej Górze na wzór norweskich, a w Szklarskiej Porębie można było spotkać coraz liczniejsze grupy miłośników „białego szaleństwa” i pierwsze profesjonalne szkoły narciarskie. Jak pisze Marek Czaplński:

Epoka ta jest okresem, w którym dopiero można mówić o prawdziwym upowszechnieniu masowej turystyki i sportów zimowych. Coraz więcej mieszkańców dużych miast uczyło się jazdy na nartach. Nie tylko we Wrocławiu, ale i w licznych mniejszych miejscowościach powstawały kluby narciarskie lub oddziały narciarskie towarzystw górskich. Organizowały one nie tylko kursy nauki jazdy na nartach, ale i wspólne wyprawy w góry oraz zawody narciarskie. Bardzo upowszechnia się też wówczas turystyka młodzieżowa. (...) do Szklarskiej Poręby, która już wcześniej zdobyła opinię narciarskiej stolicy Śląska, przyjechały w 1929 r. już 53 tysiące turystów (Czaplński i in., 2002: 377–378).

To właśnie był ten czas, kiedy w ofercie turystycznej Szklarskiej Poręby pojawiły się dwa niewielkie pensjonaty, położone nieco dalej od centrum uzdrowiska, ale w wyjątkowo atrakcyjnej lokalizacji: na południowym stoku pasma Gór Izerskich w rejonie Czarnej Góry, 964 m n.p.m., dawny Landhaus Polarstern, później „Promień”, przy ul. Osiedle Podgórze 13 (il. 1), wpisany do gminnej ewidencji zabytków pod numerem 368, oraz będący pierwotnie pensjonatem Gasthof Goldene Aussicht, później „Jutrzenka”, przy ul. Osiedle Podgórze 14 (il. 2), wpisany do gminnej ewidencji zabytków pod numerem 369. Ponadto układ Szklarskiej Poręby został wpisany do rejestru zabytków w 1980 roku. Obok tych budynków biegła wyjątkowo urokliwa trasa turystyczna przez Czarną Górę na Wysoki Kamień (Hochstein i Moltkefelsen), skąd roztacza się szeroki panoramiczny widok na pasmo Gór Izerskich i Karkonoszy z Wysoką Kopą (1126 m n.p.m.) i Szrenicą (1362 m n.p.m.).

Landhaus Polarstern

Oberweg 225.

Besitzer: Hermann Franke.

Il. 1. Szklarska Poręba, ul. Osiedle Podgórze 13, dawny pensjonat Landhaus Polarstern, 1902 (Fotopolska, 2013)

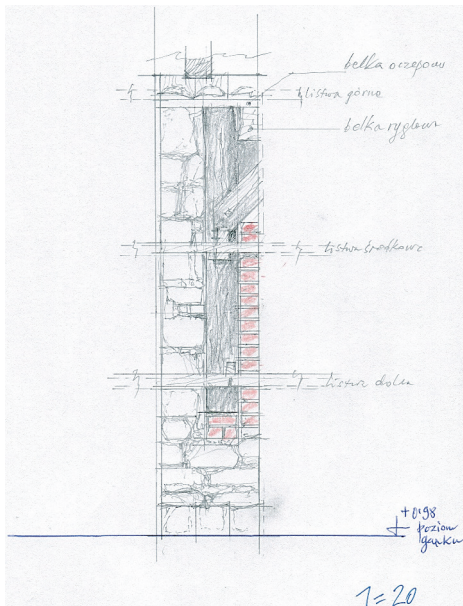
Il. 2. Szklarska Poręba, ul. Osiedle Podgórze 14, widok domu na pocztówce O. Keila, 1898–1900 (Polska-org, 2017)

W pierwszej dekadzie XX wieku ta „górska wioska bogata w malownicze krajobrazy”, licząca 6000 stałych mieszkańców, ale przyjmująca już blisko 14 tysięcy kuracjuszy rocznie, posiadała liczące się zaplecze turystyczne. Przewodnik z roku 1913–1914 rekomenduje Gasthof Goldene Aussicht w kategoriach hotelu z piękną panoramą i usługami na wysokim poziomie (Beck, 1914). W przeciwieństwie do Landhaus Polarstern jeszcze przed wybuchem II wojny światowej Gasthof Goldene Aussicht, jak widać dobrze prosperujący, został rozbudowany. W czasie działań wojennych w latach 1939–1945 oba budynki, podobnie jak i wiele innych domów wczasowych w Szklarskiej Porębie, użytkowane były przez wermacht i inne formacje wojskowe III Rzeszy do celów leczniczych i rekonwalescencji.

Pełna dewastacja obu zabytkowych budynków nastąpiła po przejęciu i scaleniu ich w 1954 roku w jeden kompleks wypoczynkowy Funduszu Wczasów Pracowniczych Komisji Centralnej Związków Zawodowych i CRZZ, a następnie po 1990 roku, kiedy po przejęciu tego kompleksu przez gminę Szklarska Poręba wydzierżawiono nieruchomości firmie medycznej WZROK S.A., która przeprowadziła gruntowną adaptację funkcjonalno-technologiczną dla Zakładu Mikrochirurgii Oka, co stało się powodem zasadniczych zniszczeń substancji zabytkowej. Po opuszczeniu budynków w 2009 roku przez 10 lat pozostawały one nieużytkowane i niezabezpieczone. W 2019 roku wraz ze stokiem Czarnej Góry zostały zakupione przez ART-DOM DEVELOPER Sp. z o.o. Zamierzano zbudować tu zespół wypoczynkowy, którego istotną i atrakcyjną częścią miały stać się budynki Landhaus Polarstern i Gasthof Goldene Aussicht.

2. PROBLEMATYKA BADAWCZA

W związku z zamierzeniami inwestycyjnymi przeprowadzono badania architektoniczne opisywanych pensjonatów, które przyniosły znaczną niespodziankę. Ujawniły, że dawny Landhaus Polarstern powstał w wyniku głębokiej adaptacji wcześniejszego domu, zapewne pasterskiego, o charakterystycznej dla tego regionu, ale rzadko spotykanej konstrukcji przyśłupowej (il. 3, 4). Pierwotny budynek może być datowany na I połowę XIX wieku.

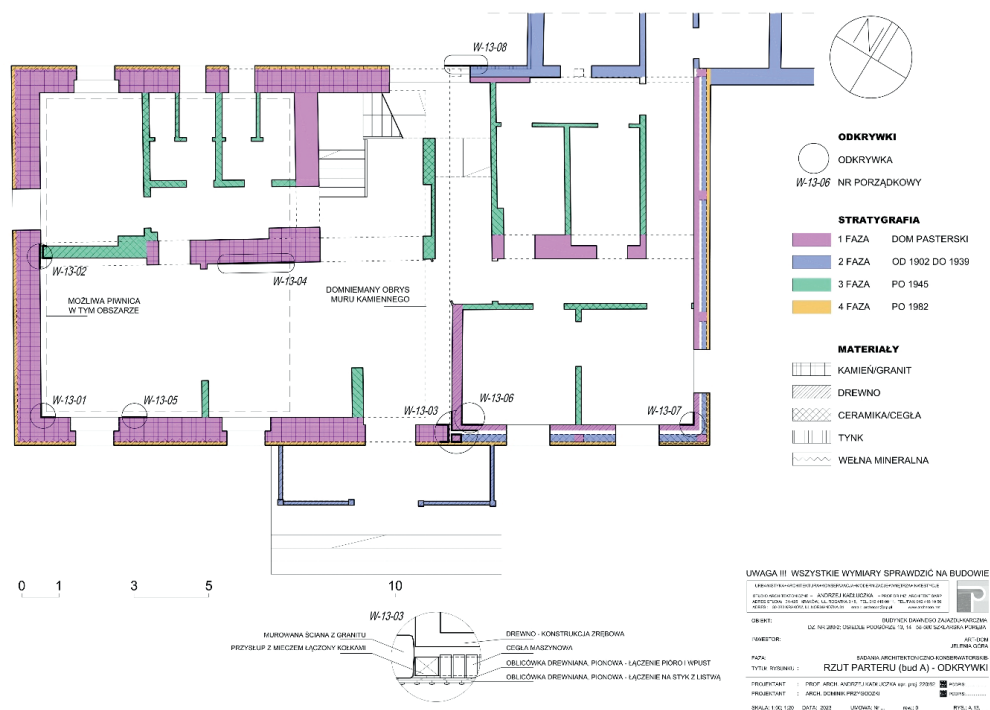

Il. 3. Rysunek odkrywki, Landhaus Polarstern.
Rys. D. Przygodzki

Il. 4. Odkrywka, Landhaus Polarstern.
Fot. D. Przygodzki

Badania pozwoliły na pełne rozpoznanie pierwotnego rzutu i sposobu konstrukcji budynku. Składał się on z dwóch części: zachodniej, o funkcji inwentarsko-gospodarczej – murowanej z lokalnego kamienia granitowego, i przylegającej do niej części wschodniej, o funkcji mieszkalnej – drewnianej o konstrukcji zrębowej, odciążonej systemem przysięciennych, niezależnych statycznie słupów z zastrzałami wspierającymi belkę ocepową. Zarówno ściany zrębowe, jak i słupy ustawione zostały na ścianie cokołowej o wysokości około 75 cm, powiązanej monolitycznie ze ścianami korpusu murowanego (il. 5).

Il. 5. Stratygrafia – rzut parteru, Landhaus Polarstern. Rys. D. Przygodzki

Badania wykazały, iż obecna oblicówka nie jest oryginalna, ponieważ skrywa pod sobą panele z wełny mineralnej, które dodano w latach 70. Podczas remontu została wymieniona na nową (il. 6, 7).

Równie istotne odkrycia dotyczą budynku Gasthof Goldene Aussicht. W tym przypadku czytelnie zachowane w murowano-drewnianej strukturze zabytku ujawnione pozostałości pierwotnej fazy są trudniejsze do interpretacji. Można uznać, że tu też mamy do czynienia z przebudową dawnego dwuczłonowego domu pasterskiego, która miała miejsce około 1875 roku, w wyniku której wzniesiono nowy dom w konstrukcji drewnianej szkieletowej sumikowo-łątkowej (il. 9, 10) z centralną sienią poprzedzoną przedsionkiem, z symetrycznymi

murowanymi kamiennie-ceglanymi ścianami kominowymi, które ku północy przechodzą w dwukomorową część gospodarczą. Zachodnia część budynku jest podpiwniczona – trzy komory przesklepione płaskimi kolebkami wykonano w większości w kamieniu.

Il. 6. Oblicówka, Landhaus Polarstern.
Fot. D. Przygodzki

Il. 7. Oblicówka, Landhaus Polarstern.
Fot. D. Przygodzki

Il. 8. Propozycja ekspozycji relikwów domu pasterskiego z fazy I. Rys. D. Przygodzki

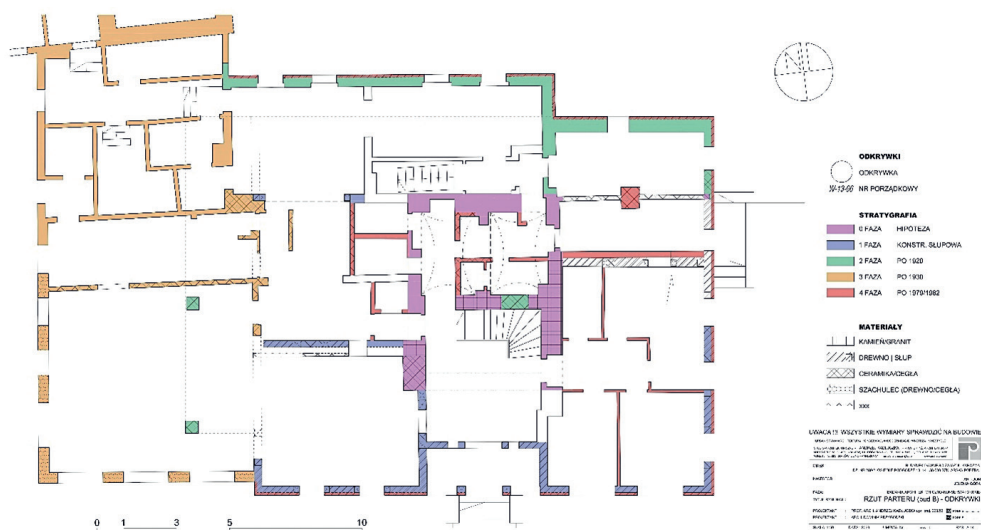

Il. 9. Konstrukcja drewniana we wnętrzu Gasthof Goldene Aussicht.
Fot. D. Przygodzki

Il. 10. Konstrukcja drewniana we wnętrzu Gasthof Goldene Aussicht.
Fot. D. Przygodzki

Analizując węzły badawcze i układ rzutu parteru, można przyjąć, że murowana północna część sieni jest pozostałością części komory inwentarskiej, a drewniane ściany we wschodnim trakcie budynku mogą być pozostałością domu przysłupowego. Dowodem tego może być zachowany słup narożny z zastrzałem w narożniku północno-wschodnim (il. 11).

Il. 11. Stratygrafia – rzut parteru, Gasthof Goldene Aussicht. Rys. D. Przygodzki

Po zreasumowaniu problematyki badawczej obu zabytkowych obiektów w pełni zasadne staje się pytanie o ich nowe, współczesne użytkowanie, zwłaszcza w kontekście znanego zalecenia Karty weneckiej, gdzie w powszechnie znanym art. 5 zapisano: „Konserwacji zabytków zawsze sprzyja ich użytkowanie na cele użyteczne społecznie: użytkowanie takie jest zatem pożądane, nie może wszakże pociągać za sobą zmian układu bądź wystroju budowli. Są to granice, w jakich należy pojmować i można dopuszczać zagospodarowanie, wymagane przez ewolucję zwyczajów i obyczajów” (Karta wenecka, 2015).

Bez wątpienia powrót obiektów Landhaus Polarstern i Gasthof Goldene Aussicht do dawnej funkcji, wpisanej w rekonstruowane bryły (il. 12, 13) i rearanżowane wnętrza, wzbogacą regionalne wartości kulturowe i podniosą na wyższy poziom atrakcyjność turystyczną planowanej inwestycji.

Il. 12. Gasthof Goldene Aussicht. Rys. D. Przygodzki

Il. 13. Gasthof Goldene Aussicht, w tle Landhaus Polarstern. Rys. D. Przygodzki

3. PROBLEMY KONSERWATORSKIE

Problemy konserwatorskie wynikają z wielu skomplikowanych wątków związanych z obecnym stanem technicznym budynków i unikalnymi przekształceniami ich struktur budowlanych. Jednym z nich jest kwestia konserwacji drewna technicznego, czyli takiego, z którego wykonane zostały budynki, budowle lub przedmioty. *Ekspertyza techniczna dotycząca budynków zlokalizowanych w Szklarskiej Porębie – Osiedle Podgórze 13–14* stwierdziła znaczne porażenie elementów konstrukcyjnych obu budynków w zakresie więźby dachowej, stropów nad parterem i ścian drewnianych parterów oraz poddaszy przez szkodnika spuszczela pospolitego, żerującego wewnątrz budynków w zewnętrznych warstwach drewna, zaś na ścianach zewnętrznych atakującego w głębszych warstwach drewna technicznego (Bojarski, 2019).

3.1. FUMIGACJA FOSFOROWODOREM

Z uwagi na fakt, że spuszczel pospolity zaatakował znaczne obszary, zaproponowano naj-ekonomiczniejszą, a tym samym najczęściej stosowaną metodę jego zwalczania, znaną jako fumigacja fosforowodorem. Polega ona na szczelnym przykryciu zaatakowanego obiektu folią i wtłaczaniu gazu, który podczas wykonywanego zabiegu zabija w czasie kilku do kilkunastu dni wszystkie stadia rozwojowe szkodnika (il. 14).

Il. 14. Widok na przykładowy obiekt drewniany przygotowany do przeprowadzenia zabiegu fumigacji fosforowodorowej. Źródło: <https://www.korniki-drewno.pl/fumigacja-domu-gazowanie/> (dostęp: 26.06.2024)

Il. 15. Przykład zastosowania żelowania (żelem owadobójczym XILIX). Źródło: <https://www.korniki-drewno.pl/preparat-na-korniki-skuteczny-xilix-gel/> (dostęp: 26.06.2024)

Im większy budynek, w którym będzie zastosowany gaz na spuszczelu, tym droższe jest zwalczanie szkodnika metodą fumigacji fosforowodorowej. Drugim uwarunkowaniem jest konstrukcja budynku. Gazowanie spuszczela pospolitego w budynku o prostszej konstrukcji jest tańsze niż w budynku o skomplikowanym kształcie. Na obecnym etapie badań nie mamy do końca pewności, czy porażone przez spuszczela pospolitego zostały jedynie pojedyncze elementy drewniane i czy są one łatwo dostępne. Wtedy jako metodę można by zastosować żelowanie za pomocą środka owadobójczego XILIX (il. 15). Obecnie jest to druga najpopularniejsza metoda zwalczania spuszczela pospolitego, a różnica w efektywności pomiędzy żelowaniem i fumigacją fosforowodorem nie jest duża. Przygotowany i zatwierdzony przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków autorski program konserwatorski przewiduje całościowe gazowanie poddasza, elementów dachu i stropu nad parterem oraz żelowanie zachowanych ścian zrębowych i konstrukcji przysłupowej. Zakres ten może być uściślony dopiero po odstąpieniu wszystkich porażonych elementów i części konstrukcji. W przypadku pojedynczych belek pokrytych powłokami malarskimi odpowiednie może okazać się zastosowanie metody zwalczania spuszczela pospolitego promieniowaniem mikrofalowym.

3.2. PROPONOWANE ROZWIĄZANIA KONSERWATORSKIE DOTYCZĄCE DAWNEJ STRUKTURY BUDYNKÓW, TJ. STROPÓW

Ze względu na historyczny charakter stropu w niniejszym programie konserwatorskim w przypadku stwierdzenia stopnia porażenia niezagrażającego samonośności stropu lub zróżnicowanego stanu porażenia pozwalającego na wyselekcjonowanie belek i elementów nadających się do konserwacji przewidziano zastosowanie niezależnego stropu ociążającego, np. typu WPS lub podobnego.

3.3. KONSERWACJA WIĘZBY DACHOWEJ I POSZYCIA DACHOWEGO LANDHAUS POLARSTERN

Po przeprowadzeniu fumigacji fosforowodorowej budynku wszystkie elementy należy sprawdzić pod kątem ich dalszej przydatności konstrukcyjnej, wymienić destrukty lub wzmocnić uszkodzenia. Metoda wzmocniania i konserwacji elementów konstrukcyjnych będzie przyjęta w fazie realizacyjnej z zastosowaniem nowoczesnych technik i technologii (Jasieńko, 2013). Następnie należy przeprowadzić kompleksową impregnację przeciwpożarową, przeciwwilgociową oraz przeciw grzybom i owadom przy użyciu środka ochronnego, powłokotwórczego typu VIDARON.

Po zdemontowaniu istniejącego pokrycia blachą ocynkowaną należy przeprowadzić selekcję materiału użytego do pełnego deskowania w celu usunięcia i wymiany destruktywów oraz zabiegów impregnacyjne. Zaproponowano tutaj ułożenie nowego pokrycia z łupka naturalnego w kolorze szarograwitowym typu „karo” (lub systemy: niemiecki bądź francuski), jakie stosowano pod koniec XIX wieku, na pełnym deskowaniu z warstwą wstępnego krycia.

3.4. KONSERWACJA ŚCIAN I KONSTRUKCJI SUMIKOWO-ŁĄTKOWEJ GASTHOF GOLEDENE AUSICHT

Odkrycie konstrukcji słupowej z płazami łączonymi systemem sumik-łątki i stanu jej zachowania było dużą niespodzianką wymagającą prac konserwatorskich nad rearanżacją niektórych wnętrz, w których po zdjęciu wtórnie położonych tynków ujawniono pierwotny wystój wnętrz. Tworzyły go drewniane ściany z poziomo układanych płazów z oflisem od strony wewnętrznej, wypełnionym zaprawą wapienną z domieszką trocin.

We wszystkich ścianach Gasthof Goldene Aussicht (płazach i słupach) przeznaczonych do ekspozycji (il. 16, 17) przewiduje się wykonanie następujących zabiegów konserwatorskich:

- a) usunięcie resztek słomianych mat tynkarskich i gwoździ z elementów drewnianych,
- b) usunięcie kurzu i brudu przy pomocy ciepłej wody oraz mydła, wytarcie i osuszenie elementów drewnianych,
- c) usunięcie rdzy, farby i lakieru oraz śladów wapna i pokostu z elementów drewnianych,

- d) naprawę elementów uszkodzonych lub zniszczonych, stosując kit na bazie drewna użytego do budowy lub flekowanie większych fragmentów; nie należy kitować naturalnych spękań elementów drewnianych,
- e) zastosowanie impregnacji środkami ochronnymi przed wilgocią, grzybami i owadami,
- f) nałożenie ostatniej warstwy farby, pokostu lub bejcy zgodnie z dokumentacją projektową – czynność tę należy przeprowadzić po wykonaniu stropów, posadzek i tynków na ścianach murowanych.

Il. 16. Wnętrze Gasthof Goldene Aussicht.
Fot. D. Przygodzki

Il. 17. Wnętrze Gasthof Goldene Aussicht.
Fot. D. Przygodzki

Lico zewnętrzne ściany sumikowo-łątkowej utworzone jest z rdzeniowej strony płazów ściśle przylegających do siebie i łączonych prawdopodobnie na obce pióro uszczelniane wapnem z domieszką trocin. Lico tych ścian należy poddać wymienionym powyżej zabiegom konserwatorskim.

3.5. KONSERWACJA STROPÓW GASTHOF GOLEDENE AUSICHT

Biorąc pod uwagę historyczny charakter stropów i zarazem ich niemal 100% destrukcję potwierdzoną w badaniach architektoniczno-konserwatorskich (il. 18 i 19), postanowiono o odtworzeniu układu sosrębów i belek stropowych w nowo aranżowanych pomieszczeniach, ale ze względów bezpieczeństwa użytkowników uznano za konieczne zastosowanie niezależnego stropu odciążającego typu WPS.

Odrębnym problemem konserwatorskim jest przywrócenie pierwotnej formy ganku portykowego. Program konserwatorski tego elementu dotyczy równocześnie przywrócenia małych lukarn, które istniały aż do czasów II wojny światowej i zostały zastąpione długimi ścianami pokoi poddasza, nakrytych dachem pulpitowym, które zasadniczo zniekształciły bryłę dawnego Gasthof Goldene Aussicht. W tym przypadku należy przeprowadzić pełną

konserwację facjaty z drewnianym balkonem, drewnianą ozdobną boazerią oraz konserwować zdobienia snycerskie szczytu facjaty (wsporniki, sterczyny, wieszaki) w zależności od stanu destrukcji poszczególnych elementów. Elementy oryginalne należy oczyścić przez wstępne szlifowanie, uzupełnienie ubytków, flekując większe fragmenty oraz wypełniając kitem stolarskim spękania i mniejsze ubytki. Dopiero wtedy będzie można wykonać ostateczne szlifowanie, a następnie przeprowadzić impregnację i położyć warstwy lakiernicze.

Il. 18. Wnętrze Gasthof Goldene Aussicht.
Fot. D. Przygodzki

Il. 19. Wnętrze Gasthof Goldene Aussicht.
Fot. D. Przygodzki

4. KONKLUZJE

Badania architektoniczne zabytkowych budynków Lanhaus Polarstern i Gasthof Goldene Aussicht wykazały daleko idącą powierzchowność kart ewidencyjnych w zakresie rzeczywistej oceny wartości zabytkowych i potwierdziły, że tylko badania *in situ*, oparte na gruntownej kwerendzie archiwalnej, mogą być wiarygodną podstawą do stworzenia realnego modelu ochrony zabytku architektury, rozpoznania jego stratygrafii budowlanej oraz do sporządzenia programu konserwatorskiego (który powinien być na bieżąco weryfikowany w trakcie prac realizacyjnych). Oparcie się jedynie na zapisach miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, zakładających tzw. ochronę obszarową, jest w wielu przypadkach – jak uczy doświadczenie – niebezpieczne, ponieważ nie gwarantuje zachowania najcenniejszych wartości zabytkowych w obiektach objętych wyłącznie działaniem administracyjno-proceduralnym.

BIBLIOGRAFIA

- Beck, S. (1914). *Das Riesengebirge, Iser- und Lausitzer Gebirge nebst dem Glatzer und Waldenburger Gebirge: praktischer Reiseführer*. Berlin: Albert Goldschmidt.
- Bojarski, J. (2019). *Ekspertyza techniczna dotycząca budynków zlokalizowanych w Szklarskiej Porębie – Osiedle Podgórze 13–14*. Ekspertyza. Maków Mazowiecki: Firma Handlowo-Usługowa DACHBUD Jacek Bojarski.
- Czapliński, M., Kaszuba, E., Wąs, G., Żerelik, R. (2002). *Historia Śląska*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Czartoryska, I. (1968). *Dyżansem przez Śląsk. Dziennik podróży do Cieplic w roku 1816*. Wrocław: Ossolineum.
- Długołęcka, L., Pinkwart, M. (1989). *Zakopane, przewodnik historyczny*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK Kraj.
- Fotopolska (2013). *1902, Lanhaus Polarstern przy ob. ul. Górnej w Szklarskiej Porębie*. Pobrano z: https://fotopolska.eu/Szklarska_Poreba/b267571,Budynek_nr_13.html?f=433724-foto (dostęp: 10.11.2023).
- Hüttel, S. (1578). Mapa Karkonoszy. Źródło: <http://e-karkonosze.eu/przyroda/njastarsze-predstawienie-laborantow/> (dostęp: 26.06.2024).
- Jasieński, J. (2013). *Połączenia klejowe i inżynierskie w naprawie konserwacji i wzmacnianiu zabytkowych konstrukcji drewnianych*. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.
- Karta wenecka (2015). *Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.* Pobrane z: <http://www.wam.piib.org.pl/wp-content/uploads/2015/10/publikacja-karta-wenecka-1964.pdf> (dostęp: 19.11.2023).
- Kotłowski, J. (1998). *Dawne pocztówki: historia, ikonografia, kolekcjonerstwo*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Knothe, J.K. (2017). Architektura neowernakularna – geneza. Od Erdmannsdorf do Pensjonatu „Maryja”. *Budownictwo i Architektura*, 16(4), 141–158.
- Morrow, J. (2011). Romanticism and political thought in the early 19th century. W: G.S. Jones, G. Claeys (red.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought* (s. 39–76). Cambridge: Cambridge University Press.
- Polska-org (2017). *Gasthaus Goldene Aussicht na pocztówce O. Keila. 1898–1900*. <https://polska-org.pl/6507862,foto.html?idEntity=6427115> (dostęp: 10.11.2023).
- Ruszczyk, G. (2017). *Drewno i Architektura*. Warszawa: Arkady.
- Ruszczyk, G. (2019). Rozwój lecznictwa uzdrowiskowego w XIX wieku i na początku XX wieku. *Konteksty – Polska Sztuka Ludowa*, 3(73), 296–318.
- Rutsch, H.D. (2014). *Die Preussische Arkadien, Schlesien und die Deutschen*. Berlin: Rowohlt Berlin.
- Suchodolski, J. (2014). *Architektura schronisk górskich w Sudetach*. Wrocław: Wydawnictwo Politechnika Wrocławska.

- Tarnowski, J. (2012). Styl alpejski w Środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański. *Estetyka i Krytyka*, 25(2), 231–161.
- Trocka-Leszczyńska, E., Bocheński, S., Piskozub, J. (2015). Long-term transformations of the Karkonosze towns – on the example of Karpacz. *Civil and Environmental Engineering Reports*, 18(3), 141–151.
- Wiater, P. (2012). Pisarska Poręba nad Szklarskim Potokiem. O początkach Szklarskiej Poręby. *Rocznik Jeleniogórski*, XLIV, 33–48.
- Witczak, R. (2012). Carsko-królewskie wywczasy u Karkonoszy. *Rocznik Jeleniogórski*, XLIV, 83–102.
- <https://www.korniki-drewno.pl/> (dostęp: 26.06.2024).

Małgorzata Petelenz (malgorzata.petelenz@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0001-7038-1687>

Adam Wicha (arch.adamwicha@gmail.com)

 <https://orcid.org/0009-0008-1848-8215>

Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego, Wydział Architektury,
Politechnika Krakowska

Sztuka inspirowana, sztuka inspirująca

Inspired art, inspiring art

Streszczenie

Sztuka inspirowuje twórców i wpływa na codzienne życie. Niniejsze opracowanie analizuje przenoszenie dzieł sztuki do nowoczesnych form, takich jak memy, ale także wykorzystanie elementów artystycznych przez współczesną architekturę. Celem badania było zweryfikowanie reakcji odbiorców na modyfikacje dzieł sztuki w życiu codziennym. Analiza wyników dowodzi, że odbiorcy w znakomitej większości pozytywnie odnoszą się do współczesnych przetworzeń sztuki wysokiej i dostrzegają korzyści wynikające z popularyzacji sztuki.

Słowa kluczowe: sztuka, architektura, historia sztuki, trawestacja, pamięć, mem

Abstract

Art inspires creators and influences everyday life. This study examines the transfer of works of art into modern forms, such as memes, but also the use of artistic elements by contemporary architecture. The aim of the study was to verify recipients' reactions to modifications of works of art in everyday life. The analysis of the results proves that the vast majority of recipients have a positive attitude towards contemporary processing of high art and see the benefits resulting from the popularization of art.

Keywords: art, architecture, art history, travesty, memory, meme

1. WSTĘP

Najstarsze ślady przejawu potencjału artystycznego człowieka pochodzą sprzed 40 tysięcy lat i zostały odkryte w niedostępnej niszy kompleksu jaskiń Leang Tedongge na indonezyjskiej wyspie Sulawesi, zwanej również Celebes. Prehistoryczne sceny przedstawiają polowania i proces ujarzmiania dzikich zwierząt. Owe malowidła powstały długo przed słynnymi dziełami z okresu paleolitycznego z Hiszpanii czy Francji, które dziś stanowią popularne destynacje turystyczne (Sochaczewski, 2020). To tylko jeden z przykładów pokazujących, że sztuka, w szerokim ujęciu, od początków wpisuje się w proces ewolucyjny człowieka i podlega adaptacji czasów. Temat estetyki ewolucyjnej omawia szerzej Jerzy Luty (2018) w artykule *Sztuka, piękno a ewolucja*.

Zarówno człowiek, jak i środowisko, które tworzy, ulegają zmianom. Przejściu z koczowniczego trybu życia w osadniczy, budowie pierwszych osad, miast i technologii towarzyszy nieustanny rozwój intelektualny, kulturowy i społeczny. Czynniki te mają również wpływ na postrzeganie świata przez człowieka i odzwierciedlenie tej refleksyjności w działaniach – sztuce. Nie tylko pozwalała ona na wytwarzanie przedmiotów praktycznego zastosowania, które znamy jako sztukę użytkową czy rzemiosło artystyczne, ale także na ekspresję emocji, autorską wypowiedź i próbę naśladowania otoczenia w sposób narracyjny (Luty, 2014).

Sposób przedstawiania świata w sztuce jest uzależniony od wrażliwości i umiejętności autora, a także epoki, w jakiej twórczość powstała, odzwierciedlając możliwości techniczne czy nastroje społeczne danego czasu. W sztuce dawnej zauważa się tendencję do prostoty i oszczędności w środkach wyrazu, ewoluującą w stronę coraz wierniejszego odwzorowywania rzeczywistości. Ów trend osiągnął szczyt w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to w europejskim malarstwie wiodły prym realizm i akademizm. Na przełomie XIX i XX wieku popularne stały się wszelkie rodzaje przejawu celowej wizualnej modyfikacji rzeczywistości w sztuce, np. w impresjonizmie czy secesji. Kierunki w sztuce XX wieku krystalizują się w postulatach nabistów – francuskiej grupy artystycznej z początku wieku, z którą utożsamia się takich artystów jak Paul Serusier czy Maurice Denis. Według nabistów rzeczywistość w dziele sztuki ulega podwójnej deformacji: subiektywnej – poprzez emocjonalność i narrację artysty, oraz obiektywnej – wynikającej z poszukiwań artystycznych i formalnej syntezy (Humbert, 1967).

Według klasyfikacji Grzegorza Dziamskiego sztuka masowa, zwana również niską, kierowana jest do szerokiej publiczności za pomocą środków masowego przekazu. Jest ogólnie dostępna oraz często podlega ostrej krytyce. Stanowią ją twory narodzone w XIX i XX wieku, w tzw. epoce industrialnej – film, fotografia, telewizja, sztuka Internetu. Natomiast do sztuki elitarnej, czy też wysokiej, należą dzieła, które w XVIII wieku zostały objęte przez Charlesa Batteux nazwą „sztuki piękne” (fr. *beaux arts*). Stanowią je: muzyka, poezja, malarstwo, rzeźba, taniec (Dziamski, 2017).

W latach 50. XX wieku narodził się nowy styl – pop art. Termin ten został po raz pierwszy użyty przez Lawrence’a Allowaya, brytyjskiego kuratora i krytyka sztuki, w celu opisanie nowej formy „popularnej sztuki”, mającej nowoczesny charakter. Nurt ten stanowi bunt

przeciwko sztuce wysokiej i zaciera granice pomiędzy nią a sztuką niską. Jednocześnie jest oparty na prezentowaniu przedmiotów codziennego użytku, transformacji i nadawaniu im innego charakteru, a nawet znaczenia. Pop art charakteryzuje także stosowanie ironii i humoru jako komentarza bieżących wydarzeń dotyczących mody, polityki, spraw społecznych. Symbolem amerykańskiego pop artu stał się Andy Warhol, którego obrazy, np. *Campbell's Soup Cans*, *Marilyn Monroe*, są rozpoznawalne na całym świecie.

2. TRAWESTACJA DZIEŁ SZTUKI

2.1. HISTORYCZNE INSPIRACJE

Cytowanie i odwołania do twórczości ubiegłych czasów to praktyki powszechnie znane w sztuce. Sztuka i architektura starożytna wciąż pozostają jednymi z najbardziej kopiowanych i przetwarzanych kanonów piękna. Głównym postulatem Bractwa Prerafaelitów – londyńskiej grupy artystycznej XIX wieku – było inspirowanie się twórczością włoskiego wczesnego renesansu przy jednoczesnym stosowaniu nowych technik i interpretacji (Landow, 2020). Jednym z najgłośniejszych odniesień w sztuce do twórczości tzw. starych mistrzów jest seria czterdziestu studiów malarskich Francisca Bacona stworzonych na podstawie obrazu Diego Velázquez *Portret papieża Innocentego X* (il. 1). Bacon stworzył sekwencję obrazów przedstawiających papieża w coraz mocniejszym przetworzeniu aż do ujęcia przerażającej postaci nazywanej *Krzyczącym papieżem* (il. 2) (Hammer, 2013).

Il. 1. Diego Velázquez, *Portret papieża Innocentego X*, 1650.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=9556265> (dostęp: 20.02.2021)

Il. 2. Francis Bacon, *Krzyczący papież*, 1953. Źródło: <https://zpe.gov.pl/a/ekspresja-zawarta-w-deformacji---neofiguracja-francisa-bacona/Dg84NagGn> (dostęp: 08.05.2024)

Wiek XX wyzwolił artystów. Wkroczenie w nieskończone możliwości świata abstrakcji pozwoliło twórcom skupić się na indywidualnym podejściu do tworzenia. Właśnie dzięki temu znacząco zwiększył się zakres form i możliwości obcowania ze sztuką.

2.2. MEMY JAKO NOWA FORMA PRZETWARZANIA DZIEŁ SZUKI

W ostatnich latach można zaobserwować tendencję widoczną zarówno w sztuce, jak i w działaniach improwizowanych. Dotyczy ona trawestacji powszechnie znanych dzieł sztuki, polegającej na zachowaniu podstawowych elementów kompozycji wykorzystywanego dzieła i dodaniu nowych treści, co prowadzi do zmiany odbioru pracy. Charakteryzuje ją dopasowanie do obecnych czasów w sposób humorystyczny bądź ironiczny. Ma to na celu stworzenie nowej interpretacji dzieła, tworzącej efekt komiczny.

Zjawisko to można zaobserwować przede wszystkim w Internecie. Ma ono często za zadanie komentowanie wydarzeń bieżących, a więc prędkość docierania informacji do odbiorcy jest kluczowa. Widoczne jest to przede wszystkim w trendzie *memów internetowych*, których początki sięgają połowy lat 90., a szczyt popularności trwa już od kilku lat (Gozdka, 2013). Mem stanowi kompozycję tekstowo-ikoniczną, modyfikację obrazu czy też GIF, tworzony na podstawie zdjęć, filmów, dzieł sztuki czy cytatów, które są kopiowane, przerabiane, rozpowszechniane i łączone z innymi w celu uzyskania humorystycznych efektów (Wołoszyn, 2019). Zagadnienie memów zostało szerzej omówione w artykule *Memy internetowe jako nowoczesne formy komunikacji multimodalnej i nośniki pamięci zbiorowej* autorstwa Marty Wójcickiej (2020).

Poniżej zaprezentowano zmodyfikowane powszechnie znane dzieła sztuki, zaprezentowane/zmienione w sposób komiczny, adekwatny do współczesnego czasu i miejsca.

Pierwsze dzieło powstało na podstawie obrazu *Galileusz przed rzymską inkwizycją* (il. 3) autorstwa Cristiana Banti, który przez dodanie przez internautę humorystycznego, ironicznego tekstu nabrał nowego znaczenia (il. 4). Jest to dialog między pracodawcą a przyszłym pracownikiem: „Dlaczego chcesz tę pracę?“, „Zawsze pasjonowało mnie nieumieranie z głodu”. Dysonans pomiędzy szacunkiem do klasycznego, XIX-wiecznego dzieła a komizmem sytuacji wynikającej z dodanego dialogu stanowi fundament gry tworzenia memów. Mem jako obrazek cyfrowy wędruje po sieci, zyskując popularność, jest kopiowany wielokrotnie, najczęściej pozbawiony informacji o autorstwie. Często dotarcie do pomysłodawcy mema jest niemożliwe, gdyż nieraz intencjonalnie pozostaje on anonimowy (Kasprowicz i Veltzé, 2020).

Il. 3. Cristiano Banti, *Galileusz przed rzymską inkwizycją*, 1857.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=631170> (dostęp: 20.02.2021)

Il. 4. Mem, autor nieznan. Źródło: https://medium.com/@viktoria_vass/its-ok-not-to-be-passionate-about-work-74fc51d44c63 (dostęp: 08.09.2021)

Kolejne przytoczone przykłady odnoszą się do dostosowywania znanych dzieł sztuki do teraźniejszości – sytuacji związanej z epidemią COVID-19, poprzez modyfikację słynnego malarstwa. Autorem takich przetworzeń jest między innymi polski artysta Jarek Kubicki, który stworzył dwie serie obrazów: *32nd day of quarantine* oraz *The faces of quarantine*.

Modyfikacja obrazu *Nighthawks* Edwarda Hoppera (il. 5), przedstawiciela realizmu w Stanach Zjednoczonych, polega na rozbudowie kompozycji nocnego posiedzenia w barze poprzez dodanie radiowozu wraz z policjantem (il. 6). Dzięki tak prostemu zabiegowi artystycznemu oryginalna wersja przedstawiająca portret miejskiego stylu życia jako życia pełnego samotności, odosobnienia i poczucia zagubienia zyskała dodatkowe znaczenie związane z sytuacją epidemiologiczną i zakazem przebywania w lokalach gastronomicznych.

Il. 5. Edward Hopper, *Nighthawks*, 1942. Źródło: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=25899486> (dostęp: 20.02.2021)

Il. 6. Jarek Kubicki, jeden z obrazów z serii *32nd day of quarantine*, 2020 – na podstawie dzieła *Nighthawks* Edwarda Hoppera. Źródło: <https://kubicki.info/series-of-quarantine/> (dostęp: 20.02.2021)

W serii *The faces of quarantine*, stworzonej przez Jarka Kubickiego, znajduje się obraz na podstawie *Żydówki z pomarańczami* Aleksandra Gierymskiego (il. 7). Przedstawia on zamknięte okno w starym, niszczącym, ceglonym budynku, w którym za szybą znajduje się tytułowa pomarańczarka Gierymskiego. W tym przypadku można zaobserwować całkowitą zmianę charakteru oryginalnego dzieła. Oryginalny obraz przedstawia kobietę w ubogim ubraniu z chustą zarzuconą na ramiona i dwoma koszami z pomarańczami. Żydówka została przedstawiona z poważną twarzą, wypukłymi policzkami i zmarszczkami potęgującymi efekt smutku i bezsilności. Kubicki umieścił pomarańczarkę za szybą okna – za barierą, która zapewnia jej bezpieczeństwo przed wirusem – i usunął pomarańcze – jedyny kolorystyczny akcent, rozświetlający kompozycję (il. 8). Stworzenie takiego ujęcia pozwala dostrzec smutek, zrezygnowanie, samotność, bezsilność, ale i poczucie monotonii i pragnienie powrotu do życia sprzed pandemii, co dotyczy przede wszystkim osób starszych, będących w grupie ryzyka.

Il. 7. Aleksander Gierymski, *Żydówka z pomarańczami*, 1881.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42882994> (dostęp: 20.02.2021)

Il. 8. Jarek Kubicki, jeden z obrazów z serii *The faces of quarantine*, 2020 – na podstawie dzieła *Żydówka z pomarańczami* Aleksandra Gierymskiego. Źródło: <https://kubicki.info/series-of-quarantine/> (dostęp: 20.02.2021)

3. BADANIE ANKIETOWE

3.1. CEL, METODA I ZAKRES BADAŃ

Celem nadrzędnym badania było zweryfikowanie, jak odbiorcy odnoszą się do modyfikacji dzieł sztuki oraz jej przenoszenia na płaszczyznę życia codziennego. Celem drugorzędnym było zweryfikowanie, jaka część badanych osób deklaruje zainteresowanie sztuką oraz poświęcanie jej czasu.

Wykorzystano jakościową metodę badawczą polegającą na zapoznaniu się z opinią odbiorców. W sondażu przeprowadzonym w formie ankiety internetowej wzięło udział 52 respondentów z różnych kategorii wiekowych oraz grup zawodowych.

Badanie w większości zostało opracowane w formie pytań zamkniętych – respondenci mieli możliwość wybrania odpowiedzi najbardziej zgodnej z ich przekonaniem. Odpowiedzi te pozwoliły na procentowe opracowanie tendencji w opiniach respondentów. W niektórych

pytaniach zachęcono badanych do podzielenia się opinią w formie odpowiedzi otwartej. Analiza wyników z tych pytań pozwoliła na dogłębne zrozumienie zagadnienia badawczego i uzasadnienie odpowiedzi pojawiających się w pytaniach zamkniętych.

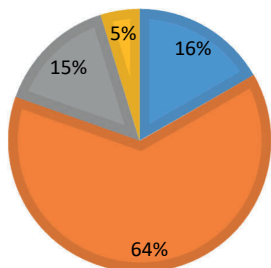
Dane uzyskane z przeprowadzonego badania zostały poddane analizie. Wynikłe refleksje odnoszące się do nowego sposobu kształtowania rzeczywistości za pośrednictwem sztuki zostały przedstawione w dalszej części artykułu.

3.2. WYNIKI

Strukturę wiekową badanych osób przedstawiono na załączonym materiale graficznym (il. 9). Spośród 52 respondentów aż 71% przyznało, że interesuje się sztuką.

PRZEDZIAŁ WIEKOWY RESPONDENTÓW

■ Poniżej 18 ■ 18–25
■ 26–60 ■ Powyżej 60

Il. 9. Diagram kołowy. Oprac. A. Wicha

3.3. DEFINICJA SZTUKI

Jedno z pierwszych zagadnień w sondażu odnosiło się do definicji sztuki – zapytano o nią respondentów w pytaniu otwartym. Wiele odpowiedzi przybrało formę definiowania tego terminu przy pomocy przykładów dziedzin sztuki. Wymieniano m.in. malarstwo, kinematografię, teatr, architekturę, muzykę oraz literaturę. Kilka odpowiedzi definiowało sztukę jako cokolwiek, co wywołuje emocje, a także jako działania będące ekspresją autora. Przykładowe odpowiedzi:

- *Wyrażanie siebie, uczuć lub głębszych wartości niematerialnych za pomocą rzeczy materialnych (obrazy, literatura, rzeźby, muzyka, taniec)¹.*
- *Wszystko, co może wywołać emocje.*
- *Wszystko, co niesie ze sobą jakiś przekaz.*
- *Sztuka powinna wymagać wysiłku, zmuszać co najmniej do refleksji, zachwycać pięknem.*

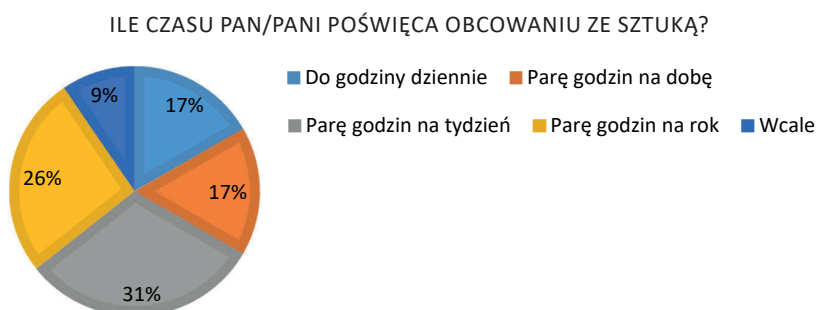
¹ Zachowano oryginalną pisownię wszystkich odpowiedzi przytoczonych w artykule. Ankieta została przeprowadzona w ramach badania pn. *Interakcje ze Sztuką w Życiu Codziennym*.

3.4. SZTUKA A ŻYCIE CODZIENNE

Badani zapytani o ilość czasu poświęcanego na obcowanie ze sztuką odpowiedzieli kolejno: do godziny dziennie – 17%, kilka godzin na dobę – 17%, kilka godzin na tydzień – 31%, kilka godzin na rok – 26%, wcale – 9% (il. 10). Dodatkowo 94,7% respondentów przyznało, że częściej sięga do kultury popularnej niżeli elitarnej – w dużym stopniu jest to wynikiem zdecydowanie większej dostępności oraz przyswajalności kultury popularnej.

Ankietowani często za źródło styczności ze sztuką wskazywali Internet jako medium powszechnie dostępne i bogate w informacje. Równie często podawano czerpanie z otaczającego otoczenia, przestrzeni i korzystanie z lokalnych miejsc kultury. Jednak najczęściej wymienianym źródłem kontaktu ze sztuką były literatura, muzyka oraz kinematografia.

Jako motywację do obcowania ze sztuką respondenci najczęściej wskazywali hobby oraz chęć rozwoju osobistego.

Il. 10. Diagram kołowy. Oprac. A. Wicha

3.5. PO CO JEST SZTUKA?

Respondenci określili sztukę jako element wpływający na rozwój człowieka, ubarwiający rzeczywistość, kształtujący oraz uwrażliwiający odbiorcę. Jest ona traktowana jako oderwanie od codzienności pędzącego świata. Przykładowe odpowiedzi:

- *Celem sztuki jest wpływanie na emocje odbiorcy.*
- *Służy przekazywaniu wszelkiego rodzaju treści.*
- *Skłania do refleksji, przemyśleń, rozwoju.*
- *Sztuka pobudza zmysły, motywuje, uczy, leczy. Dodaje radości, spokoju, rozwija umysł i ciało.*

3.6. PRZETWARZANIE SZTUKI

W ankiecie respondenci zostali poproszeni o wyrażenie opinii na temat trawestacji sztuki elitarniej. 65,9% przyznało, że nie uważają owych modyfikacji za profanację. Następnie respondenci zostali poproszeni o uzasadnienie odpowiedzi w formie pytania otwartego. Swoje opinie popierali stwierdzeniami odnoszącymi się do wzmacniania przekazu odbioru czy adaptacji do teraźniejszości w celu poruszenia obecnych problemów społecznych. Pojawił się również przekaz mówiący o tym, iż sztuka nie powinna mieć granic oraz powinno się trzymać do niej dystans. Część ankietowanych uważa, że zabiegi te nie mają na celu ośmieszania dzieł wybitnych artystów ani ukazywania ich w negatywnym świetle. Widzą je jako nowe interpretacje niosące przekaz adekwatny do teraźniejszości, bez naruszania wizerunku tekstu źródłowego. Przede wszystkim jest to uważane za zabawne i skłaniające do poszerzania danego tematu. Podobna liczba respondentów uznała tę tendencję za czynnik skłaniający do poszukiwania nowych interpretacji w historycznych dziełach sztuki. Przykładowe odpowiedzi na prośbę o uzasadnienie przyjętego stanowiska odnoszącego się do przetwarzania sztuki elitarniej brzmiały:

- *Pozwala na wprowadzanie wątków kulturowych do życia codziennego.*
- *Obniża to wartość sztuki.*
- *W ten sposób życie staje się ciekawsze, a artyści mogą zostać bardziej docenieni. Może się to również przyczynić do zainteresowania sztuką większej ilości ludzi.*
- *Zabieg ten pozwala „uaktualnić” dzieło, tak aby odpowiadało na obecne potrzeby.*

34,1% osób negujących ten rodzaj modyfikacji reprezentuje grupę wiekową 40+, co może świadczyć o różnicy pokoleń oraz o mniejszym stopniu przynależności do społeczeństwa internautów, w którym głównie można zaobserwować tę tendencję. 92,9% ankietowanych przyznało, że modyfikacja jako nowy sposób promowania sztuki może zachęcić do poznania oryginalnych dzieł osoby niezainteresowane.

3.7. SZTUKA A PRZEDMIOTY UŻYTKU CODZIENNEGO

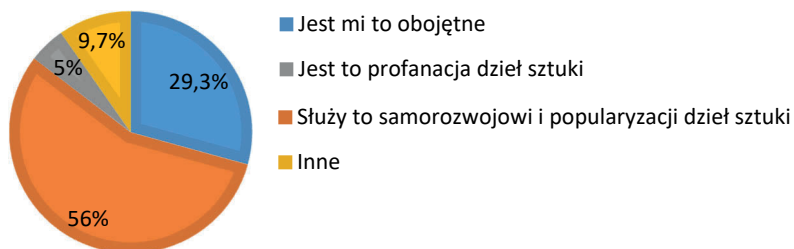
Pojęcie sztuki użytkowej kojarzone jest przede wszystkim z designem – obszarem projektowania mebli, dekoracji czy biżuterii o walorach artystycznych. Od lat można jednak zauważyć nową tendencję powiązań sztuki z przedmiotami codziennego użytkowania w formie umieszczania oryginalnych lub zmodyfikowanych dzieł na takich przedmiotach jak torby na zakupy, ubrania, notesy etc.

Takie praktyki spotykają się z niemal pełną akceptacją ankietowanych. Aż 97,6% ankietowanych uznało przenoszenie sztuki na płaszczyznę życia codziennego za zaletę, podczas gdy tylko 2,4% uznało to za wadę.

Według 95,1% ankietowanych ponowne działania w obrębie dzieła nie są szkodliwe, a 5% uznało owe przeniesienie za profanację, wspominając w odpowiedzi otwartej brak szacunku dla artysty oraz uleganie aktualnej modzie, która jest głównym czynnikiem wywołującym zapotrzebowanie na tego rodzaju przedmioty. 56% osób uznało przeniesienie sztuki na obszar życia codziennego za coś pozytywnego (il. 11). Jednak w tym miejscu pojawia się odpowiedź pozytywna, warunkowa np. faktem, że obraz jest przedstawiony w sposób zgodny z oryginałem lub nie jest wykorzystywany przez korporacje jako chwyt reklamowy. Świadczy to o tym, że wielu respondentów opowiada się za popularyzacją sztuki, jednak jest przeciwnych jej komercjalizacji. Przykładowe uzasadnienia podanych odpowiedzi:

- *Przenoszenie sztuki na płaszczyzny życia codziennego pozwala na większe zainteresowanie sztuką we wszystkich grupach społecznych.*
- *Zwiększa wrażliwość ludzi na otoczenie.*
- *Pozwala dotrzeć do większej ilości osób, wzbudzić zainteresowanie tych, którzy jej nie dostrzegali, podświadomie wpływać na ludzi.*
- *Ubarwia rzeczywistość, kształtuje, uwrażliwia.*

CO PAN/PANI UWAŻA O PRZENOSZENIU SZTUKI WYŻSZEJ NA PŁASZCZYZNY ŻYCIA CODZIENNEGO?

Il. 11. Diagram kołowy. Oprac. A. Wicha

3.8. SZTUKA A PRZESTRZEŃ PUBLICZNA

Stwierdzenie, że sztuka w przestrzeni publicznej podnosi jej walory estetyczne, potwierdziło 97,6% ankietowanych, co tylko pokazuje, jak ważny jest to element otoczenia. Jego ubogacanie w takie działania jest mile widziane, a wręcz pożądane. Urozmaica to szarą rzeczywistość, koloryzuje ją i skłania odbiorców do refleksji, przemyśleń, a także pobudza wrażliwość estetyczną danej społeczności.

3.9. SZTUKA A ARCHITEKTURA

Respondenci jednomyślnie uznali, że architektura o wysokich walorach artystycznych stanowi arcydzieło wpływające na prestiż oraz rozpoznawalność danego miejsca. Obiekty te spotykają się z dużym zainteresowaniem ze strony społeczeństwa i są chętnie odwiedzane. Pokazuje to, jak architektura w przestrzeni publicznej jest ważna i jak istotną funkcję pełni w tkance miejskiej. Nierzadko to właśnie ona stanowi o częstotliwości odwiedzania danej przestrzeni oraz dostarcza inspiracji, wpływa na emocje, a także szkodzi.

4. DYSKUSJA

4.1. SZTUKA OCZAMI ODBIORCÓW

Na pytanie, „Po co jest sztuka?”, odpowiada między innymi manifest polskiego modernizmu – *Confiteor*, w którym to Stanisław Przybyszewski postawił jedną z wielu tez: „Sztuka nie ma żadnego celu, jest celem sama w sobie, jest absolutem, bo jest odbiciem absolutu – duszy” (Przybyszewski, 2014). Sztuka wpływa na emocje, samopoczucie, a nawet zachowanie. Może działać kojąco, niepokojąco lub stymulująco, wzbudzać emocje i prowokować refleksje. Różnorodność sztuki odpowiada na zróżnicowane potrzeby odbiorców, a otwarcie na wielość interpretacji sprzyja przyswajaniu myśli i przesłań, zarówno w sposób zamierzony, jak i podświadomy. Współcześnie, gdy sztuka przybiera nowe formy i dokonuje ekspansji na kolejne kanały spotkania z odbiorcą, można zaobserwować świeże tendencje. Sztuki nie ogląda się już wyłącznie w muzeach i galeriach, ale i w przestrzeni publicznej, księgarniach, Internecie etc. Nowe media w szczególności umożliwiają zderzenie kultury wysokiej z popularną. Sztuka, która kiedyś stanowiła atrakcję dla uprzywilejowanej części społeczeństwa, przenika na powszechnie dostępne płaszczyzny życia codziennego, popkultury, przestrzeni publicznej czy do sfery rozrywki, której odbiorcą może być każdy.

Spędzanie czasu na poznawaniu sztuki może dawać wiele korzyści, jak dowodzi wynik badania ankietowego. Większość badanych osób decyduje się poświęcać czas sztuce w celu rozwoju osobistego czy relaksu, ale nieomal równie istotną motywacją jest ciekawość wywołana reklamą. Dowodzi to również temu, że nietradycyjne formy nawiązujące do dzieł sztuki wyłapują uwagę odbiorców i zachęcają do dalszego pogłębiania zagadnienia, co wydaje się być efektem pozytywnym.

Znakomita większość respondentów wypowiedziała się pozytywnie na temat różnego rodzaju przetworzeń dzieł sztuki w elementy życia codziennego. Odpowiedzi są dowodem na to, że może się to przysłużyć popularyzacji sztuki oraz prowadzić do rozwoju kulturowego społeczeństwa. W taki sposób dzieło dociera również do grona osób niezainteresowanych sztuką i wpływa na swoją rozpoznawalność. Może zachęcić do zgłębienia zagadnienia twórczości autora.

Nowe interpretacje – będące wynikiem między innymi kreatywności ludzkiej i modyfikacji dzieła przez dodanie tekstu i różnych elementów do kompozycji – pokazują nam, jak w łatwy sposób można przystosować historyczne twory do obecnych czasów. Dzięki temu zabiegowi ludzie niewykazujący zainteresowania kulturą wysoką mogą podejmować próby zgłębienia tematu poprzez odnalezienie podstaw tych trawestacji czy do poszukiwań obrazów, które mogą zyskać nową interpretację w świetle współczesności. Nieprzychylna ocena w stosunku do rezultatów modyfikacji dzieł sztuki pojawiła się wśród 34% ankietowanych, w większości wśród osób reprezentujących grupę wiekową 40+. Może to wynikać z niedostrzegania specyficznego, komicznego wydźwięku prac i niezrozumienia ich kontekstu, gdyż twórcy memów to przede wszystkim młodzi użytkownicy Internetu, operujący językiem i skojarzeniami czytelnymi dla internautów.

4.2. SZTUKA I ARCHITEKTURA W PRZESTRZENI MIASTA

Sztuka w przestrzeni publicznej pojawia się od starożytności – posągi greckie, łuki triumfalne starożytnych Rzymian, sztuka sakralna wszelkich kultur. Należą do niej także malowidła wielkoformatowe, freski, instalacje, rzeźby przestrzenne, plakaty, billboardy czy działania efemeryczne – takie jak happeningi, performanse, *emballage* mające miejsce w przestrzeni miejskiej. Posiada ona charakter trwały, jak i ulotny, często odpowiadający na potrzeby dynamicznie zmieniającej się tkanki miejskiej (Litorowicz, b.d.). Mimo swojego zróżnicowania charakteryzuje ją całe spektrum emocji oddziałujących na przechodnia. Nadrzędną jednak funkcją w owych dziełach wydaje się być podniesienie walorów estetycznych danej przestrzeni. Dziś, przyglądając się przestrzeni współczesnych miast, możemy zauważyć liczne przykłady dzieł architektonicznych, które cytują znane społecznie elementy kultury, a także sztuki.

Definicje architektury zmieniały się na przestrzeni wieków zależnie od tego, kto, kiedy i w jakim celu je formułował. Jednak jedną z najpopularniejszych jest XIX-wieczne twierdzenie traktujące dziedzinę tę jako sztukę kształtowania przestrzeni (Biegański, 1974). Teoretycy sztuki często odwołują się do antycznego traktatu *O architekturze: Ksiąg dziesięć* autorstwa Witruwiusza, funkcjonującego jako „witruwiańska triada”. Według definicji Witruwiusza architektura polega na zachowaniu trzech zasad odnoszących się do: *firmitas* – trwałości, *utilitas* – użyteczności, oraz *venustas*, czyli piękna.

Architektura nie ogranicza się wyłącznie do budynków, ale dotyczy również wszelkich obiektów stworzonych przez człowieka, związanych z określonym miejscem i mających na celu zaspokojenie jego potrzeb osobistych oraz społecznych. Wyróżnia się architekturę i urbanistykę, architekturę wewnątrz oraz krajobrazu, a także małą architekturę (Góra, 2013).

Od starożytności architektura jest ściśle związana z poczuciem estetyki i kanonami piękna. Czynniki te ulegały zmianom na przestrzeni wieków. Były one spowodowane ewolucją mentalności człowieka, a także zmianą panujących stylów (Tarnowski, 2012). Niektóre obiekty o wysokich walorach artystycznych stanowią część dobytku kulturowego i uważane są za

arcydzieła. Jednak nie każdy utwór architektoniczny zostaje uznany za dzieło sztuki, a nie każde dzieło sztuki zostaje uznane za arcydzieło. Ocena ta prawdopodobnie zawsze będzie tematem dyskusji i kontrowersji, gdyż zależy ona od subiektywnego spojrzenia oceniającego i jego indywidualnego poczucia piękna. Można jednak stwierdzić, że przełomowe dzieło architektoniczne pozytywnie oddziałuje na najbliższe otoczenie. Przykładem przestrzeni rozstawionej dzięki architekturze jest Bilbao w północnej Hiszpanii, które z małego, spokojnego i przemysłowego miasta gwałtownie zyskało na popularności po szeregu inwestycji. Pierwszą z nich było Muzeum Guggenheima (il. 12) projektu Franka Gehry'ego. Ów fenomen społeczno-ekonomiczno-kulturowy wzrostu popularności miasta dzięki powstawaniu nowych, kultowych obiektów nazywany jest efektem Bilbao (Kasprzak, 2010).

Il. 12. Frank Gehry – Muzeum Guggenheima w Bilbao, 1997.

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=54632> (dostęp: 20.02.2021)

Korelacje pomiędzy architekturą, sztuką i rzemiosłem artystycznym można najłatwiej zaobserwować w architekturze historycznej, gdyż powstające dawniej detale i ozdobniki wymagały kunsztu rzemieślników na granicy z artystycznym geniuszem, czego dowodem są francuskie katedry gotyckie czy renesansowe, włoskie kościoły i pałace. Bliższa teraźniejszości w kategorii architektonicznego artyzmu może być architektura ludowa, w której budowanie domów szło w parze z ich zdobieniem (obecnie rytuał malowania chałup można zaobserwować np. we wsi Zalipie w Małopolsce), a także styl zakopiański, który stanowił zespolenie architektury, wzornictwa i sztuki ludowej.

4.3. ZABIEGI ARTYSTYCZNE W ARCHITEKTURZE

Architektura współczesna, choć często stroni od detalu łączonego z rzemiosłem artystycznym – niejednokrotnie jest pełna kunsztu i piękna. W wielu projektach współczesnych architektów i architektów można znaleźć odwołania do sztuki. Jeden z takich przykładów znajduje

się w kompleksie budynków fabryki VITRA – jest to budynek straży pożarnej proj. Zaha Hadid (il. 13). Architektka zaproponowała złożoną, pozornie niepraktyczną bryłę, ze skomplikowanymi elementami sprawiającymi wrażenie niemożliwych do wykonania. Podobne zabiegi stosowano w projektach cenionych przez nią konstruktywistów radzieckich. Nawiązała także do suprematyzmu Kazimierza Malewicza – układem geometrycznym oraz geometrią brył.

Il. 13. Zaha Hadid – VITRA Fire Station, 1993. Źródło: https://www.archdaily.com/785760/ad-classics-vitra-fire-station-zaha-hadid-weil-am-rhein-germany/57174035e58ece9e0b0000cb-ad-classics-vitra-fire-station-zaha-hadid-weil-am-rhein-germany-photo?next_project=no (dostęp: 20.02.2021)

Il. 14. WXCA – Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry, 2011. Źródło: <http://www.wxca.pl/projekty/muzeum-pamieci-palmiry/> (dostęp: 20.02.2021)

Zabiegi artystyczne mogą być także wprowadzane do obiektów za pomocą symbolicznego odniesienia do historii. Przykładem może tu być realizacja Miejsca Pamięci Palmiry przez studio WXCA (il. 14), w którym to muzeum elewacja z kortenu została poddana zabiegowi

rzeźbiarskiemu poprzez wykonanie na przestrzał 2252 otworów odpowiadających liczbie pochowanych na cmentarzu ofiar niemieckiego terroru. Pozwoliło to nadać całemu obiektowi nowy wymiar, spotęgować jego przynależność do historycznego miejsca oraz wpływ na emocje odwiedzających. Jest to także forma bezpośredniego upamiętnienia każdej z ofiar i w symboliczny sposób zachowania ich podmiotowości.

Innym przykładem autorstwa wyżej wymienionej pracowni architektonicznej jest projekt koncepcyjny polskiego pawilonu na Wystawę Światową Expo 2020 w Dubaju (il. 15). Jego elewację tworzy rzeźba kinetyczna przedstawiająca stado ptaków w locie. Zamyśl ten nawiązuje do kluczowego siedliska migracji ptaków, którym jest Polska. W tym przypadku zabieg artystyczny został wykorzystany do przedstawienia bogactwa naturalnego przyrody przy jednoczesnym nadaniu niepowtarzalnego waloru estetycznego.

Il. 15. WXCA – pawilon polski na Wystawie Światowej EXPO 2020 w Dubaju.

Źródło: <http://www.wxca.pl/aktualnosc/i-nagroda-w-konkursie-na-polski-pawilon-na-expo2020-w-dubaju/> (dostęp: 20.02.2021)

Il. 16. WWA – polski pawilon Expo 2010.

Źródło: <http://wwa.pl/projects/pawilon-polski-expo-2010/> (dostęp: 20.02.2021)

Wśród obiektów EXPO warto przytoczyć również przykład pawilonu polskiego z wystawy w 2010 r. w Szanghaju, projektu pracowni architektonicznej WWAA z Warszawy (il. 16). Hasłem wiodącym wydarzenia było „Lepsze miasto, lepsze życie”. Polscy architekci zaproponowali ażurową konstrukcję nawiązującą do wycinanek, będących symbolem polskiej sztuki ludowej. Motyw ten jednakże został przetworzony w celu uniknięcia folklorystycznej dosłowności i mechanicznego powtarzania wzorców. Pawilon cieszył się tak dużą popularnością i uznaniem, że został jednym z pawilonów promujących EXPO 2010.

Wzorcowym przykładem przenikania się działań artystycznych i architektury jest twórczość architekta samouka, malarza, ekologa i artysty Friedensreicha Hundertwassera, pozostającego pod wpływem twórczości hiszpańskiego architekta Antoniego Gaudiego. Hundertwasser zaczął zajmować się architekturą w wieku 55 lat, a jego brak kierunkowego wykształcenia pozwolił na niepowtarzalne podejście do projektowania. Jego głównymi priorytetami było uzdrowienie budynków od tzw. choroby linii prostej i umożliwienie człowiekowi życia w kontakcie z naturą. Właśnie te elementy wpływały na wygląd końcowy realizacji Hundertwassera – twórcy projektów wywołujących skandale w XIX-wiecznym Wiedniu. Z upływem czasu budynki te stały się jednak jednymi z najważniejszych atrakcji miasta.

Pierwszą i jedną z najistotniejszych realizacji jest Hundertwasserhaus (il. 17) przy Löwengasse w Wiedniu. To dom-manifest opierający się na teorii pięciu skór (1 – skóra ludzka w ujęciu biologicznym, 2 – ubranie, 3 – dom, otoczenie, 4 – środowisko społeczne, 5 – natura), których zespolenie stanowiło cel projektu (Bednarz, 2017). Budynek zrealizowany został na zamówienie rady miasta i stanowi eksperyment sprawdzający możliwość wprowadzenia elementów artyzmu w codzienną rzeczywistość mieszkaniową.

Najbardziej charakterystyczną cechą dzieła jest ukształtowanie elewacji w sposób pozbawiony linii prostej. Uwagę zwraca wielokolorowa fasada z nieregularnymi oknami – jest to efekt nadania każdemu z mieszkań indywidualnego charakteru i koloru. Hundertwasser także we wnętrzu budynku dał wyraz walce z linią prostą przez zróżnicowanie poziomów podłogi, zastosowanie falujących ścian czy też fontanny w kształcie koła. Niewątpliwie dom ten odniósł sukces jako dzieło sztuki. Stał się ikoną, symbolem Wiednia i jedną z najczęściej odwiedzanych przez turystów atrakcji. Realizacja ta dała początek całej serii obiektów artysty (Bednarz, 2017).

Sztuka abstrakcyjna odgrywa niezwykle istotną rolę we współczesnej architekturze. W jej kształtowaniu biorą udział dwa główne nurty estetyczne: tendencja ekspresjonistyczna, nawiązująca do form organicznych, oraz tendencja racjonalistyczna, odnosząca się do geometrii (Serafin, 2014). Sztuka abstrakcyjna skłania nie tylko do subiektywnego, czysto wizualnego odbioru, ale także ku działaniom interpretacyjnym. Pozwoliło to znaleźć uniwersalny język łączący malarstwo i rzeźbę z innymi dziedzinami artystycznymi, muzyką, wzornictwem, teatrem, aż po architekturę.

Il. 17. Hundertwasser – Hundertwasserhaus, 1985. Źródło: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Hundertwasserhaus#/media/Plik:Wien_-_Hundertwasserhaus_\(03\).JPG](https://pl.wikipedia.org/wiki/Hundertwasserhaus#/media/Plik:Wien_-_Hundertwasserhaus_(03).JPG) (dostęp: 20.02.2021)

5. PODSUMOWANIE

Inspiracja twórczością innych artystów towarzyszy rozwojowi sztuki od zawsze – sztuka antyczna wciąż pozostaje jednym z najbardziej rozpoznawalnych kanonów piękna, a twórczość każdej kolejnej epoki charakteryzuje się wartościami, które są rozpoznawane do dziś. Przetwarzanie i cytowanie dzieł sztuki z minionych wieków nie jest zjawiskiem nowym, współcześnie jednak ulega eskalacji i pojawia się ze zdwojoną siłą dzięki nowym mediom i Internetowi – tu każdy może być autorem przetworzenia, upowszechnić je i uzyskać reakcję odbiorców. Badanie ankietowe dowiodło, że rozpoznawanie klasycznych dzieł sztuki w coraz większym spektrum mediów przyczynia się do popularyzacji sztuki ogólnie. Nawet osoby nią niezainteresowane mogą dostrzec intrygujące wątki w pracach inspirowanych dawnymi dziełami, bo operują nowym, rozpoznawalnym i adekwatnym do bieżących wydarzeń językiem. Dowodzi to również tego, jak bogaty i inspirujący jest bagaż osiągnięć tzw. dawnych mistrzów. Także odczytywanie artystycznych myśli w tworzeniu architektury, jak i wprowadzanie sztuki w przestrzeń publiczną okazuje się być dla odbiorców istotne.

Nieustanne przenikanie się sztuk użytkowych i popularnych ze sztukami pięknymi nie tylko sprawia, że ich odbiór staje się zjawiskiem egalitarnym, ale także jest sposobem na

zachowanie ciągłości rozwoju kultury i nabudowywanie kolejnych – coraz bardziej współczesnych – warstw. Ten proces, gdy kolejne dzieła nie tylko inspirują się sztuką dawną, ale także stanowią inspiracje dla twórczości, to perpetuum mobile dowodzące o charakterze sztuki jako żyjącym organizmie – pozbawionym granic i czasu.

BIBLIOGRAFIA

- Bednarz, M. (2017). Architektura Hundertwassera – sztuka na krawędzi kiczu? *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, 2, 247–259.
- Biegański, P. (1974). *Architektura: sztuka kształtowania przestrzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Dziamski, G. (2017). Sztuka wysoka i niska. *DYSKURS. Pismo Naukowo-Artystyczne ASP we Wrocławiu*, 23, 7–27.
- Gozdka, J. (2013). *Krótką historią internetowych memów*. Pobrane z: <https://www.komputerswiat.pl/aktualnosci/krotka-historia-internetowych-memow/xpsjy7v> (dostęp: 20.02.2021).
- Góra, J. (2013). *Architektura – sztuka czy technika?* Pobrane z: <https://www.ipblog.pl/2013/07/architektura-sztuka-czy-technika/> (dostęp: 20.02.2021).
- Hammer, M. (2013). *Francis Bacon*. Wydawnictwo: Phaidon Press Ltd.
- Humbert, A. (1967). *Die Nabis und ihre Epoche 1888–1900*. Dreżno: Wydawnictwo VEB Verlag der Kunst.
- Kasprowicz, D., Veltzé, K. (2020). Badania nad memami internetowymi w świetle wiedzy o nowych mediach – wyzwania metodologiczne. *Studia de Cultura*, 12(3), 4–12.
- Kasprzak, R. (2010). *Efekt Bilbao*. Pobrane z: <https://nck.pl/szkolenia-i-rozwoj/projekty/kultura-sie-liczy-blog/efekt-bilbao--rafal-kasprzak> (dostęp: 20.02.2021).
- Landow, P. (2020). *Pre-Raphaelites: An Introduction*. Pobrane z: <http://www.victorianweb.org/painting/prb/index.html> (dostęp: 20.02.2021).
- Litorowicz, A. (b.d.). *Sztuka w przestrzeni publicznej*. Pobrane z: <https://sztukapubliczna.pl/pl/sztuka-w-przestrzeni-publicznej/sztuka> (dostęp: 20.02.2021).
- Luty, J. (2014). Estetyka ewolucyjna: sztuka jako adaptacja w ujęciu międzykulturowym. *Estetyka i Krytyka*, 2(21), 101–114.
- Luty, J. (2018). Sztuka, piękno a ewolucja. *Filozofuj!*, 1(19), 12–14.
- Przybyszewski, S. (2014). *Confiteor*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Nowoczesna Polska.
- Serafin, A. (2014). *Architektura wobec sztuki abstrakcyjnej XX wieku*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Sochaczewski, J. (2020). *Odkryto najstarsze malowidła naskalne w historii. Sprzed 40 tys. lat*. Pobrane z: <https://www.national-geographic.pl/aktualnosci/odkryto-najstarsze-malowidla-naskalne-w-historii-sprzed-40-tys-lat-zdjecia> (dostęp: 20.02.2021).

- Tarnowski, J. (2012). Jeszcze o funkcjonalizmie w estetyce architektury: od Sokratesa do idei budynku totalnie ekoprzyjaznego. *Estetyka i Krytyka*, 24, 183–204.
- Wołoszyn, M. (2019). Czy memy są tekstami kultury? *Toruńskie Studia Bibliologiczne*, 1(22), 9–28.
- Wójcicka, M. (2020). *Memy internetowe jako nowoczesne formy komunikacji multimodalnej i nośniki pamięci zbiorowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- WWAA (b.d.). *Pawilon Polski Expo 2010*. Pobrane z: <http://wwaa.pl/projects/pawilon-polski-expo-2010/> (dostęp: 20.02.2021).
- WXCA (b.d.). *Pawilon Polski na Wystawę Światową Expo 2020 w Dubaju*. Pobrane z: <https://www.wxca.pl/nagrody/i-nagroda-w-konkursie-na-polski-pawilon-na-expo2020-w-dubaju/> (dostęp: 20.02.2021).
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=9556265> (dostęp: 20.02.2021).
- <https://zpe.gov.pl/a/ekspresja-zawarta-w-deformacji---neofiguracja-francisa-bacona/Dg84NagGn> [dostęp: 08.05.2024].
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=631170> (dostęp: 20.02.2021).
- https://medium.com/@viktorija_vass/its-ok-not-to-be-passionate-about-work-74fc51d44c63 (dostęp: 20.02.2021).
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=25899486> (dostęp: 20.02.2021).
- <https://kubicki.info/series-of-quarantine/> (dostęp: 20.02.2021).
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=42882994> (dostęp: 20.02.2021).
- <https://kubicki.info/series-of-quarantine/> (dostęp: 20.02.2021).
- <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=54632> (dostęp: 20.02.2021).
- https://www.archdaily.com/785760/ad-classics-vitra-fire-station-zaha-hadid-weil-am-rhein-germany/57174035e58ece9e0b0000cb-ad-classics-vitra-fire-station-zaha-hadid-weil-am-rhein-germany-photo?next_project=no (dostęp: 20.02.2021).
- <http://www.wxca.pl/projekty/muzeum-pamieci-palmyry/> (dostęp: 20.02.2021).
- <http://www.wxca.pl/aktualnosci/i-nagroda-w-konkursie-na-polski-pawilon-na-expo2020-w-dubaju/> (dostęp: 20.02.2021).
- <http://wwaa.pl/projects/pawilon-polski-expo-2010/> (dostęp: 20.02.2021).
- [https://pl.wikipedia.org/wiki/Hundertwasserhaus#/media/Plik:Wien_-_Hundertwasserhaus_\(03\).JPG](https://pl.wikipedia.org/wiki/Hundertwasserhaus#/media/Plik:Wien_-_Hundertwasserhaus_(03).JPG) (dostęp: 20.02.2021).

Piotr Pikulski (piotr.pikulski@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-3268-8079>

Katedra Geometrii Wykreślnej i Technologii Cyfrowych, Wydział Architektury,
Politechnika Krakowska

Szwedzkie zniszczenia w Rzeczypospolitej (1655–1660): Cyfrowa rekonstrukcja stopnia dewastacji pałacu w podkrakowskim Łobzowie

Swedish destruction in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1655–1660): Digital reconstruction of the damage to the palace in Łobzów near Krakow

Streszczenie

Niniejsze opracowanie kontynuuje badania nad historią pałacu królów w podkrakowskim Łobzowie. Jego celem jest cyfrowa rekonstrukcja nieznanego etapu obiektu z czasów zniszczenia przez wojska szwedzkie podczas potopu. Źródła podają, że pałac został obrabowany i spalony przez Szwedów w 1657 roku. Dotychczas nie było jasne, w jakim stopniu rezydencja została zniszczona. Dzięki badaniom udało się odtworzyć bryłę obiektu przed zniszczeniem i stworzyć model pałacu w formie nieznanego dotąd badaczom.

Słowa kluczowe: pałac w Łobzowie, cyfrowa rekonstrukcja, potop szwedzki, model zniszczeń, model 3D

Abstract

The study continues research on the history of the kings' palace in Łobzów. Its aim is the digital reconstruction of an unknown phase of the building from the time it was destroyed by Swedish troops during the Deluge. Sources report that the palace was looted and burned by the Swedes in 1657. Thanks to the research, it has been possible to digitally reconstruct the structure of the building before the destruction and to create a model of the palace in a form previously unknown to researchers.

Keywords: palace in Łobzów, digital reconstruction, Swedish Deluge, damage model, 3D model

1. WSTĘP

Kontynuacją badań nad stanem zachowania pałacu w Łobzowie na przestrzeni wieków i próby dokonania cyfrowej rekonstrukcji poszczególnych faz zachowania obiektu jest analiza zniszczeń dokonanych przez szwedzkich najeźdźców podczas potopu. W dotychczasowych publikacjach autor potwierdza, że pałac w Łobzowie został odbudowany przez Jana Sobieskiego po zniszczeniach szwedzkich w formie odbiegającej od tej znanej sprzed potopu. W kolejnych badaniach odtworzona została bryła pałacu sprzed szwedzkich zniszczeń – z czasów przebudowy wykonanej przez Giovanniego Trevana na zlecenie Władysława IV Wazy. Wyniki powyższych badań, w zestawieniu z analizą zniszczeń dokonanych przez armię Karola Gustawa nie tylko w Krakowie, ale i w innych polskich miastach, pozwoliły na wykonanie cyfrowej rekonstrukcji, obrazującej prawdopodobny stopień zniszczeń łobzowskiej rezydencji z czasów szwedzkiego potopu (Pikulski, 2020b).

2. STAN BADAŃ

Do stycznia 2024 roku udało się zrekonstruować cyfrowo bryłę obiektu pałacu w Łobzowie z czasów Władysława IV Wazy (Pikulski, 2020b). Wtedy to dokonana została jedna z najważniejszych przemian w historii łobzowskiej letniej rezydencji, w wyniku której dobudowano od strony południowej nowe skrzydło jednotraktowe, „dostawiając” je do batoriańskiej galerii, która teraz stała się wewnętrzną loggią, otwartą w stronę dziedzińca (Stala, 2015). W ten sposób frontowa elewacja budynku ostatecznie straciła wszelkie elementy renesansowej architektury, przybierając znany z wielu panoram Krakowa bardziej uproszczony wygląd, tak charakterystyczny dla barokowych pałaców (Pikulski, 2020b).

Kolejną z wykonanych cyfrowych rekonstrukcji faz architektonicznych łobzowskiego pałacu jest ta obrazująca jego stan po odbudowie wykonanej na zlecenie Jana III Sobieskiego po szwedzkim potopie (Pikulski, 2020a). Jak potwierdziły dotychczasowe badania (Pikulski, 2020b), Sobieski zastał pałac w ruinie, ze zniszczonymi skrzydłami wschodnim i zachodnim oraz północnym skrzydłem arkadowym. Jedyne skrzydło południowe nadawało się do przeprowadzenia w nim gruntownych prac remontowych. Pozostałe skrzydła obiektu wymagały już nie remontu, lecz odbudowy, na którą Sobieski nie mógł sobie pozwolić ze względów finansowych (Pikulski, Stala, 2018).

Niniejsze opracowanie ma na celu ustalenie na podstawie analizy zniszczeń dokonanych przez wojska szwedzkie w Polsce podczas drugiej wojny północnej i ich stopnia w odniesieniu do pałacu w Łobzowie oraz stworzenie modelu cyfrowego prawdopodobnego stanu zachowania bryły obiektu z tego okresu.

3. DZIAŁALNOŚĆ SZWEDZKA W POLSCE PODCZAS POTOPU

W kwestii zniszczeń, jakich dopuszczała się armia szwedzka podczas inwazji na tereny Rzeczypospolitej w latach 1655–1660, w samej Wielkopolsce wymienić można miejscowości, które zostały w całości lub w znacznej części zrabowane i spalone. Są to między innymi: Brdów, Bydgoszcz, Chodzież, Gąsawa, Inowrocław, Koło, Konin (zniszczony w 1656 roku „ogniem nieprzyjacielskim”), Łądek, Leszno, Nakło, Rydzyna, Śrem i wiele innych (Lepszy, 1957).

Zniszczenia szwedzkie na Mazowszu obrazuje lustracja z 1660 roku (AGAD, 1549–1880). Tutaj ich stopień był ściśle powiązany z odległością danego miasta od terenów najbardziej intensywnych operacji wojennych. Najbardziej ucierpiała Warszawa oraz jej okolice. Doszczętnie zniszczone i spalone zostały Praga, Brudno, Żerań, Buraków, Wielka Wola i Młociny (Lepszy, 1957). Miasta mazowieckie zaraz po zakończeniu wojny były w katastrofalnej sytuacji. Na 43 miasta wymienione w lustracji z 1660 roku spalonych było 15, co stanowiło 35%, liczba domów spadła do 14%, a z łąnów miejskich zasianych było tylko 18% (AGAD, 1549–1880). Dewastacji uległy również budynki miejskie, jak ratusze, łaźnie, a także zamki obronne i kościoły. Z obiektów przemysłowych zniszczona została przeszło połowa młynów (Lepszy, 1957).

Po zajęciu Wielkopolski i Mazowsza Szwedzi zjawili się w Małopolsce w połowie września 1655 roku. Wiadomo, że rodzaj i stopień zniszczeń dokonanych w Małopolsce nie odbiegał od tych z innych rejonów Polski. Mowa tu o stratach zarówno w zabudowaniach, jak i ludziach. Najczęściej stosowanym przez Szwedów sposobem niszczenia miast i budynków było podpalenie, prawdopodobnie tańsze w ogólnym rozrachunku wojennym niż wysadzenie, które wymagało z kolei zastosowania cennych w tamtych czasach surowców, między innymi prochu, przydatnych bardziej na polu bitwy. Jednym z najbardziej dewastacyjnych działań wojennych na terenie Małopolski podczas wojen szwedzkich było trzykrotne oblężenie Krakowa: przez Szwedów, potem przez Jerzego Lubomirskiego, a na końcu przez wojska polskie wraz z posiłkami austriackimi. Bardzo niszczycielskie w skutkach były również bitwy pod Wojniczem i Lanckoroną, a także oblężenie Częstochowy i Sandomierza. Całe miasteczka, albo przynajmniej po kilkanaście lub kilkadziesiąt domów, spaliły w tych latach wojska nieprzyjacielskie w Brzesku Starym, Dobczycach, Dukli, Grybowie, Książu, Lanckoronie, Myślenicach, Nowym Sączu, Nowym Targu, Pilicy, Skalmierzu, Szczekocinach, Wojniczu, Zakliczynie, Żabnie i Żywcu. Jedną z budowli obronnych, całkowicie zniszczoną przez Szwedów, był dwór w Boratynie, pełniący wtedy funkcję obronną (Kobylarczyk, 2012). Cechą wspólną dla większości powyższych akcji wojennych był późniejszy rabunek, a następnie zniszczenie i podpalenie, zarówno w przypadku miast, jak i wsi czy pojedynczych obiektów (Lepszy, 1957).

4. DZIAŁALNOŚĆ SZWEDZKA W KRAKOWIE PODCZAS POTOPU

W województwie krakowskim skutki wojny odczuł przede wszystkim Kraków z przedmieściami i przyległymi miejscowościami. Przygotowując się do odparcia nadchodzącego nieprzyjaciela i obrony Krakowa, w przeddzień najazdu, 25 września 1655 roku, spalono krakowskie przedmieścia, aby nie dawały napastnikom naturalnej osłony (Haratym, 2015). Spalone zostały wówczas: Wesoła, Kleparz z kościołem św. Floriana i sąsiednimi zabudowaniami, Biskupie i domy za bramą Wiślną. Ogień przedostawał się niestety również na inne obszary, w tym na teren samego miasta, przez co całkowitemu lub częściowemu zniszczeniu uległy między innymi wodociąg miejski, baszta Kuśnierska z garbarnią, budynki koło kościoła św. Anny, część kolegium większego Akademii Krakowskiej i znaczna część kościoła Franciszkanów. Następnego dnia Szwedzi zajęli Kazimierz, który rabowali przez trzy kolejne dni. Kolejno próbowali wtargnąć do Krakowa przez bramę Grodzką. Podczas szturmów, jakie nastąpiły później z tej strony na Wawel i mury miejskie, spłonął Stradom, podpalony przez artylerię zamkową, spaliły się także kościoły św. Agnieszki, Bernardynów, św. Gertrudy i św. Sebastiana. Okupowanie Krakowa przez wojska szwedzko-siedmiogrodzkie trwało od 1655 do 1657 roku. W tym czasie, z ramienia Szwecji, gubernatorem miasta był Paweł Wirtz, a z ramienia księcia siedmiogrodzkiego Jana Rakoczego – Jan Bethlen (Sikora, 1908).

Dwa lata okupacji, najpierw szwedzkiej, a potem szwedzko-siedmiogrodzkiej, skutkowały dalszym postępowaniem szkód wyrządzanych miastu w postaci rabunków, konfiskat, kontrybucji i bezceremonialnego obchodzenia się z mieniem ruchomym oraz nieruchomości. Gdy król Jan Kazimierz wraz z żoną Marią Ludwiką wjechał do Krakowa we wrześniu 1657 roku, zastał tu niezwykle przykry widok. Kraków i jego okolice po ustąpieniu Szwedów stanowiły ruinę (Haratym, 2015). Mury obronne były popękane i pokruszone, podobnie jak zniszczone doszczętnie baszty. Wszystkie okoliczne wsie, miasteczka i klasztory były zrabowane, spalone lub zburzone. Ulice zasypane były drewnem, błotem i gnojem. Setki mieszkańców pozostało bez dachu nad głową. Na placu Biskupim pozostało tylko pięć z pięćdziesięciu domów. Klasztor oo. Karmelitów został zrujnowany. Stradom zburzono całkowicie. Spalono wiele kamienic i kościołów. Reszty zniszczeń dokonały kule armatnie podczas walk oblężniczych (Sikora, 1908).

Równie dużych szkód doznał zamek królewski na Wawelu. Budynki o dużej randze i znaczeniu dla mieszkańców Krakowa w bezwzględny sposób rabowano, niszcząc przy tym bezcenne wnętrza, obdzierając drogocenne obicia, kradnąc marmury, okna weneckie, dzieła sztuki (Sikora, 1908).

Sam gubernator Krakowa Wirtz kradł z katedry drogocenne klejnoty, naczynia, obrazy i wyposażenie wnętrz. Wykazywał się przy tym nieraz celowym okrucieństwem, jak na przykład wtedy, gdy polecił zdjęcie z ołtarza trumny z relikwiami św. Stanisława. Trumnę następnie rozbito, a gubernator oraz jego współpracownicy podzielili się między sobą relikwiami (Sikora, 1908).

Z katedry, rabowanej jeszcze wielokrotnie, nawet tuż przed zarządzonym odwrotem wojsk szwedzkich z Krakowa, wywożono wszystko, co według najeźdźców stanowiło jakąś wartość: obicia krzesel, ołtarze, meble, obrazy, skrzynie z klejnotami, elementy wyposażenia wnętrz, wykonane z marmuru lub innych drogocennych surowców (Sikora, 1908). Choć brak jest aż tak dokładnych opisów w przypadku pałacu w Łobzowie, nie jest możliwe, aby w świetle tego, jak potraktowany został cały Kraków, łącznie z zamkiem królewskim, łobzowska rezydencja uniknęła podobnego losu.

5. LOSY PAŁACU W ŁOBZOWIE PODCZAS POTOPU

Źródła historyczne nie mówią wiele o samym pałacu, można jednak znaleźć fragmenty informacji o tym, co działo się z nim podczas oblężenia Krakowa. Prawdopodobnie przypiecztowaniem losu łobzowskiej rezydencji był paradoksalnie fakt, że w dniu 28 września 1655 roku król Karol Gustaw właśnie tutaj urządził swoją kwaterę w celu przygotowania się do oblężenia Krakowa (Grabowski, 1830). Ze względów taktycznych Szwedzi wstrzymywali się od zniszczeń, pozostając jedynie przy grabieży i plądrowaniu królewskich rezydencji. Dopiero gdy Polacy rozpoczęli zbrojny opór przeciwko szwedzkiej okupacji, ci, w ramach odwetu, rozpoczęli zakrojoną na szeroką skalę akcję siania zniszczenia i terroru. Jak podają źródła, każde miasto, wieś czy zamek, w przypadku stawiania przez jego mieszkańców oporu, było plądrowane, a następnie palone lub wysadzane w powietrze (Lepszy, 1957; Sikora, 1908). W Krakowie i okolicach bardzo popularne były tego typu „wyprawy karne”, polegające na grabieży i paleniu wszystkich niemal zamków i pałaców, bez względu na to, czy miały one jakikolwiek charakter obronny. Tak zniszczono między innymi, w całości lub częściowo, zamki w Tenczynie, Lanckoronie, Pieskowej Skale, Lipowcu i Tyńcu, ograbiono zamek w Ojcowie i pałac w Niepołomicach. Zamek Lubomirskich w Wiśniczu został przez Szwedów skrupulatnie ograbiony, a na zakończenie jego część wysadzono w powietrze (Lepszy, 1957).

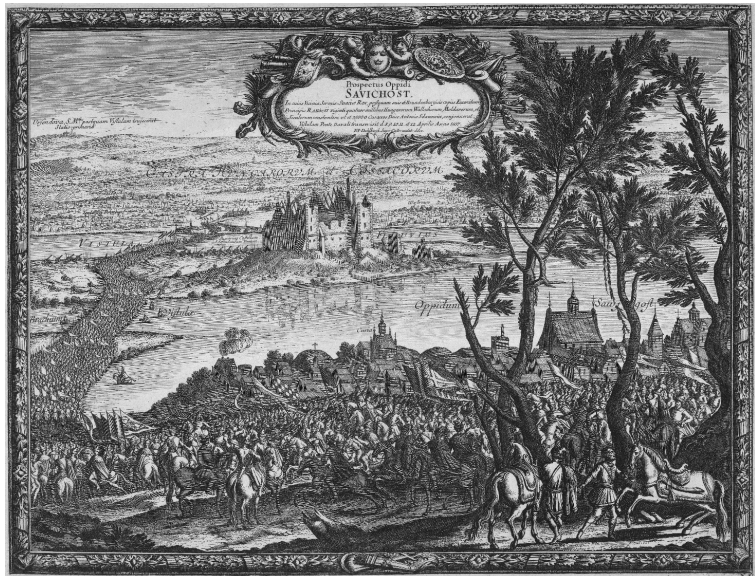
W przypadku Łobzowa mówi się o „doznaniu przez niego wielkiej ruiny” w ramach odwetu Karola Gustawa za stawianie przez Polaków zbrojnego oporu (Grabowski, 1866). Mowa tu między innymi o powyrywanych posadzkach i marmurowych kolumnach dziedzińca, które potłuczono i sprzedano rzemieślnikom (Lepszy, 1957). Szwedzi z całą pewnością postąpili z pałacem łobzowskim w taki sam sposób jak z innymi zamkami w regionie – każdy z nich został ograbiony, a następnie w całości lub przynajmniej w części spalony lub wysadzony (Pikulski, 2020a). Należy mieć tutaj na uwadze, że zniszczeń tych dokonywano w czasach, gdy okupant dysponował przewagą nad siłami polskimi (Sikora, 1908). W roku 1657, podczas wycofywania się z Polski, król Karol Gustaw wydał oficjalny rozkaz niszczenia wszystkiego, co wojska napotkają na swojej drodze. Nie była to zatem nigdy decyzja poszczególnych dowódców, lecz odgórny rozkaz dla całej armii (Lepszy, 1957).

Jak zaznacza w swojej pracy Władysław Eljasz-Radzikowski: „W czasie najazdu szwedzkiego za Jana Kazimierza pałac łobzowski niszczał zupełnie. Zrabowano z niego nawet posadzki” (Eljasz-Radzikowski, 1902). Ambroży Grabowski z kolei opisuje: „Nie masz nic niepodobnego, że Karol Gustaw i jego namiestnicy nie lepiej gospodarzyli w Łobzowie jak po innych zamkach: i że marmury itp., których uprowadzić nie mogli, sprzedane prywatnym lub zniszczone były” (Grabowski, 1830). Grabowski przytacza z rękopisów, że oprócz samych Szwedów do zniszczeń dołączyli również ich poplecznicy ze strony polskiej: „Puczek Korzennik krak. także posadzki pobrał na Łobzowie. A gdy zamek ten zruynować miano, Pernus aptekarz mówił Generałowi (Wirtz), żeby słupy marmurowe kazał potłuc, które i potłuczono na sztuki: i tam marmury kazał wszędzie wybierać na swoją potrzebę”. W lustracji z 1657 roku czytamy: „Ten zamek jako rewizja Anni 1657 opisuje dawno przez nieprzyjaciela jako spalony, tak dotąd nie jest restaurowany” (Rączka, 1980). Zarówno wcześniejsze, jak i późniejsze lustracje wskazują na to, że najeźdźcy nie mogli dokonać ogromnych zniszczeń w postaci wysadzenia obiektu lub jego części. Należy stwierdzić, że działanie Szwedów polegało przede wszystkim na grabieży i spalaniu (Sinko, 1933). Po zniszczeniach w pierwszej kolejności zwrócono uwagę na zabezpieczenie budynku, wydając „na pobicie nowe dachu na pałacu łobzowskim gontów kop 350”, i skupiono się na naprawie gospodarki, szczególnie „budynków zamku łobzowskiego” (Rączka, 1984). Dodatkowo lustracja z 1657 roku wskazuje, że najbardziej ucierpiała najstarsza, wschodnia część pałacu. Zachodnie skrzydło zachowało w sporej części pomieszczeń swoje marmurowe posadzki. Rozrzucone marmurowe kolumny na dziedzińcu mogą świadczyć o możliwym zniszczeniu ganku w części północnej. Pomimo nakrycia obiektu lustrator wspomina, że „okien, połapów, ani pieców, nie masz także i drzwi, wszystko restaurować potrzeba” (Rączka, 1984).

6. WNIOSKI – PRÓBA CYFROWEJ REKONSTRUKCJI BRYŁY PAŁACU, OBRAZUJĄCEJ SZWEDZKIE ZNISZCZENIA

Najprawdopodobniej właśnie w czasach potopu pałac pozbawiony został północnego dziedzińca arkadowego, o którego ruinach wspomina między innymi A. Grabowski, cytując podania Miechowity z jego podróży po Polsce (Grabowski, 1830). Pałac, oceniając na podstawie cyfrowych rekonstrukcji następnych faz architektonicznych obiektu, nie został wysadzony w powietrze, lecz podpalony po jego wcześniejszym zrabowaniu i rozbiciu części kolumn dziedzińca arkadowego, co już wtedy spowodowało jego częściowe zawalenie (Pikulski, 2020a). Nie zachowało się wiele rycin obrazujących zniszczenia szwedzkie w Małopolsce, których można by użyć jako analogii przy rekonstrukcji zniszczeń łobzowskiej rezydencji. Jedną z niewielu, zarazem bardzo cenną w kwestii omawianego zagadnienia, jest rycina z dzieła Samuela von Pufendorfa, obrazująca zniszczenia zamku w mieście Zawichost z 1656 roku (il. 1). Widać na niej wyraźnie, że zamek nie został wysadzony w powietrze (skala zniszczeń murów byłaby dużo większa), lecz podpalony, a widoczne na rycinie zniszczenia są skutkiem

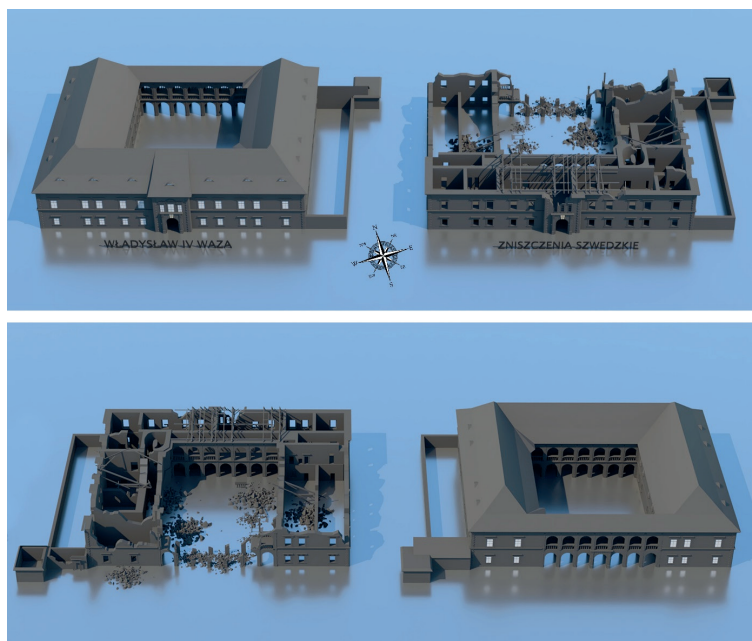
zawalenia się drewnianej konstrukcji dachu wskutek pożaru. Wałący się dach zniszczył wieże zamku oraz górne piętra. Analogiczna sytuacja musiała wystąpić w pałacu w Łobzowie. Jednym z najbardziej znaczących skutków tego działania było, podobnie jak w przypadku zamku w Zawichoście, zawalenie się dachu pałacu, który po spaleniu się drewnianej więźby nie mógł utrzymać ciężaru pozostałości przekrycia i runął w głąb budynku, dopełniając zniszczeń spowodowanych wyburzeniem części marmurowych kolumn dziedzińca. Skutkiem tego musiało być również zawalenie się części stropów nad parterem południowego skrzydła budynku. Być może uszkodzeniu uległy wtedy również klatki schodowe (Pikulski, 2020a).

Il. 1. Rycina z dzieła Samuela von Pufendorfa – zniszczenie miasta Zawichost (Polona Digital Library, 1696)

Nieregularne zniszczenia pałacu w Łobzowie, przedstawione na cyfrowej rekonstrukcji (il. 2–3), wynikają z kompozycji architektonicznej jego zabudowań, będącej pozostałością jeszcze z czasów batoriańskich (Pikulski, 2020b). Mowa tutaj o galerii arkadowej w północnej części dziedzińca, łączącej skrzydła zachodnie ze wschodnim. W czasach Stefana Batorego jednotraktowe galerie arkadowe znajdowały się zarówno w skrzydle południowym (frontowym), jak i północnym, jednak późniejsza rozbudowa Władysława IV sprawiła, że do galerii południowej dobudowano od frontu dodatkowe izby, powiększając tym samym całe skrzydło południowe, rozszerzając jego trakt i wzmacniając go dodatkową konstrukcją (Pikulski, 2020b). Gdy Szwedzi, wycofując się z Krakowa, niszczyli i rabowali wszystkie cenne elementy na rozkaz Karola Gustawa, w tym marmurowe kolumny arkad, dużo bardziej naruszyli konstrukcję, a co za tym idzie wytrzymałość północnego skrzydła arkadowego, dla którego kolumny stanowiły

główną podporę. W skrzydle południowym niszczenie i usuwanie kolumn arkad nie było aż tak istotną szkodą w całości konstrukcji. Efektem tych działań było całościowe lub częściowe zawalenie się północnych arkad, do którego mogło dojść jeszcze przed pożarem, a samo podpalenie dopełniło jedynie zniszczenia przez walącą się konstrukcją dachu. Za tym, iż najmniejszemu zniszczeniu uległo skrzydło południowe wraz z fragmentami skrzydeł wschodniego i zachodniego, przemawia również fakt, że skrzydło to miało solidne fundamenty, których część, wraz z fragmentami murów, pochodziła jeszcze z czasów średniowiecza, oraz to, że skrzydło to było stosunkowo nowe, a co za tym idzie najmocniejsze pod względem konstrukcyjnym. Za nieregularnymi zniszczeniami pałacu podczas potopu przemawia również cyfrowa rekonstrukcja bryły obiektu z początku XIX wieku, czyli okresu, gdy był on tak zwaną romantyczną ruiną, przedstawianą między innymi na rycinach Zbigniewa Vogela. Na rekonstrukcji tej widać również wyraźnie nieproporcjonalny stopień zniszczeń, z zachowanym we względnie dobrym stanie skrzydłem frontowym, fragmentami skrzydeł bocznych oraz całkowicie zburzonym arkadowym skrzydłem północnym (Szpyt, Pikulski, 2016).

Il. 2–3. Cyfrowa rekonstrukcja prawdopodobnego stanu zachowania łobzowskiej rezydencji po zniszczeniach dokonanych przez Szwedów podczas ich inwazji na Polskę w latach 1655–1657 w porównaniu do stanu sprzed szwedzkich zniszczeń – barokowej rezydencji Wazów. Ilustracja przedstawia teoretyczny stan zachowania pałacu po wyburzeniu północnych arkad dziedzińca, wskutek czego doszło do zawalenia części dachów i stropów. Rekonstrukcja teoretyczna, opracowana na podstawie poprzednich badań autora – między innymi odbudowy pałacu przez Jana III Sobieskiego. Opracowanie własne

Wszystkie opracowane dotychczas rekonstrukcje faz architektonicznych pałacu w Łobzowie z czasów Władysława IV Wazy, Jana III Sobieskiego i „romantycznej ruiny”, w zestawieniu z przeprowadzonymi badaniami (Kulig i in., 2015; Pikulski, 2020a; 2020b), pozwoliły opracować model cyfrowy, obrazujący prawdopodobny stopień zniszczeń, jakim uległa rezydencja łobzowska w czasach szwedzkiego potopu, uzupełniając tym samym kolejną lukę w jakże bogatej historii architektonicznej tego obiektu.

BIBLIOGRAFIA

- (AGAD) Archiwum Główne Akt Dawnych (1549–1880). *Lustracje, rewizje i inwentarze królewskiej ... oraz dóbr biskupstwa krakowskiego i łuckiego*. Inwentarz oddziału PL, 1/7/3 (ASK Oddział XLVI). Pobrane z: <https://agad.gov.pl/inwentarze/XLVI.xml> (dostęp: 2023).
- Eljasz Radzikowski, W. (1902). *Kraków dawny i dzisiejszy*. Kraków: Drukarnia W.L. Anczyca i Spółki w Krakowie.
- Grabowski, A. (1830). *Kraków i jego okolice*. Kraków: Księgarnia D.E. Friedleina.
- Haratym, A. (2015). Kraków (z miastami Kazimierzem i Kleparzem oraz przedmieściami i najbliższą okolicą). W: M. Nagielski, K. Kossarzeci, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Straty poniesione w poszczególnych prowincjach Rzeczypospolitej podczas potopu szwedzkiego* (s. 325–374). Warszawa: DiG.
- Kieszkowski, W. (1935). *Biuletyn Historji Sztuki i Kultury*. Warszawa: Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej.
- Kobylarczyk, J. (2012). Dwór w Boratynie jako przykład ocalałej rezydencji o wartości historycznej. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*, 31, 78–86.
- Kulig, A., Nassery, F., Zieliński, R., Filipowski, S. (2015). The use of BIM technology in modern methods of inventory and analysis of architectural monuments. *Wiadomości Konserwatorskie*, 42, 33–43.
- Lepszy, K. (red.) (1957). *Polska w okresie Drugiej Wojny Północnej, Tom Drugi – Rozprawy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pikulski, P. (2020a). Digital Monument Reconstruction in Architectural Studies: Synthesis of Research on the Previously Unknown Form of the Palace in Łobzów (Cracow) from the Period of the Rule of John III Sobieski. *The City and History*, 9(2), 97–110.
- Pikulski, P. (2020b). Synteza badań nad stanem zachowania pałacu w Łobzowie na przestrzeni wieków – komputerowe rekonstrukcje brył obiektu od fortalicium Kazimierza Wielkiego do barokowej rezydencji Wazów. *Wiadomości Konserwatorskie*, 63, 86–95.
- Pikulski, P., Stala, K. (2018). Royal palace in Łobzow in the times of Jan III Sobieski. Search for the author of the reconstruction project of the residence, based on the analysis of the architectonic achievements of Piotr Beber, Thielemann van Gameren and Augustyn Locci. *Wiadomości Konserwatorskie*, 54, 111–120.

- Polona Digital Library (1696). *Prospectus oppidi Savichost*. Pobrane z: <https://polona.pl/preview/ee303367-656f-4ba8-addb-083d5e9aac27> (dostęp: 01.2024).
- Rączka, J.W. (1980). *Królewski Łobzów*. Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Powszechnej Zarząd Wojewódzki w Krakowie.
- Rączka, J.W. (1984). Królewska rezydencja pałacowo-ogrodowa na Łobzowie stan badań i zachowane źródła archiwalne (1655–1980). *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, XVIII, 21–29.
- Sikora, L. (1908). *Szwedzi i Siedmiogrodzianie w Krakowie*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Sinko, K. (1933). *Santi Gucci Fiorentino i jego szkoła*. Kraków: Wydawnictwo Związku Kół Historyków Sztuki Studentów Uniwersytetów Rzeczypospolitej Polskiej.
- Stala, K. (2015). The royal residence of Zygmunt III Vasa in Łobzow. Attempt at reconstruction. *Wiadomości Konserwatorskie*, 42, 54–60.
- Szpyt, M., Pikulski, P. (2016). Obscure fate of the Palace in Łobzow during the reign of Jan III Sobieski. Attempt at computer reconstruction based on the analysis of the palace history since 1655 till the mid-19th century. *Wiadomości Konserwatorskie*, (48), 119–124.

PUJA

SYLWETKI

Ewa Węćławowicz-Gyurkovich (ewaannagyur@o2.pl)

 <https://orcid.org/0000-0003-3920-445X>

Katedra Architektury, Wydział Architektury, Budownictwa i Sztuk Stosowanych,
Akademia Śląska

Pamięć – defragmentacja przeszłości. Wspomnienie prof. Elżbiety Węćławowicz-Bilskiej

Memory – defragmentation of the past. Remembrance of Professor Elżbieta Węćławowicz-Bilska

Streszczenie

W artykule przybliżona zostaje sylwetka śp. prof. Elżbiety Węćławowicz-Bilskiej, lata kształtowania jej osobowości, czas rozwoju naukowego i plastycznego. Duży wpływ na ukierunkowanie jej zainteresowań, a także doskonalenie warsztatu artystycznego miała aktywność w pracach studenckich kół naukowych w trakcie studiów. Istotne znaczenie dla konstituowania się jej wrażliwości miały również tradycja i wartości wyniesione z osobistych studiów i obecne w historii i kulturze materialnej Krakowa.

Słowa kluczowe: wspomnienie, kształtowanie osobowości, rozwój naukowy, rozwój artystyczny, Elżbieta Węćławowicz-Bilska

Abstract

In this article I would like to introduce the silhouette of Prof. Elżbieta Węćławowicz-Bilska, presenting the formation of her personality and scientific and artistic development. A great influence on the orientation of her interests and also on the improvement of her artistic technique was the activity in the work of student scientific circles during her studies. Also important for the constitution of her sensitivity was the tradition of values brought from personal studies and present in the history and material culture of Cracow.

Keywords: remembrance, formation of personality, scientific development, artistic development, Elżbieta Węćławowicz-Bilska

1. WSTĘP

W artykule została przedstawiona sylwetka śp. prof. dr hab. inż. arch. Elżbiety Węclawowicz-Bilskiej z okresu od czasów przedszkola do końca studiów. Jako siostra bliźniaczka pani profesor muszę powiedzieć, że miałyśmy zawsze bardzo dobry kontakt, chociaż nie byłyśmy do siebie podobne. Kolor włosów Elżbiety wraz z wiekiem zmieniał się z ciemnego blondu na kasztanowy, a potem nawet ciemno-brązowy. Miała niebieskie oczy i jasną cerę. Ja zawsze byłam brunetką o ciemnej cerze i piwnych oczach. W szkole chodziłyśmy do jednej klasy, ale nigdy nie siedziałyśmy razem w ławce. W późniejszych latach razem studiowałyśmy i pracowałyśmy na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.

2. KSZTAŁTOWANIE OSOBOWOŚCI

W dzieciństwie wraz z siostrą dojeżdżałyśmy kilkanaście przystanków tramwajem do przedszkola na ul. Juliusza Lea 10. Po przedszkolu raz w tygodniu mama zawoziła nas na j. angielski do hrabiny Jadwigi Tyszkiewiczowej, która mieszkała przy ul. św. Jana 15 na drugim piętrze. Na pierwszym piętrze w tej samej kamienicy mieszkała księżna Róża Lubomirska, która potem uczyła nas francuskiego. Każda z nich posiadała kamerdynera, który w kamizelce w dwubarwne paski wprowadzał nas do pełnych antyków i starych obrazów olbrzymich pokoi¹. Później obie panie przyjeżdżały do nas na lekcje języków na ul. Starowiślną. Mieszkaliśmy pod numerem 70, w dużym, czteropokojowym mieszkaniu. Tam do końca życia mieszkała moja siostra. Pamiętam, jak we trójkę z naszym bratem biliśmy się pod stołem, a pani Tyszkiewiczowa, starsza osoba drobnej postury, zawsze ubrana na czarno, siedziała spokojnie na krześle i ukradkiem spoglądała na zegarek. W domu było pianino i wszyscy od czasów przedszkolnych musieliśmy pobierać lekcje muzyki. Nauczycielem był Władysław Myczkowski – stryj profesora Zbigniewa Myczkowskiego z Katedry Architektury Krajobrazu. W pierwszych latach szkoły podstawowej chodziłyśmy z siostrą także na lekcje malarstwa, które prowadził art. malarz Ludwik Pindel na trzecim piętrze w Pałacu pod Baranami (profesor Zbigniew Zuziak, późniejszy współpracownik Elżbiety, czasami wspominał, że pamiętał nas z tych lekcji), a w oficynie na parterze uczęszczałyśmy na lekcje baletu.

Na wakacje całą rodziną jeździliśmy na Ziemię Zachodnie, nad morze w lecie, do Międzyzdrojów lub do Sopotu, natomiast w góry zimą i latem, do Kościeliska, gdzie mieszkaliśmy

¹ W Krakowie przy ul. św. Jana 15 mieści się pałac Lubomirskich. Obecny wygląd zawdzięcza przebudowie z lat 1873–1975 przeprowadzonej według projektu Maksymiliana Nitscha w wyniku rozbudowy pałacu Czartoryskich – połączono wówczas sąsiadujące kamienice, dodano drugie piętro oraz neobarokową fasadę (Adamczewski, 1992: 300–301; Rożek, 2006: 82–92).

głównie w domu pani Kazimiery Karpielewej, która była ciotką Jana Karpiela-Bułecki², a czasami u jego babki, która mieszkała nieopodal w większym domu, oczywiście także drewnianym, ale usytuowanym na białych filarach.

Na nasze zainteresowanie sztuką, architekturą i kulturą na pewno duży wpływ miał nasz ojciec, który był chirurgiem i traumatologiem, ale myślę, że gdyby nie II wojna światowa, to prawdopodobnie zostałby historykiem sztuki, architektem albo malarzem. Bardzo dobrze rysował, a niemal w każdy weekend od wczesnego dzieciństwa zabierał naszą trójkę do muzeów i do Pałacu Sztuki lub do Pałacu Krzysztofora na wernisaże i na wystawy malarstwa. W piątki chodziliśmy wieczorami na koncerty do Filharmonii. Jeszcze w szkole z rodzicami wyjeżdżaliśmy do Pragi czy Budapesztu na kongresy lekarskie, aby wolne godziny spędzać w muzeach lub oglądać zabytki. Ojciec zabierał nas na przedstawienia teatru Cricot 2, a także do teatrów im. Juliusza Słowackiego i Starego. Będąc jeszcze w szkole podstawowej, kilka razy odwiedziliśmy Bibliotekę Jagiellońską. Nasza matka była zarówno pediatrą-alerгоlogiem, jak i naukowcem, w latach 60. referowała swoje badania naukowe podczas międzynarodowych kongresów pediatrów w Montrealu, Lizbonie i Atenach. Natomiast na wspólne wakacje zawsze zabierała ze sobą dodatkową walizkę z książkami, a nad morzem lubiła siadywać w stojących na plaży łódkach, by pisać artykuły naukowe. Oboje rodzice byli z roku 1920 i kiedy wybuchła wojna, byli właśnie po maturze. Jednym z pierwszych wyższych kierunków studiów, otwartych w czasie wojny we Lwowie, była medycyna, dlatego się na nią zapisali. Rodzice utrzymywali kontakty ze znanymi krakowskimi malarzami i muzykami. Ojciec był koneserem dzieł sztuki, mebli, obrazów, starej białej broni. Pokolenie ludzi, którym wojna zabrała kilka lat młodości, z wielkim entuzjazmem chłonęło wydarzenia z różnych dziedzin sztuki, zwłaszcza w Krakowie, w którym każda ulica i każda kamienica posiadała nieodgadnione tajemnice z przeszłości. Rodzice nauczyli całą naszą trójkę, jak być wrażliwymi na atmosferę naszego domu i artystycznego Krakowa, a studia dodatkowo nasze zainteresowania pogłębiły.

Nasze dzieciństwo i młodość skończyły się w 1972 roku, kiedy mama poważnie zachorowała – wylew krwi do mózgu. W ciągu następnych trzech lat wiele tygodni spędziła w szpitalach, potem w domu. Nigdy nie była sama dłużej niż godzinę. Opiekowaliśmy się nią na zmianę – Elżbieta i ja z bratem. 10 czerwca 1975 roku w wieku 54 lat na zawał serca zmarł nagle nasz ojciec, a mama zmarła niedługo później – 21 sierpnia. Musieliśmy szybko dorosnąć, zostaliśmy sami. Wtedy nasz brat Tomasz studiował jeszcze historię sztuki na UJ i choć nie miał jeszcze 25 lat, nie dostał renty po ojcu, gdyż był to jego drugi kierunek studiów, architekturę na Politechnice Krakowskiej skończył kilka miesięcy wcześniej. Nie mieliśmy żadnego wsparcia finansowego.

² To obecnie nestor rodu Karpieli, muzyk i architekt. Więcej na temat rodziny Karpieli – zob. <https://zakopane.naszemiasto.pl/rodzina-karpieli-slylna-goralska-familia-pelna-muzyki/ar/c13-7954805> (dostęp: 12.12.2023).

3. CZASY EDUKACJI SZKOLNEJ

Budynek naszej szkoły podstawowej mieścił się przy ul. św. Marka 34, tuż przy Plantach, obok Teatru im. Juliusza Słowackiego. Była to szkoła nr 1 im. KEN³, licząca obecnie 150 lat, tylko dla dziewcząt. W trzeciej klasie, do której uczęszczałam wraz z siostrą, zajęcia zaplanowano popołudniami i wtedy nasz 4 lata młodszy brat poszedł do pierwszej klasy do szkoły koedukacyjnej przy ul. Westerplatte 11. Jako pediatra nasza matka pracowała w klinice przy ul. Strzeleckiej, odbierała nas ze szkoły, więc do ul. Westerplatte miała dosyć blisko. Budynek, a właściwie obszerny pałacyk, dawniej był własnością znanego fotografa oraz radnego miasta Krakowa, hrabiego Walerego Rzewuskiego. Autorami obiektu powstałego w latach 1864–1867 byli Feliks Książarski⁴ oraz Antoni Siedeka (Białkiewicz, 2008). Na neorenesansowej elewacji frontowej na pierwszym piętrze znajdowały się kariatydy, personifikujące optykę i chemię, a szczyt środkowego ryzalitu wieńczy rzeźba Walerego Gadomskiego, przedstawiająca amorki bawiące się różnymi przedmiotami związanymi z fotografią (Beiersdorf, 2003). Oprócz mieszkania fotografa w obiekcie znajdował się jego zakład fotograficzny, bardzo na owe czasy nowoczesny, usytuowany w bocznej oficynie od strony podwórza⁵. Przed wojną ul. Westerplatte od 1912 roku nosiła nazwę Andrzeja Potockiego, wcześniej zwana była ul. Kolejową. Biegła wzdłuż Plant od dworca kolejowego do Poczty Głównej. Kształtowana była od XVII wieku, a budynki stojące przy niej pochodzą głównie z XIX wieku⁶. Tuż po II wojnie światowej przez dłuższy czas, bo od 1948 aż do 1956, nazywano ją ul. Józefa Stalina.

Nasza klasa była aż do matury klasą eksperymentalną⁷. Były to czasy komunizmu, a my od klasy piątej aż do egzaminów zamiast j. rosyjskiego uczyliśmy się angielskiego. Nie tylko kilka razy w tygodniu odbywały się lekcje j. angielskiego, ale także w czasie ferii szkolnych w liceum organizowane były dla nas specjalne wyjazdy dydaktyczne z lektorami j. angielskiego z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Rok przed maturą dyrekcja naszego XIII liceum zorientowała się,

³ Zob. więcej: <https://naszeszkoly.krakow.pl/szkola/542.szkola-podstawowa-nr-1-im-komisji-edukacji-narodowej> (dostęp: 15.12.2023).

⁴ Feliks Książarski to znany w Krakowie architekt z okresu eklektyzmu, autor budynku Collegium Novum, kaplicy bł. Bronisławy przy kopcu T. Kościuszki, pałacu Husarzewskich przy ul. Poselskiej 8 (1863–1865), kościoła pw. Niepokalanego Serca Maryi przy ul. Smoleńsk, kościoła w Chochołowie, pałacu w Paszówce, fortu św. Benedykta na Wzgórzu Lasoty oraz koszar wojskowych im. Cesarza Franciszka Józefa przy ul. Rajskiej.

⁵ Przez pewien czas od 1894 roku w budynku mieściły się zakłady fotograficzne Józefa Sebaldy, a od 1906 roku Klementyny Mien. W latach 30. XX wieku obiekt był siedzibą Gimnazjum Żeńskiego im. Sebaldy Munnichowej (Beiersdorf, 2003).

⁶ Tutaj pod nr 1 mieszkał Stanisław Wyspiański, a na szczególną uwagę zasługują pałacyki Juliusza Judy Judkiewicza (nr 9) (1890–1892) czy pałac Puśłowskich – nr 10 (z 1886 roku).

⁷ W tamtym czasie zlikwidowano szkołę podstawową i pozostało tylko liceum, do którego uczęszczałszy do 11 klasy. Ale ten eksperyment dotyczył tylko jednego rocznika.

że jedna klasa nie uczyła się rosyjskiego, więc przez ostatni rok nauki w szkole mieliśmy dodatkowe zajęcia z tego języka.

Elżbieta była w szkole jedną z najlepszych uczennic, osiągała bardzo dobre wyniki nie tylko z matematyki, ale także z fizyki, historii oraz z j. polskiego. Wychowawcą naszym w ostatnich latach liceum był bardzo srogi pedagog – historyk, prof. Krystian Malinowski. To był nauczyciel, na którego lekcjach słabsi uczniowie drżeli jak osiki, ale niewątpliwie był dobrym dydaktykiem. Rok czy dwa po zakończeniu liceum w grupie kilku osób z naszej klasy wybraliśmy się do auli Collegium Novum UJ na obronę doktoratu profesora Malinowskiego, który dotyczył historii krakowskich obwarowań.

Budynek naszej szkoły przy ul. Westerplatte 11 był w sumie nieduży. W celu stworzenia przestrzeni do nauki zaadaptowano obszerny pałac, w efekcie czego obiekt szkolny zawierał w swoim układzie funkcjonalnym niestandardowe rozwiązania. Jedna z klas była przechodnia, w korytarzach były także rozmaite zakamarki. Patrząc teraz z perspektywy długiego czasu, jestem szczęśliwa, że mogłam uczęszczać do takiego kameralnego, nietypowego, ale przecież pięknego „krakowskiego, zabytkowego” budynku.

Maturę zdawałyśmy w 1966 roku, a XIII liceum w 1971 roku zostało przeniesione na ul. Sądową, gdzie znajduje się do dzisiaj. Potem w budynku przy ul. Westerplatte 11 ulokowano Studium Nauczycielskie, a następnie konsulát radziecki. W 1973 roku została zburzona oficyna boczna z dawną pracownią fotograficzną, by na starych boiskach sportowych zbudować budynek mieszkalny dla pracowników generalnego konsulatu ZSRR. Fotograf Walery Rzewuski zapisał swój pałac miastu z przeznaczeniem na szkołę z nauką fotografii, ale miasto nie wywiązało się z tych zobowiązań. Od początku XXI wieku przez kilka lat budynek był siedzibą Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera, dopóki szkoła ta nie została przeniesiona na ul. Jana Pawła II. Obecnie budynek jest własnością Arcybactwa Miłosierdzia.

W szkole podstawowej należałyśmy do drużyny harcerskiej, której drużynowym był znany obecnie malarz profesor Andrzej Ziębliński. Później w liceum należałyśmy do drużyny harcerskiej 6KDH, w której szczerpym był późniejszy architekt Marek Cempla, a drużynowym, późniejszy profesor architektury Marek Kowicki. Należeli do niej także Piotr Wzorek czy Wojciech Bochnak, którzy mieszkali wówczas na Wawelu i przez lata byli dzwonnikami dzwonu Zygmunta.

4. OKRES STUDIÓW NA WYDZIALE ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Jak wspominałam, nasi rodzice byli lekarzami. Marzyli zatem, aby jedno z trójki ich dzieci poszło na medycynę, aby, jak twierdził ojciec, „nie zmarnowała się ich domowa olbrzymia biblioteka medyczna” – typowano mnie. W latach 60., z końcem szkoły podstawowej i w liceum, jeździliśmy z Elżbietą na tenisa do szpitala, gdzie pracował nasz ojciec. Tam za budynkiem chirurgii znajdował się w niewielkim parku kort tenisowy. Abyśmy nie woziły

rakiet tramwajem, ojciec zamykał je w komórce blisko sali operacyjnej. Jeździliśmy głównie w weekendy, kiedy nasz ojciec miał tzw. ostre dyżury. Musiałyśmy często wywoływać tatę z sali operacyjnej, aby dał nam klucz do komórki, a na korytarzu na łózkach leżeli ranni oczekujący na zabiegi, często zakrwawieni po różnych wypadkach, najczęściej komunikacyjnych. Pamiętam, że raz tatuś wyszedł w białym fartuchu poplamionym krwią. Elżbieta nie lubiła widoku krwi i często w takich przypadkach robiło jej się słabo, tzn. lekko osuwała się na posadzkę. Można więc było wnioskować, że nie nadawała się na studentkę medycyny. Postanowiła pójść na architekturę.

Niepełny rok przed egzaminami wstępnymi pojechaliśmy całą rodziną do Warszawy do wuja – brata naszej mamy – Zygmunta Polatyńskiego, który był architektem. Wuj studiował architekturę w czasie wojny we Lwowie, a obronę dyplomu miał po wojnie w Krakowie na Wawelu – na dziedzińcu zamku. Posiadał dyplom krakowskiego Wydziału Architektury numer 7. Wujek zorganizował nam konkurs rysunkowy. Ustawił martwą naturę i kazał rysować. Okazało się, że narysowałam równie dobrze co Elżbieta, więc od jesieni obie zaczęłyśmy chodzić na kurs rysunku na Politechnice Krakowskiej. I obie zdałyśmy egzaminy wstępne. Pamiętam, że na pisemnym egzaminie wstępnym z matematyki Elżbieta bardzo szybko rozwiązała 5 zadań i chciała wyjść z sali. Pilnujący w naszej sali profesorowie Witold Korski i Andrzej Skoczek długo musieli ją przekonywać, aby jeszcze raz sprawdziła swoją pracę.

W czasie studiów niektórzy studenci mieli poważne problemy z matematyką, głównie ci, którzy przyszedli po liceach plastycznych lub technikach. Na roku było nas około 100 osób, byliśmy więc podzieleni na 4 grupy. Matematykę dla naszej grupy wykładał profesor Zdzisław Frydrych, uważany za dydaktyka groźnego, ale bardzo sprawiedliwego. Elżbieta była najlepszą studentką na tych zajęciach i profesor Frydrych właśnie z nią prowadził dyskusje na temat wyższej matematyki, daleko wychodzącej poza program studiów. Poprosił też Elżbietę, aby uczyła matematyki najslabszego z kolegów. Te korepetycje odbywały się głównie w jednej z najpiękniejszych historycznych kawiarni Krakowa Jamie Michalika, w tzw. Sali Zielonej⁸ (Ławecki, Kunicki, 2018; Faron, 2013), gdzie w grupie kilku osób siedzieliśmy przy kawie i przysłuchiwaliśmy się tym naukom. Ostatecznie kolega zaliczył matematykę.

Dwa przedmioty sprawiały studentom największe kłopoty. Oprócz matematyki było to budownictwo, które prowadził profesor Rudolf Śmiałowski – schorowany człowiek w podeszłym wieku. Pamiętam egzamin po I roku, który zdawało się w kolejności alfabetycznej. Wszłam na egzamin ustny zaraz po Elżbiecie. Profesor zapytał: „Po co druga?! No i jak długo ty chcesz być tym architektem?”. Odpowiedziałam, że: „Do końca życia”, a on na to: „Do ślubu”. Takie miał wyobrażenie o kobietach. Chodziły plotki, że parę lat przed naszym rocznikiem profesor Śmiałowski, niezadowolony z poziomu odpowiedzi egzaminowanych studentów, wyrzucał indeksy przez okno z czwartego piętra na dziedziniec kampusu.

⁸ Kawiarnia Jama Michalika znajduje się przy ul. Floriańskiej 45, przy Drodze Królewskiej. Została założona w 1895 roku, dawniej była tu cukiernia lwowska, pozbawiona okien Zieleni Sala stanowi muzeum secesji i młodopolskiego malarstwa, to tutaj powstał kabaret Zielony Balonik.

Opiekunem naszego roku był profesor Mieczysław Tobiasz, który nie był architektem, ale historykiem i prowadził przedmiot historia architektury powszechnej na I i II roku studiów. Jego hobby było organizowanie dla nas wycieczek ze zwiedzaniem muzeów. Kilka razy byliśmy w NRD – w Berlinie, Dreźnie, Miśni, Weimarze. W Berlinie zwiedzaliśmy na Wyspie Muzeów Muzeum Pergamońskie z rekonstrukcją Wielkiego Ołtarza Zeusa (ołtarz pergamoński) i bramą Isztar. W Dreźnie zwiedzaliśmy cały kompleks odbudowanego po II wojnie światowej Zwingeru z galerią malarstwa. Profesorowi Tobiaszowi udało się także w ramach jednej z wycieczek organizowanych przez Studenckie Biuro Podróży „Almatur” zaprosić nas w Dreźnie na „Toskę” do opery projektowanej przez Gottfrieda Sempera. Potem trafiliśmy także na „Toskę” w berlińskiej operze. W sierpniu 1968 roku byliśmy na wycieczce w Budapeszcie i nad Bałatonem. Ze względu na sytuację polityczno-militarną w Czechosłowacji nasz pobyt na Węgrzech przedłużył się prawie o tydzień, wszystkie studenckie wycieczki wracały do Polski przez Rumunię i ZSRR. Ostatnia wycieczka, którą zorganizował profesor Tobiasz, była do Gruzji i Soczi wraz z jednodniowym pobylem we Lwowie, który dla nas był szczególnie wzruszający, ponieważ nasi rodzice i dziadkowie mieszkali tam przed II wojną światową.

Warto jednak dłużej zatrzymać się nad kilkudniowym wyjazdem na Ziemię Zachodnie, który proefesor Tobiasz zorganizował w maju 1967 roku, kiedy byliśmy studentami I roku. W tych dniach w Krakowie odbywały się Juwenalia, a w tamtych latach nie były one tak powszechne jak dzisiaj, nie odbywały się we wszystkich miastach uniwersyteckich. Profesor zawiadomił władze miast, w których mieliśmy zamówione noclegi, że przyjeżdżają do nich krakowscy żacy. Wcześniej poprosił wszystkich wyjeżdżających, aby przebrali się w rozmaite kostiumy. Przebrało się jedynie kilku studentów, w tym my z Elżbietą. Pożyczyliśmy kreacje od naszej koleżanki Ewy Królikiewicz, która zaprosiła nas do domu, gdzie znajdowała się cała szafa ubrań jej babci z lat 20. i 30. XX wieku.

Cały wyjazd przypominał surrealistyczne wydarzenia. Pierwszy nocleg mieliśmy w Nysie. Kiedy nasz skromnie udekorowany autobus zajechał na rynek, zauważyliśmy na ratuszu ogromny transparent „WITAMY KRAKOWSKICH ŻAKÓW”, a pod nim znajdowała się scena z zespołem big-beatowym. Obok na półciężarówce była przygotowana dla nas beczka z piwem. Cały rynek zajmował olbrzymi tłum młodych ludzi, którzy zachowywali się jak na koncertach Beatlesów, darli się wniebogłose, rwali włosy z głów i wymachiwali kawałkami garderoby. W autobusie zaczęło się szaleństwo, chłopcy na gwałt zaczęli się przebierać za dziewczyny. Pierwsze z pojazdu wraz z profesorem Tobiaszem oraz Ewą Królikiewicz wyszliśmy my, gdyż byliśmy najlepiej przebrani. Jako przyjezdni studenci czuliśmy, że musimy wystąpić na scenie, odegrać koncert, wystawić przedstawienie. Elżbieta zaczęła śpiewać swoje popisowe numery – *Tomaszów* i *Grande Valse Brillante* Ewy Demarczyk. Jurek Przybylski, w chustce na głowie i czerwonej kurtce zamszowej, włożonej tył na przód, odsunął perkusistę z grającego na scenie zespołu muzycznego i sam zaczął grać. A Janusz Perykasz, w meloniku naszego dziadka, zaczął ściągać podkoszulek w biało niebieskie paski. Niektórzy nasi koledzy zamiast dołączyć do nas na scenie, woleli otworzyć usytuowaną obok na samochodzie

beczkę z piwem. Później podzieliliśmy się na kilka grup i biegaliśmy od kawiarni do kawiarni w obrębie rynku. W tych, w których znajdował się fortepian lub stało pianino, moja grupa zostawała na dłużej. Grałam tam polonezy i nokturny Chopina, które wtedy jeszcze pamiętałam. Ostatecznie po jakichś trzech godzinach przyjechała milicja i musiała utworzyć szpaler, abyśmy się mogli dostać do hotelu, który zakazano nam opuszczać przez cały wieczór. Rano dowiedzieliśmy się, że tłum z rynku przeszedł pod hotel i przewrócił tam dwa kioski.

Następne spotkanie z władzami miasta odbyło się w Kłodzku. Tam już wszyscy byli przebrani i wymalowani, ale potraktowano nas zupełnie inaczej. Przygotowano dla nas sesję naukową w sali konferencyjnej. Było kilka referatów na tematy konserwatorskie, związane z odkrywaniem piwnic pod rynkiem i starym miastem. Profesor Tobiasz prowadził dyskusję, a my mogliśmy jedynie robić śmieszne miny, ale zachowaliśmy się godnie.

Z końcem studiów Elżbietę zafascynowały problemy sytuowania nowej architektury w sąsiedztwie tkanki zabytkowej. Jako temat dyplomu wybrała miasto Szydłów, a na promotora profesora Andrzeja Domańskiego. Znał on dobrze siedem języków i prowadził zajęcia z przedmiotu historia urbanistyki. Na korekty pracy dyplomowej wpadał do nas do domu niezapowiedziany, bo nie miał telefonu, a mieszkał niedaleko.

Zaraz po ukończeniu studiów razem z naszym bratem Tomaszem Elżbieta przebywała w Rzymie i na Sycylii na wielotygodniowym stypendium Fundacji Rzymskiej im. Margrabiny Janiny Zofii z Sadowskich Umiastowskiej. Inicjatorem przyznania Elżbiecie tego stypendium był hrabia Emeryk August Hutten-Czapski⁹. Siostra nauczyła się wcześniej trochę j. włoskiego, co bardzo jej się przydało na przełomie XX i XXI wieku, kiedy wraz ze studentami Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej jeździła na międzynarodowe warsztaty do Florencji, organizowane przez Fundację Romualdo Del Bianco.

5. STUDENCKIE KOŁA NAUKOWE

W czasie studiów studenci mogą rozszerzać swoją wiedzę i zainteresowania w kołach naukowych i tak było także wtedy, gdy razem z Elżbietą studiowałyśmy. Byłyśmy członkami dwóch kół. Pierwszym z nich było Koło Naukowe Historii Urbanistyki, z którego uczestnikami, razem z profesorem Andrzejem Domańskim, odbyliśmy w niedużej grupie dwa wyjazdy na Ziemię Zachodnie, aby zobaczyć nieduże miasta niedaleko zachodniej granicy Polski. Pamiętam położone na północnym zachodzie miasteczko Pyrzyce¹⁰, które w czasie wojny zostało zniszczone w 90%.

⁹ Zob. <https://culture.pl/pl/miejsce/fundacja-rzymska-margrabiny-j-s-umiastowskiej-w-rzymie> (dostęp: 02.12.2023).

¹⁰ Pyrzyce, miasto powiatowe w woj. Zachodniopomorskim, leżące 45 km na południowy wschód od Szczecina, prawa miejskie na prawie magdeburskim uzyskało w 1263 roku; do dzisiaj zachowały się średniowieczne mury obronne miasta z basztami; przed II wojną światową miasto ze względu na dobrze zachowaną starówkę było nazywane „Rothenburgiem Pomorza” (zob. Rymar, 2009).

Zachował się jedynie zewnętrzny średniowieczny pierścień murów, datowany na drugą połowę XIII wieku, a rozbudowywany w XIV i XV wieku. W jego wnętrzu w latach 50. i na początku 60. XX wieku stworzono osiedle 5-kondygnacyjnych bloków w tzw. układzie grzebieniowym, nie honorując zupełnie historycznego układu zniszczonego miasta.

Drugim kołem, do którego należałyśmy, było Koło Rysunku i Malarstwa. Opiekunem tego stowarzyszenia była profesor Krystyna Wróblewska¹¹, znana graficzka, kierowniczką Katedry Rysunku. Pani profesor po wojnie przyjechała do Krakowa z Wilna wraz z dwoma synami, Andrzejem i Jerzym. Jej mąż, prawnik Bronisław Wróblewski¹², przedwojenny dziekan i prodziekan Wydziału Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, zmarł na oczach całej rodziny w czasie wojny na zawał serca lub wylew do mózgu podczas rewizji, prowadzonej przez hitlerowców w ich wileńskim mieszkaniu. Może dlatego jeden z największych powojennych polskich malarzy, jego syn Andrzej Wróblewski, malował wspomnienia wojenne (np. seria obrazów *Rozstrzelani*)¹³. Pochodząca z arystokracji pani profesor odznaczała się niezwykłą urodą, a jej eleganckie, wytworne, poważne zachowanie powodowało, że studenci darzyli ją szacunkiem i odnosili się do niej z należną estymą, inaczej niż w przypadku innych dydaktyków (zob. więcej: Bruzda, 1996; Krakowski, 1996). Prowadzone przez nią koło naukowe było elitarne. Sama wybierała jego członków. Zajęcia dodatkowe z malarstwa odbywały się ciągu całego roku akademickiego. Organizowane były także wyjazdy do teatrów i muzeów w całej Polsce, ale najważniejsze były organizowane przez panią profesor plenery malarskie. Uczestniczyło w nich około 20 studentów z różnych lat studiów, odbywały się w pięknych polskich miasteczkach, w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, Paczkowie, Sandomierzu, a także w zamkach: w Nieborowie, Łańcucie, Niedzicy. Uczestnicy codziennie mogli liczyć na korekty pani profesor, która dbała o rozwijanie indywidualnej twórczości każdego z nich. Na plenerach po kolacjach były zwyczajowe zabawy towarzyskie (gra w pieniądze, odgadywanie pokazywanych haseł). Dwutygodniowe plenery dla studentów były bezpłatne, odbywały się zawsze od drugiej dekady września. Potem organizowaliśmy

¹¹ Krystyna Maria Karolina Wróblewska, z d. Hirschberg (1904–1994), była baronówną pochodzącą z Kurlandii z rodziny Niemców bałtyckich, absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (dyplom w 1937 roku), w grafice stosowała głównie technikę drzeworytu, w całej Europie zasłynęła z ekslibrisów, należała do Grupy Wileńskiej zrzeszającej artystów grafików, była przewodniczącą grupy Dziewięciu Grafików (1947–1960) – zob. <https://koneser.krakow.pl/pl/artysty/755-krystyna-wroblewska> (dostęp: 10.12.2023), inicjatorka i kontynuatorek akcji „Najlepsza grafika miesiąca” (*Dziennik Polski*, 1973).

¹² Bronisław Wróblewski (1888–1941) pochodził z rodziny szlacheckiej herbu Ślepowron, teoretyk prawa i kryminolog, był profesorem prawa karnego na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, członek Konwentu Polonia – najstarszej korporacji akademickiej – zob. <http://www.rossa.lt/archiwum/index.php/pomniki/kwatera2?view=entry&id=75> (dostęp: 10.12.2023).

¹³ W ramach koła studenckiego byliśmy z profesor Wróblewską w Łodzi w Muzeum Sztuki Współczesnej, gdzie znajdowały się wówczas największe zbiory obrazów Andrzeja Wróblewskiego. Na początku lat 90. pojechaliśmy także na wystawę obrazów w Katowicach pt. „Matka i syn”, która wywarła na nas olbrzymie wrażenie.

wernisaże prac wykonanych podczas wyjazdów. Kiedy profesor Wróblewska przeszła na emeryturę, postanowiliśmy z Elżbietą i koleżanką Krystyną Styrną-Bartkowicz dalej organizować plenery seniorów Koła Plastycznego. Politechnika Krakowska była wówczas właścicielem zamku w Janowicach koło Zakliczyna oraz dworku w Woli Zręczycyckiej koło Gdowa. Tam, najczęściej w okresie świąt majowych oraz rajdów Politechniki, kiedy zawieszane były zajęcia dydaktyczne, organizowaliśmy plenery malarskie. Wraz z ówczesnymi członkami Studenckiego Koła Rysunku tworzyliśmy grupę, którą profesor Wróblewska nazwała MALARCH. Po powrocie każdy z uczestników przekazywał na ręce kierowniczkę Działu Socjalnego Politechniki Krakowskiej po jednej pracy wykonanej podczas wyjazdu. Wystawy naszych obrazów, a także prac naszych dzieci, towarzyszyły krakowskiemu Biennale Architektury, prezentowane były kilka razy w galerii przy ul. Kanoniczej 1, jak również w różnych galeriach na krakowskim Starym Mieście. Każdego roku w dzień imienin Krystyny, 13 marca, razem z siostrą i kilkorgiem znajomych odwiedzaliśmy profesor Wróblewską w jej niedużym mieszkanku przy ul. Kazimierza Wielkiego (zob. więcej: Węclawowicz-Gyrkovich, 1996).

Twórczość graficzna i malarska Elżbiety (również z czasów postudenckich), która częściowo była prezentowana na wystawie „Bliskie Sercu” w Muzeum Politechniki Krakowskiej przy ul. Warszawskiej w okresie 11.2023–01.2024, jest mało znana.

Dyplom na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej obie z Elżbietą obroniłyśmy w lutym 1972 roku. Później rozpoczęłyśmy pracę w krakowskich biurach projektów – Elżbieta prawie pół roku pracowała w Pracowni Konserwacji Zabytków przy ul. Kanoniczej, a ja w Miejskim Biurze Projektów. Od jesieni 1972 roku obie pracowałyśmy także na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. W roku 1974 zapisaliśmy się na 3-letnie wówczas studia podyplomowe z konserwacji zabytków, które zainicjował profesor Wiktor Zin.

6. TRADYCJA, WARTOŚCI RODZINNE

W naszej rodzinie opowieści o Lwowie zawsze były ważne. Wraz z siostrą i bratem zdawaliśmy sobie sprawę z wielkiej tęsknoty za tym miastem, które wszyscy członkowie naszej rodziny w 1945 roku musieli opuścić (niektórzy nielegalnie) nasi rodzice, dziadkowie i inni krewni (Godula-Węclawowicz, 2019). Mieszkająca potem w Krakowie babcia Wanda do końca życia (zm. w 1984 roku) miała spakowany kufer, z którym mogłaby wrócić kiedyś do Lwowa. Kolejną traumą była historia jedyne go brata naszego ojca, Jurka, który jako 21-letni student leśnictwa nie powrócił do domu z akcji AK w centrum Lwowa. Za swoją postawę został pośmiertnie odznaczony krzyżem *Virtuti Militari*. I tylko tablica pamiątkowa zamieszczona w podziemiach kościoła św. Marcina w Warszawie, którą umieścił tam nasz ojciec, wspomina o jego bohaterstwie. Jego matka, babcia Zosia, zawsze wierzyła, że kiedyś jej syn się odnajdzie. Niezbyt częste były także opowieści o Syberii, na którą zostali zesłani mąż drugiej babci Wandy – Stanisław Polatyński, oraz jej brat – Józef Niżankowski (który powrócił

z Syberii w 1958 roku). Czasami wieczorami przed zaśnięciem w naszym krakowskim, dziecięcym pokoju rozmawialiśmy z Elżbietą o tym, jakie to szczęście, że urodziłyśmy się w Krakowie trzy lata po wojnie i nie doświadczyłyśmy okropnych wojennych przeżyć.

7. ZAKOŃCZENIE

Elżbieta była inteligentną kobietą, wrażliwą na piękno i sztukę, ale była także dobrym, lojalnym, sprawiedliwym, odważnym i uczciwym człowiekiem. Ponad wszystko kochała swoich bliźnich, ale ogromną miłością darzyła także Kraków, pełen wielu tajemniczych i pięknych zakątków. Atmosfera domu rodzinnego oraz bliskie kontakty z współpracownikami w Instytucie Urbanistyki i Planowania Przestrzennego (potem Instytucie Projektowania Miast i Regionów) na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej – profesorem Zbigniewem Wzorkiem, profesorem Wandą Pencakowską i profesorem Stanisławem Juchnowiczem, którzy przyjechali po wojnie ze Lwowa – na pewno miały wpływ na wyznawane przez nią wartości. Wydaje się, że dobrze czuła się w atmosferze wspomnień o przeszłości w „idealnym” mieście, jakim był w opowieściach wspomnianych osób Lwów. Profesor Pencakowska, będąca opiekunem naukowym Elżbiety, zaraziła ją zainteresowaniem historycznymi i współczesnymi polskimi i europejskimi uzdrowiskami. Swoją książkę profesorską poświęconą polskim uzdrowiskom siostra dedykowała pamięci naszych rodziców.

Prawie 30-letni kontakt z profesorem Wróblewską, aż do jej śmierci w 1994 roku, a w czasie studiów rozmowy z profesorem Tobiaszem spowodowały, że sztuka i architektura były dla Elżbiety bardzo ważne. Do końca życia w wolnych chwilach malowała obrazy olejne. Były to portrety jej córki, męża i trójki wnuków oraz pejzaże jej ukochanej Szczawy¹⁴, gdzie razem z mężem, również architektem, Andrzejem Bilskim uciekali z dala od zgiełku Krakowa do swojego drewnianego domu, zbudowanego na przełomie lat 80. i 90.

Profesor Elżbieta Węclawowicz-Bilska przeszło 50 lat pracowała na etacie dydaktyczno-naukowym w tym samym Instytucie na Wydziale Architektury PK, gdzie w latach 2007–2018 pełniła funkcję dyrektora. W tym czasie była inicjatorem i współautorem 4 grantów wyszehradzkich oraz 7 wniosków grantowych, z których 3 zostały zrealizowane. Opublikowano prawie 100 artykułów oraz 4 książki naukowe jej autorstwa.

¹⁴ Miejscowość Szczawa, położona w Gorcach, posiada wiele zasobów mineralnych oraz innych wskaźników klimatologicznych, dzięki którym mogłaby zostać zakwalifikowana jako uzdrowisko, nad czym przez wiele lat Elżbieta pracowała. Jej mąż przed kilku laty zrealizował w Szczawie budynek pijalni wód mineralnych.

Il. 1. Elżbieta (w kapeluszu) z Ewą Królikiewicz na rynku w Otmuchowie, wyjazd studencki na Ziemię Zachodnie, 1967. Archiwum aut.

Il. 2. Elżbieta (w centrum) z grupą studentów Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, zamek w Baranowie przed jego rewaloryzacją, 1969. Archiwum aut.

II. 3. (Na ławce od lewej) Andrzej Bilski, Elżbieta Węclawowicz, Ewa Węclawowicz, Jacek Gyurkovich, profesor Krystyna Wróblewska, plener Koła Plastycznego w Nieborowie, 1970. Archiwum aut.

II. 4. Elżbieta z koleżanką, ślub Ewy Węclawowicz z Jackiem Gyurkovichem, 1971. Archiwum aut.

Il. 5. Elżbieta trzyma plakat, plener Koła Plastycznego w Domu SARP w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, 1972. Archiwum aut.

Il. 6. Elżbieta, 1976. Archiwum aut.

Il. 7. Elżbieta, 1980. Archiwum aut.

Il. 8. Stojący od lewej: Andrzej Bilski, Teresa Hollanek, prof. Krystyna Wróblewska, Krystyna Styrna-Bartkowicz, Jacek Gyurkovich, siedzący od lewej: Joanna Stożek, Anna Wójcikowska, Elżbieta Węclawowicz-Bilska, Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, Maria Wójcikiewicz, niżej: Hanka Gąsienica-Samek (na środku), Małgorzata Mizia (z prawej), plener Seniorów Koła Plastycznego – grupy MALARCH, dworek w Woli Zręczyckiej, 1984. Archiwum aut.

Il. 9. Elżbieta Węclawowicz-Bilska, *Portret córki Matyldy*, 1996. Archiwum aut.

Il. 10. Elżbieta Węćławowicz-Bilska, *Pejzaż w Szczawie*, 2001. Archiwum aut.

Il. 11. Elżbieta Węćławowicz-Bilska, *Ule*, 2004. Archiwum aut.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczewski, J. (1992). *Kraków od A do Z*. Kraków: Agencja Wydawnicza Kraków.
- Beiersdorf, Z. (2003). Rezydencje ziemiańskie Krakowa w drugiej połowie XIX wieku. W: J. Małecki (red.), *Pałace Miejskie Krakowa*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.
- Białkiewicz, Z.J. (2008). *Feliks Książarski (1820–1884) Krakowski architekt doby historyzmu*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Bruzda, J. (1996). Wspomnienia o działaniach profesor Krystyny Wróblewskiej na polu nauki. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN w Krakowie*, t. 28, 75.
- Dziennik Polski* (1973). Za upowszechnianie kultury: Nagrody miasta Krakowa. *Dziennik Polski*, 109, 9 maja, 1.
- Faron, B. (2013). *Jama Michalika, przewodnik*. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne.
- Godula-Węclawowicz, R. (2019). Gdy dom nie jest domem. Kraków w cieniu Lwowa. *Journal of Urban Ethnology*, 17, 123–148.
- Krakowski, P. (1996). O Krystynie Wróblewskiej. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN w Krakowie*, t. 28, 71–72.
- Ławecki, T., Kunicki, K. (2018). *Sekrety Krakowa*. Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn.
- Rożek, M. (2006). *Przewodnik po zabytkach Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Rymar, E. (2009). *Pyrzyce i okolice poprzez wieki*. Pyrzyce: Pyrzycka Biblioteka Publiczna.
- Węclawowicz-Gyurkovich, E. (1996). Wspomnienie o Profesor Krystynie Wróblewskiej. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN w Krakowie*, t. 28, 68–70.
- <https://naszeszkoly.krakow.pl/szkola/542.szkola-podstawowa-nr-1-im-komisji-edukacji-narodowej> (dostęp: 15.12.2023).
- <https://zakopane.naszemiasto.pl/rodzina-karpieli-slynnna-goralska-familia-pelna-muzyki/ar/c13-7954805> (dostęp: 12.12.2023).
- <https://culture.pl/pl/miejsce/fundacja-rzymska-margrabiny-j-s-umiastowskiej-w-rzymie> (dostęp: 02.12.2023).
- <http://www.rossa.lt/archiwum/index.php/pomniki/kwatera2?view=entry&id=75> (dostęp: <https://koneser.krakow.pl/pl/artystyci/755-krystyna-wroblewska> (dostęp: 10.12.2023).